

Élelir. O. 5649
1

COLBERT.

BALLAGI ALADÁR

LEV. TAGTÓL.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

1887.

Budapest, 1887. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

5647

»Non ho trouato . . . cosa, quale
io habbi piu care ò tanto stimi
quanto la cognitione delle attioni
de gli huomini grandi.«

Machiavelli, Principe.

Néhány évvel ezelőtt XIV. Lajosról tartottam előadásokat az egyetemen. Akkor ragadta meg először figyelmemet Colbert egyénisége. Kerestem földolgozott életiratát; s az egész francia irodalomban nem találtam egyet sem, mely méltó volna hozzá. Ily pusztaság, éppen az életrajzokban dús-gazdag francia irodalom terén, valóban meglepő (bár gondosabb nyomozás után nagyon is kimagyarázható). Colbert legkiválóbb kortársainak élete: Mazarin-é Chéruelet által, Le Tellier-é Caron, Maintenon asszonyé Lavallée, Turenne-é Roy, Louvois-é Rousset, Vauban-é Michel, Duquesne-é Jal, Riquet-é Fernay által örökített meg remekművekben. Csak Colbertről felejtkeztek meg Franciaország művészi történetirői.

Egyéb európai irodalmakban is kerestem Colbert életrajzát. Nem példátlan, sőt meglehetősen gyakori eset, hogy nagy nemzetek kitűnőségeinek más nemzetbeliek írják meg legkülönb történetét. De Wittnek nem holland, hanem a francia Lefèvre-Pontalis, Nagy Frigyesnek, Göthének és Steinnak nem német, hanem az angol Carlyle, Lewes és Seeley, II. Fülöpnek nem spanyol, hanem a francia Forneron, Don Juanak sem spanyol, hanem az angol Stirling, Borgia Lucretiának nem olasz, hanem a német Gregorovius, sőt tán Shakspearenek sem angol, hanem a német Gervinus a legkiválóbb életírója. Azok, a kik az egész világért vagy az egész világnak éltek, természetes, hogy magokkal ragadják az egész világ érdeklődését.

Colbert, az igaz, hogy kizárólag, egyesegyedül Franciaországnak élt, oly önzéssel, melynek nem látjuk s nem is láthatjuk határát: mert az a végtelenben vész el. De végelemzésben, midőn Franciaországot fölemelte világvezérő hatalommá, művei, tettei polárisaknak tűnnek fel, melyek első sorban hazáját, de azzal együtt előbbre viszik az egész emberiséget.

Honnan van, hogy még sincs Colbert életéről és kormányáról egyetlen számbavehető munka sem, mely felölelné s mesterileg mutatná be összes tevékenységét? Hiszen az eredeti nagy talentom mindig épen a legeredetibb fők figyelmét köti le, épp azokban támad ösztönszerű érdeklődés minden iránt, a mi velök rokon, szintén nagyszabású, legyen bár bűn, a mi ily arányokban nyilvánul.

Kutatva ez okokat, két körülményben találtam meg. Az egyik általános jellegű, a másik részleges.

Történetírónak, ha művész akar lenni, látnia kell mindent, mint a művésznek. Meztelen alak legyen előtte az ország, az intézmény vagy az egyén, a kiről ír. Saját szemével nézze, saját maga alkossa meg képzeletében, a mit látott, saját ítéletéhez forduljon, midőn visszaadja a magába fölvetett alakot.

Autopsiára támaszkodó tudás nélkül nem csak az utleírás, de a történelem is értéktelen. Az eredeti források, — akár ismert, akár ismeretlen, egyre megy, csak eredeti legyen — ezeknek a tanulmánya pótolja az autopsiát a történelemben. S ennél fogva, Colbertre térve, mindaddig, míg a levéltárak meg nem nyíltak, míg Colbert eredeti levelezései közzé nem tétettek: jellemző vonásait voltaképen nem lehetett meg látni; életirói mindaddig, a dolog természeténél fogva, többé-kevésbbé homályban tapogatóztak. Az eredeti vonásokról Colbert igaz képét megfesteni csak akkor vált lehetővé, midőn a levéltárak megnyíltak s okmányai kiadattak. De ez, Colbertre nézve, rossz korban történt: az 1840-es évektől az 1870-es évekig. Akkor, európaszerte szabadelvű áramlattal ment politika és irodalom egyaránt. Ki vonzódott volna az ançien régime ama nagy miniszteréhez, ki egykoron legizmosabb támasza s

úgy szólván rendszerezője volt a despotismussal határos királyi absolutismusnak!?

Ezen okhoz egy másik, bár részleges, de nem kevésbbé fontos kapcsolódik. Colbertnek, az embernek, magán-jelleme, úgy látszik, inkább be van szennyezve a kicsinyes kapzsiság és nepotismus félreismerhetetlen foltjaival, mint bármely más kortársáé. S az életiró, ha egy államférfinál gyakran találkozik önérdekhajhászattal, önkénytelen még nagyítani fogja azzal, hogy ott is föltételezi (legalább magában), hol jelenlétét nem állapíthatja meg. Nem lelkesülhet hőse iránt! Nem támadhat benne az a mély rokonszenv, melynek segítségével mintegy delejes kapcsolatba jöve az eltűnt alakkal, annak lelkébe hatolhat.

Mert a valódi életiró mindenkor a szellemidézés egy nemére vállalkozik. S a szellemek, mikép a földi emberek, szívöket, lelköket nem nyitják meg másnak, mint a ki rokonszenvvel közeledik feléjük. No character — mondja Carlyle — was ever rightly understood, till it has first been regarded with a certain feeling, not of tolerance only, but of sympathy.

Igy történt, hogy Colbert-t vagy csupán egy szakma szűkkörű szempontjából, vagy csak általánosságban vették szemügyre. S mivel összes államférfiúi működését, saját rengeteg eredeti iratából, s a rá vonatkozó még nagyobb számú eredeti kútfőkből művészi történetirók soha nem tanulmányozták: napjainkig, miként Napoleon, úgy Colbert élete körül is egész legendakör képződött.

Ha valamely nagy történelmi egyéniség életét több nemzedék, az eredeti források elhanyagolásával, mindig csak másod-harmad kézből vett adatok alapján dolgozza fel, okvetlenül kiforgatja lényegéből s legendává teszi történelmökét. Ily írók merő föltevésekből indulnak ki, s a tények beható vizsgálata hiányában nem a ténybeli adatok, hanem csak azokon alapult vélemények nyomán haladnak.

De ez az út minél hosszabb, annál távolabb esik az igazságtól.

Midőn valamely tudomány, vagy a tudományban valamely kérdés, ily pontra jut, akkor van helye a descartes-i

módszernek. Descartes azért szakított az addigi bölcsészettel, azért kezdte újra elől a dolgot, azért mondta, hogy a tudományba szilárd és megdönthetlen igazság csak akkor hozható be, ha félre teszünk minden előföltevést, melyet elsajátítottunk; mert odáig fejlett a bölcsészet, hogy végoknak, jónak, igaznak, helyesnek vettek mindent, mit a tekintélyek, t. i. Aristoteles, az egyház és az állam annak állítottak. Ő az emberi elméhez, a józan észhez menekült, melynek szabad működését nem vezeti, s viszont nem köti más, mint a ténybeli adatok beható vizsgálata.

Teljesen hasonló viszonyok forognak fenn Colbertre vonatkozólag. Eredeti műveinek tanulmánya elhanyagolva. Író író-t ír ki róla, s úgy alkotja véleményét; elannyira, hogy a ki önállóan akar itélni egyéniségéről, az általános közgazdaság-történetek tekintélye, s szemleczikkek üres szellemeskedése ellenében mindenekelőtt tabula rasa-t kell csinálnia.

Igaz, hogy az ily mód lassú, kifárad a lélek, mire feldolgozáshoz fog, s a kész munka aligha lesz oly kifogástalan idomaiban, mint ha vagyunk »veri telegrafi dell' opinione d'altrui.«

De ez az út, minél hosszabb, annál közelebb visz a történelmi igazsághoz.

Erre törekedtem, s ezért kellett visszamennem a forrásokhoz. Legelső, legbővebb kútfőm Colbert eredeti levelezése, melyet Clément, a második császárság alatt, államköltségen adott ki nagy negyedréthű tíz vaskos kötetben. Szintén elsőrendű forrásul használtam munkámhoz egy másik állami kiadványt, Depping négy köpczös kötetre menő okmánygyűjteményét, mely Correspondance administrative sous le règne de Louis XIV. cím alatt az ötvenes években látott napvilágot.

A velencei követjelentések, egykorú mémoire-ok s a feldolgozott művekben elszórva talált oklevél-idézetek egészítik ki az állványt, melyet munkám constructiójához alkalmaztam. Levéltári anyagot is bőven használtam, de nem igen idézem; mert az eredetiekről vett másolataim anyagát később jó részben megteletem már kiadott gyűjteményekben.

Tárgyammal huzamos ideig, három esztendeig foglal-

koztam. Azon idő alatt Franciaország, Svájc, Olaszország és Ausztria; Németország, Hollandia, Belgium és Angolország; Spanyolország és Portugalliát jártam be, mindenütt a könyv- és levéltárakat tanulmányozva. Ez utazások nélkül, hazai könyvtárainknak XIV. Lajos korára vonatkozó műveiben való szegénysége miatt, nem meríthettem volna ki a Colbert-t illető irodalmat.

A hosszú munkának sok árnyoldala van. Belefáradunk. Ha nem is igazabban, de sokkal szebben írhatni egy huzamban. Az üdeség, egyöntetűség kárát látja, s tán nem kevésbbé az úgynevezett történelmi styl is, melyet a magyar précieuse-ök újabban gyakran emlegetnek. Mintha bizony az igazság előadásának külön szójárásra volna szüksége!?

Minden stylus jó a történetirodalomban, mely az illető kor szellemét hiven tükrözi vissza, míg a magunk korát lehetőleg nem érezteti; csak írói egyéniségünk lássék, de ne a kor, melyben írjuk, divatos fogalmaival, nézeteivel, elfogultságával. E stylus komoly, ha komoly munka eredménye, mély, ha a dolgok lényegébe hatol, akár könnyed szökellésekkel, akár fontoskodó nagyképűséggel, egyre megy; magvas, ha eszme van benne, eszmét fődöz fel s eszmét ébreszt; kimerítő, ha minden, a mi lényeges, vagy annak felvilágosítására szolgál, legyen bár egy történelmi anecdotá, föl van benne használva.

A történész a közéletből meríti benyomásait, s ahhoz tér vissza, midőn művével a közéletnek is akar használni. Érdeklődése természetszerűleg keresi föl azon tényeket, kérdéseket, eseményeket, melyekkel rokon tények, kérdések és események a jelenben politikai s társadalmi problémává fejlődtek. Nyilvánvaló, hogy magisterkedés a célja, mely oly régi vonása az igazi történelemnek, mint maga a történetírás. Cicero »magistra vitae«-ja s a legújabb »scientific history«¹⁾ közt alapszabványban nincs egy szikra különbség.

Midőn a magyar állam és a magyar társadalom összes erejével tör a magyar államiság megerősítésére s arra, hogy

¹⁾ »History while it should be scientific in its method, should pursue a practical object.« Seeley: The expansion of England. London, 1883. p. 1.

az őstermelésen kívül az iparos tevékenységre is fektesse a nemzeti jólétet: azt hiszem, nem lehet tanulságosabb kutatás és tárgy reánk nézve, a XVII. századbeli Franciaország államszervező nagy munkálatainál s kivált iparügyi mozgalmainál.

Ugyanoly törekvés szintere volt akkor Franciaország, mint napjainkban Magyarország. S azt a törekvést példátlan siker kísérte. Érdemes lesz hát megismerkednünk a fegyverekkel, melyek a diadalok kivására alkalmasak. Ezért óhajtom én e tanulmányban caleidoscop-szerű képen felmutatni, mikép indult meg az a mintaszerű polgárosodás, mibe került megalapítása, minő értelmi és anyagi erők munkáltak előmenetelén?

I.

„Ce grand Cardinal de Richelieu“.

Colbert.

Egyik legkiválóbb gondolkodónk minap azon nézetét fejezte ki, hogy »mentül nagyobb, mentül eredetibb a talentum, annál inkább repraesentálja a *maga* korát szellemben s uralkodó irányokban, — míg a kisebb talentumok csak külső formákban hordják magukon a kor bélyegét.«

Részemről, történelmi tanulmányaim közben, éppen az ellenkező tapasztalatra jöttem. Én úgy találtam, hogy minél alantabb értelmi fokon áll az egyén, annál inkább ragaszkodik az átöröklött régi életmód- és szokásokhoz, annál inkább a múlté; a középréteg typusa a jelennek; a nagy ember csak külsőleg hordja magán kora sallangjait, — máskép nem lehetne hatása — de bensőleg, szellemben s uralkodó irányokban sohasem a jelent, hanem mindig a jövőt fejezi ki.

Minden nagy ember lényegileg újító s nagyságok éppen azon fordul meg, mennyire tudják előkészíteni a jövőt, mennyire fog az hozzájuk hasonlítani. Törvényt szabnak utódaik számára, s majd csak ezek a későbbi generációk fognak mintegy tartalmat adni a keretnek, melyet a nagy ember körvonalaiiban megvont.

Péter czár, külső megjelenésében s szokásaiban, mintaszerű orosz kis-nemes, ki még vén korában is úgy elropja a kozák-tánczot a piacz közepén, mint akármelyik muzsik; míg szelleme: hatalmas lendülettel dobja bele hazáját az európai nagy kultúr-áramlatokba, melyek sodrában attól fogva maig megmaradt Oroszország. I. Frigyes Vilmos épp oly durva, faragatlan, mint bármely uckermarki junker, egyénisége pipa, kancsó és somfa-bot nélkül elképzelhetetlen; de a mellett,

hogy magán viseli kora s nemzete minden érdességét: összes szellemi alkotmányánál, egész gondolkodásmódjánál fogva kirí a maga korából, s a *jövendő* Poroszország hasonlít csak majd hozzá izról-izre. Vagy nálunk Széchenyi nem annyira a maga koráé, mely csak jelszavait hangoztatja: mint inkább a mienk, midőn eszméi általánosak, midőn szelleme köztünk és bennünk működik s újra él és hat a társadalom minden porcikájában.

Az épp a különbség az igazi nagy ember s a szappanbuborék-nagyság között, hogy míg emez csak a pillanaté, s minden sajátsága megvan arra, hogy egy perczenetre elfoglalja mindenki érzékeit, mert mindenki láthatja s felfoghatja, áttetsző s ragyogó lévén, mint a szappanbuborék: addig amaz nem fogható fel minden *közönséges* érzék által, nem láthat át rajta mindenki, s mélységes ragyogásában a kortársak közül nem gyönyörködhetik más, csak a választottak élite-csapatkája: maroknyi ember milliók közt is, mindenkor s mindenhol.

Az, a ki a nagy conceptiókat ideje korán fölismeri s rájuk teszi életét, hogy az igének testet adjon: bizonyos tekintetben társává lesz a legkiválóbb nagyságoknak. Melléjük sorakozva, lényöket mintegy kiegészíti. A legkedvezőtlenebb körülmények közt is oly háttérre válik, mely-nélkül a legszebb festmény is bevégzetlen.

S nem tudjuk eldönteni, az emberiség előmenetelére a kettő közül melyik a fontosabb tényező? Mert nincs haladás az eszmék folytonossága nélkül, mi úgy vélem magyar emberek előtt szorúl legkevesbbé bővebb igazolásra. Összes tudományosságunk, művészetünk s általában egész közéletünk eleddig éppen annak volt a koldusa, hogy ez a folytonosság, a természetszerű fejlődés *conditio sine qua non*-ja, tevékenységünk egyetlen ágában sem volt meg. Mikép a nyílröptébe' menő huzamos fejlődés egyik legáltalánosabb oka a külföld, különösen a román népek előhaladásának: úgy a fejlődésnek ivadékról ivadékra való megszaggatása egyik legegyeteme-sebb oka a mi hátramaradásunknak. Történetünk tanúsítja, hogy hazánkban minden generatio átvette a külföld eszméit, de mielőtt idehaza megfogantak s töről hajtottak volna, újabb

nemzedék állott elő, mely rend szerint nem a hazai, hanem a külföldi fejlődéshez csatlakozott.

Ily viszonyok között az erély megmaradásának törvénye, mely átöröklés útján unokák unokáiban is munkál, semmikép sem érvényesülhetett. Legkiválóbbjaink is, egész napjainkig, elszigetelt nagyságok maradtak, s e szerint nélkülözik az emberi kitűnőség azon legkiválóbb jellemvonását, melyet abban látok, hogy a nagy ember, nemzetébe lehellve lelkét, megkülönbözteti azt minden egyéb egyediségtől. Másutt az igazi nagyság, villanytelephez hasonlóan, egész a végtelenig terjeszté önnön lényének szikráit; nálunk minden szellemi szikra, mint valami hulló csillag, rend szerint azon nemzedékkel aludt ki, melyben feltűnt s ragyogott.

Mátyás király a maga korában tüneményyszerű jelenség európaszerte. Nagyság dolgában bizonyára túlzás nélkül párhuzamba állítható Richelieu bibornokkal. S mégis minő különbség a kettő között! Mátyás utoljára is, végelemzésben, nem egyéb egy lángszellemű politikai experimentálónál; egyénisége nemzetére nézve gyümölcstelen épp azért, mert utána Dobzse László-had következett. Richelieu affajta tervekkel lép fel mint Mátyás király, de az utókor előtt mint egy hosszúéletű nagyszabású politikai rendszer megalkotója maradt fenn; követői: Mazarin, majd különösen Colbert, megdicsőítették mesteröket eszméinek tovább fejlesztésével.

Volt oly szerencse Franciaországra nézve, hogy Colbert, beleélve magát Richelieu gondolatvilágába, a nagy bibornok-minisztert tűzte ki eszményképül, mint a mekkora csapás Svédországra, hogy XII. Károly Curtius Nagy Sándorában látta a földi tökéletesség netovábbját. Richelieu öröksége nem lesz eltékozolva; mert jó kezekbe, egy munkabíró nagy tehetség izmos kezeibe került. Új életre kél egy új sarjadék körében, mely már az ő eszméiben nőtt fel, mely ennél fogva igazabban valósíthatja meg azokat, mint maga Richelieu saját kortársai között, kik még egy régi világ gondolkodásmódjától voltak áthatva. Az öregeknek jó volt a jelszó; ezeknek a tartalom kell, hogy igazolják jelszavokat.

Colbert tiz évvel kormányalépte előtt úgy szólván kétlaki életű. Külsőleg Mazarin körül forgolódik; de szelleme állan-

dóan a nagy bibornok lelkével társalog, annak eszméit forgatja, annak tradícióit cultiválja. Rajongással tiszteli és tanulmányozza a mestert, kinek politikájában a francia nemzeti politika utolérhetetlen rendszerét látja. XIV. Lajos mennyit gúnyolá érte, így szólva környezetéhez: »Voilà Colbert, qui va nous dire: Sire! ce grand Cardinal de Richelieu,« etc.¹⁾ A mások eszméit csak eltulajdonítani akaró tanítvány titkolja mestere nevét; a kiváló tehetség, éppen mert tudja, hogy a maga lábán fog majd haladni, lépten-nyomon hivatkozik mintaképére. S midőn kölcsönvételi műveletekbe bocsátkozik a szellem-óriással: a világért sem lelki szegénységéről, hanem inkább annak gazdagságáról tesz bizonyosságot. Mert a kölcsönadott értéknek nem csak az anyagi, de a szellemi világban is arányban kell lennie a kölcsönvevő tehetségével.

Kétségtelen, hogy Richelieu csodaszerű eredetiséggel, akaraterővel s prófétai előrelátással megáldott tehetsége jelezte ki útját, s mintegy praedestinálta végzetét Colbertnek. De minden eredeti minta, bármily kitűnő legyen, csak irányát szabhatja meg egy államférfi tevékenységének s nem egyszersmind annak módját, körét és arányait. Mert nem képzelhető a politika terén két oly egyforma helyzet, melyben a körülmények s emberek egészen azonosak lennének, s melyekben ennélfogva eredeti elhatározásnak ne jutna állandó és döntő szerep.

Igy Colbertnek már külső, a világban elfoglalt állása is különbözött a biboros miniszterétől. Richelieu, grófi család sarja, még hozzá papi fejedelem, kinek ennél fogva előszere van még az első vérbeli herczeg fölött is, — uralkodott korlát nélkül, úgy szólván a maga nevében: Colbert, a posztós fia, a parvenu, csak úgy uralkodhatik, ha engedelmes szolgának tűnik fel. Első kötelessége legyezgetnie egy fiatal király önszeretét, ki féltékeny tekintélyére, tett- és hirsovár, ki minden nagy vállalat kezdményezését magának tulajdoníttatja, s megköveteli, hogy minden siker becsülete egyedül az övé legyen.²⁾

¹⁾ Mémoires de M. Valincourt sur la Marine, joints aux Mémoires du marquis de Villette, publiés par M. de Monmerqué, pour la Société de l'Histoire de France. Paris, 1844. p. 22.

²⁾ V. ö. Saint-Simon: Additions au Journal de Dangeau, dd. 30

XIV. Lajosnak a korlátlan souverainitásról szóló tanában az állam nem egyéb a király dominiumánál, melyben még a legelső alattvaló, még Jean-Baptiste Colbert is, csak jószágkormányzó számba jöhet, kinek magára kell vennie minden fáradságot, minden felelősséget, s rejtve kell maradnia akkor is, midőn Franciaország királyát egekig emelik éppen az ő munkájáért.

II.

Veracity of mind.

A mint minden embernek, családi hasonlatosságok daczára, másokétól megkülönböztethető az arcza és a teste: úgy minden szellemnek megvan a maga sajátos arczkifejezése, hangja, gondolatja jelleme, melyek által minden más szellemtől különbözik. Mindeniknek más és más a benső szózata, mely hivatása felé vonja; s minél inkább meghallgatja az egyén ezt a benső oraculumot, melynek szavát csak ő maga érti, s gyakran csak akkor, ha jól hallgatódzik: annál élesebben különbözteti meg magát társaitól, s annál bizonyosabb, hogy nagyra megy, bár kis körben mozogjon. Viszont, ha nem követi hajlama sugalmait, annál bizonyosabb, hogy nem fog számot tenni, bárha nagy dolgokat emel.

Colbert bizalommal követte lelke iránytűjét. Nagy mértékben meg volt benne az igazelműség, az a *veracity of mind*, melyről angol írók annyit beszélnek. Eszejárása kiválóan elemző s tényekre alapított. Nyitott szemekkel nézve a világba, mindent úgy tekint a mint van, a maga tényleges valóságában, — mindent, még magát is! a mi a legnehezebb...

Sűrű fátyol borítja ifjúságát. Gyakori jelenség a semmiből magasra törő egyéneknél! A világ nem sokat törődik kezdő emberek első lépteivel, nem tartja szemmel tetteiket, s részben ez az oka, hogy kiváló nagyságok pályája kezdete, mely a későbbi fejlemények kulcsát rejtje magában, rend sze-

rint ép oly homályban marad, mint a kis embereké. Idő multával a már fölvergődöttek, okosságból vagy álszerénységből, önmaguk sem akarják hirdetni hajdani semmiségöket, s örömet rázzák le a port, melyben fölnevelkedtek. De megannyira igénybe veszi őket önfenntartásuk s gyakorlati célokra irányuló feszített munkásságuk, hogy nincs érkezésök egyébre, mint hogy minden nap számbavegyék, nem annyira azt, mennyit haladtak a cél felé, hanem inkább, hogy mi a további teendő?

Jean-Baptiste Colbert 1619 aug. 29-én született Reimsben, hol atyja posztókereskedő volt. Szelleme lassan nyílt fel. A reimsi iskolában mindig az utolsók padjában ült. Sötét elméje szinte csodálat tárgyává lett (on s'en étonnoit).¹⁾ „Bodzafejű filkő; nem lesz ebből soha semmi. Nem érdemes taníttatni!” Kifogták az iskolából, s így kerül még egészen fiatalon egyik nagybátyjához, Troyes városának legelső kereskedőjéhez. Már ott bevált. Ő vezette az összes levelezést az Antwerpen, Frankfurt, Lyon, Firenze és Velenczében elhelyezett fióküzletekkel. Élete körülményei így alakultak, hogy nála az ABC után egyszerre az üzleti könyvek forgatása következett. A kétszerkettő foglalja el minden percét, s a mint annak előtte nem volt tehetsége, úgy most polgári életmódja s kenyérkeresete mellett nincs ideje göröggel, latinnal, költészettel s általában a humaniórákkal foglalkoznia.

Ilyetén multja fejti meg, hogy latinul nem tudott többet, mint egy nagyvilági salon-hölgy. Az a kör, melyben később mozgott, nagyon észrevette e fogyatkozását. De azért az ellene vádként eregetett ama mondások, hogy mint miniszter kocsikázás közben vett latin leczkéket egy abbétól, hogy összes latin tudománya fizetett tudósai által megmagyarázott, s aztán könyv nélkül (par coeur) bemagolt idézetekben állott;²⁾ mindezek, mikép Priamus nyilai, erőtlenül hullanak le előtte, a célpont előtt.

Giovio is ártani akart Machiavellinek, világgá boesátva,

¹⁾ Journal d'Olivier Lefèvre d'Ormesson, éd. Chérueil. II. 487.

²⁾ Mémoires de l'abbé de Choisy, publiés par Michaud et Poujoulat : Nouvelle Collection des mémoires pour servir à l'histoire de France. Paris, 1839. VI. 575.

hogy a Principe szerzője nem tudott volna latinúl, hogy műveinek a tudományosság látszatát azon idézetek adják meg, melyeket az ő számára Marcello Virgilio Adriani állított össze.¹⁾

Azért Machiavelli mégis csak Machiavelli, s Colbert mégis csak Colbert az emberek örök emlékezetében! Nem tanulták tán meg a mit minden ember-szülötte megtanulhat, de tudták tenni s irni azt, a mit egy második halandó sem képes utánok csinálni.

Colbert Troyesből állítólag egy lyoni, majd egy párizsi bankár üzletébe ment, s még csak húsz esztendő, midőn már harmadszor változtat pályát. Egyik nagybátyja, Jean-Baptiste Colbert de Saint-Pouange, főhadbiztos, nőül vette Le Tellier hadügyi államtitkárnak, Louvois atyjának, nővérét. Colbert e sógorsági atyafiságot fölhasználja előmenetele biztosítására. A bankházak irodáiból a hadügyiekbe lép át. 1640-ben egy ezredet vezet kvártélyaira. Majd hadbiztossá lesz, s mint ilyen, a király megbízottjaként működik a toborzáson, a mustrákon, a katonaság elhelyezésénél.

Az idők és módok számító megválasztásával, s pártfogóival szemben tanúsított következetes alázatossággal s hittel egyengette Colbert további emelkedésének útját. Le Tellier mellé férkőzve, szíve mélyébe temeti határtalan ambícióját. Mialatt a hatalom ösvényéhez közeledik, mindenekfelett igénytelennek akar feltűnni.

Kezdetben egyszerűen csak jelentkezik, hogy ő is itt van, tette készen bármikor, s napi munkáját legjobb tehetsége szerint végezve, nem ejt dicsérő szót önmagáról, csupán tetteit állítja föl szószólójául. Nem emlegette, hanem bebizonyította képességeit; maga, azokra nézve, néma maradt mint a legtöbb nagy ember, mint Nelson, ki azt mondá: »érzem, hogy inkább vagyok teremtvé egy ütközet vezetésére, mint arra, hogy leírjam azt.«

Le Tellier megkedveli. S Colbert, ki mindent elkövetett a bizalom elnyerésére, szívésen dolgozik annak megtar-

¹⁾ Elogia doctorum virorum, auct. Paulo Jovio. Antuerpiae, 1557, p. 192.

tásán. Le Tellier titkárul veszi maga mellé, s érezteti vele kegyelmét. Midőn 1647-ben Colbertnek egy anyai nagybátyja az ellenséghez pártolván, elkobzott javai a koronára szállottak: ő nyeri meg királyi adományban az illető jószágokat. Két év múlva, alig harmincz éves korában, már államtanácsos (conseiller d'État) Le Tellier jóakaratóból.

A hadügyi államtitkár kifogyhatatlan fiatal rokona magasztalásában. Mazarin is tőle értesül Colbert kitünő tulajdonairól.¹⁾ Megismerkednek egymással, s bár, a mint közel férkőzik hozzá, lelke mélyéből megveti Mazarint: »c'est un homme pour lequel je n'ay aucune estime« — írja Le Tellierhez;²⁾ — mind a mellett kitartással forgolódik a bibornok előszobáiban. S már nagy rangban van, mikor nyögve bár, de még mindig habozás nélkül hajlik meg azon alacsony kapuk alatt, melyeket a *rendszer* nem csak a hétköznapi emberek, de a kitünőségek számára is épített.

Colbert rövid időn nélkülözhetlenné tudta tenni magát a bibornok-miniszter szolgálatában. Mazarin ekkor ezer tallért küld neki. A fősvénységéről ismeretes Mazarintól ez fejedelmi ajándék akart lenni. De Colbert tudtára adja, hogy nem ily jutalomra számít. Csak azért nem küldi vissza, mert nem akarja megsérteni az ajándékozót. Az ő szolgálatát nem lehet készpénzzel kiegyenlíteni, s legkevesbé hitvány ezer tallérral.

Így neveztetik ki a jövődöbéli királyné cabineti titkárává (secrétaire des commandemens de la reine à venir). S alighogy megkapja e rangot, fölhatalmazást nyer a jövedelmes s nagy befolyású méltóság eladására, melyért félmillió livre-t kap készpénzben.

Egyszersmind megemlékezik atyjafiaiáról, s már ekkor egymást éri papi javadalmak, méltóságok, hivatalok kéregetése rokonai számára. A porból emelkedő ember magához emeli családját.

Colbert alig jutott Mazarin közelébe, már szertelen

¹⁾ Mémoires du marquis de Montglat. Michaud et Poujoulat: Nouvelle Collection, etc. V. 353.

²⁾ Dd. 23 juin, 1650. Lettres, instructions et mémoires de Colbert. Publiés par Pierre Clément. Paris, 1861. I. 68.

igényekkel állott elő. Értésére adja, hogy irányában viseltető határtalan tisztelete s engedelmessége mellett, nem kisebbre vágyik, mint hogy alteregója gyanánt szerepeljen. »Kötelességemnek vélem — úgy mond — megmondani Eminentiádnak, hogy szolgálata érdekében föltétlenül szükségesnek látszik előttem, hogy oly egyént szemeljen ki, a ki iránt végtelen bizalommal lehet, s a ki buzgalommal s hűséggel van eltelve Ön irányában; a kinek mindent átölelő gondossága kiterjed az összes ügyek vezetésére... Én a magam részéről följajánlom közölni Eminentiáddal, különböző ügyekben való azon csekély ismereteimet, melyekkel az Isten megajándékozott.«¹⁾

Machiavelli így szólott Francesco Vettorihoz intézett levelében: »Vágyva vágyom, hogy ezek a Signori Mediciek használjanak már valamire, ha másra nem, legalább kövek hengergetésére.«²⁾ Ez a magát meg nem becsülő lángész rimánkodása!

Colbert az ellenkező szélsőség: a saját értékét teljesen megbecsülni tudó lángész példáját tünteti föl. Míg kezdetben csak bizalomért eseng Mazarinnál, később, midőn azt már elnyerte, senki által kétségbe nem vonható, senkivel meg nem osztott *föltétlen* bizalmat kíván tőle.³⁾

De az afféle bizalmat nehezen adják. Mazarin habozik. Az a fiatal ember legtitkosabb, elsőrendű államügyek vitelére vállalkozik, s ilyesmiben nem minden emberrel lehet kísérletet tenni. A ki ilyfajta megbízást kap, az mintegy részesévé lesz a legfőbb kormányzatnak. A ki elsőrendű államügyek közvetítője, oly kényes természetű ügyeket forgat, melyek tudatában, ha azokat jól végzi, alárendeltből előbb-utóbb szükség szerűleg szövetségessé küzdi föl magát. Még pedig a mindenható miniszter szövetségessé!

¹⁾ Dd. 17. févr. 1651. Lettres, instructions et mémoires de Colbert. Publiés par Pierre Clément. I. 68. V. ö. dd. 14. avril 1651. I. 72.

²⁾ Die 10. Dicembris 1513. Opere di Niccolò Machiavelli. Firenze, 1821. Vol. X. pag. 169., 170.

³⁾ »Si j'ay toutes les qualités nécessaires pour servir Vostre Éminence, comme le choix qu'elle a fait de moy doit le faire croire, la créance et confiance qu'elle doit avoir en moy ne doit estre ni partagée, ni disputée, ni contestée par aucune personne.« Dd. 18. nov. 1652. Lettres, instructions et mémoires de Colbert. T. I. p. LX.

De ez csak szörnyű önbizalom — olyan mint Napoleoné — árán lehetséges. Kislelkű ember nem meri szemét oly magasra vetni; azt kérdezné önmagától: hátha nem állok helyt, quid tunc!? Az erős akarat és az erős elme tisztában van magával, hogy vagy véghez viszi a mit vállalt, vagy megsemmisül. Julius Caesar csak egy volt, de minden nagy embernek meg volt a maga Rubicon.

Colbert szerencsésen kelt át a magáén. Lett belőle: előbb Mazarin jobb keze, majd kiszemelt örököse az elnökmiszterségben. A bibornok, mikor a halállal vívódott, így szólt XIV. Lajoshoz: »Mindent Felségednek köszönhetek, de azt hiszem minden tartozásomat lerovom azzal, hogy Felségednek hagyom Colbert-t.«

Clément egyedül Choisy emlékirataiból ismeri e mondást, melyet nem hajlandó felciziczomázott frázisnál (*une phrase d'apparat*) egyébnek tartani. Megengedjük, hogy ciziczoma is járult hozzá. De hogy lényegében igaz, arra nézve két más egykorú *mémoire*-ban, t. i. *marquis de Montglat* és de la Fare-éban leltünk bizonyosságot. E két egykorú tanú mindenike, ha tán nem is piperézi úgy a szót, de szóról szóra oly értelemben nyilatkozik mint Choisy abbé.¹⁾ Különben is, hogy Mazarin, élte alkonyán, csakugyan gondolt Colbertre s ajánlotta a király kegyelmébe, arról egy mindennél igazabb, kétségbevonhatatlanabb tanú szól: magának Mazarinnak a végrendelete. Ott olvastuk ez emlékezetes sorokat: »Colbertnek (hagyom) azt a házat, melyben lakik, . . . s kérem a királyt, tartaná meg őt szolgálatában, mert igen hűséges.«²⁾

¹⁾ »Durant sa maladie il en (t. i. Colbertről) parla au roi, et le louant de son expérience, il lui conseilla de se servir de lui. Après la mort du cardinal, le roi envoya querir Colbert.« *Mémoires de Montglat*, publ. par Michaud et Poujoulat: Nouv. Coll. Paris, 1838. V. 353. »Colbert, qui, après avoir eu toute la direction des affaires du cardinal, . . . avoit été dès longtemps destiné par ce ministre pour la réforme des finances.« *Mémoires du marquis de la Fare*. Paris, 1884. p. 32.

²⁾ »A Colbert la maison où il demeure sans être obligé de rendre aucun compte sous peine d'être déshérité pour ceux qui le demanderont et prie le roy de se servir de luy étant fort fidèle.« *Archives du ministère des Affaires Étrangères, Párizsban*. »France« feliratú gyűjtemény CLXXI. kötetében a 32. db.

III.

Honneur et honneurs.

Wer sich

Den Menschen nützlich machen will, muss doch
Zuerst sich ihnen gleich zu stellen suchen.

Schiller : Don Carlos, IV. 3.

Aljas hízelgés és kapzsiság, rókaufurfang és farkasszerű ragadozás elvitázhatlan tényei ötlenek szemünkbe Colbert emelkedésénél. Hiába mondják, hogy aljasságaiért busás kárpótlást nyújtott munkásságával, hűségével s annyi más becsülésreméltó tulajdonával. Mihelyt erkölcsiségről van szó, nincsen helye a plusok és minusoknak, melyek megsemmisítenék egymást: ezer jó tulajdon nem von le egyet sem az alávalóból.

Bizony nehéz árnyak borulnak Colbert jellemére. S mi meg sem kísértjük eloszlatásukat.

De meg akarjuk magyarázni mikép támadtak! Meg akarjuk mutatni a mocsarat, ama bibliai Holt-tengert, melyből mérges miazmák szállottak fel, s meg fogjuk mutatni, hogy ez atmosphaera legrothadtabb felső rétegeiben minő eszközökkel lehetett megélni, kivált annak, kit *veleszületett* fogyatkozása, — miről az ember nem tehet, de a mely döntő életében — jobban kitett a ragályozásnak, mint másokat,

A kor viszonyokat értem, s Colbert helyzetét azok között. Lássuk mindenekeelőtt a korjellemző vonásokat.

A XVII. század francia társadalma tisztátalan forrásból: a XVI. századi olasz renaissanceból eredt. Az irodalom és a művészet; az érdekek kötelékeivel s a vallásazonossággal Olaszországhoz fűzött egyház; s a Medici-házból való francia királynék s környezetük voltak az olasz művelődésnek francia földön leghatalmasabb úttörői, majd meggyökeretetői. E művelődés az erkölcsi vagy vallási mértéket az aestheticaival helyettesíté, s a tetteket nem indokaik, hanem hatásuk szerint mérlegelte.

Minő örvény kerekedett ez áramlat folytán az erény, a

becsület számára! Mikép sodorta el az ó-római virtust az újmódi *virtù*, mely ezentúl erény helyett élelmes ügyességet jelent; s mikép sodorta el a honor-t az újmódi *onore*, mely nem felel meg valamely magasztos egyéni eszménynek, hanem csak a *virtù* árán szerzett tisztségnek, címnek, rangnak, s más merőben *külső* dicsőségnek!

A kormányzó és kormányzottak között nem lehet szó kölcsönös jogok és köteleességekről. Viszonyukat egymáshoz erejük súlya határozza meg. A melyik fél a mérkőzés közben túlsúlyra emelkedik, annak, ha maradandóságot akar, ki kell irtania a tyrannusok fáját vagy ki kell irtania mind azokat, kik a népet kivezethetnék a szolgaságból. »Ki kell irtani magvokszakadtáig — mondja Guicciardini — s erre a célra föl kell használni tört vagy mérget a czélszerűség szerint.«

Franciaországban ily kormányzati elvek készítették el a Bertalan-éji vérfürdőt. S ezek szellemében ünnepelték politikai nagy tett gyanánt ama mészárlásokat.

Richelieu az eszközök megválasztásában épp oly hideg számító, mint a Mediciek s Borgiaék. Mazarinnal kezdődik az »ense recidendum«-féle tanok hanyatlása. Jobban kiméli a vért!¹⁾ XIV. Lajos alatt a vérrel virágozó emberirtó politika szünőfélben. Nincs többé szükség emberáldozatra. A kor-mozgató nagy eszmék, melyek, míg eleven vér lüktetett bennök, csak vérvétellel látszottak lecsillapíthatóknak: most elbágyadtan tértek egyenként csendes nyugalomra.

Felviradt a gyakorlati emberek kora, s gyakorlati politikus csak az lehet, kinek lelke egész szerkezetét egyedül az önérdek forgatja; kit nem csábítanak el a lélekbódító, narcoticus sophismáknak bélyegzett eszmények. „Mit is keressük a czélt önmagunkon kívül, mikor megelhetjük önmagunkban!“,

Már XIV. Lajos kiskorúsága alatt a salonok sima pad-

¹⁾ »Prenez leur argent, mais épargnez leur sang;« c'est une maxime que le cardinal a toujours suivie. Mémoires de l'abbé de Choisy. Michaud et Poujoulat: Nouvelle collection des mémoires. Paris, 1839. VI. 567.

²⁾ Mémoires de l'abbé de Choisy, éd. Michaud et Poujoulat. VI. 525. 567.

lója lett a becsület mezejévé.²⁾ Salonokban tanulják a becsületet, mert a honnête homme ismét egy jelentésű a homme poli-val. A honnêteté ismét merő külsőséggé vált. Rang és modor, mint Olaszországban: ez a honnêteté. S csak ily külsőségre, de nem másfajta becsületre vonatkozik Colbert intelme fiához: »je souhaite, ... qu'il devienne autant et plus honneste homme que moy.«¹⁾

Egy francia udvaronc, ki rozsdás kardú katona, de kifogástalan gavallér, Colbert kormányra léptekor, lelke felének egészen jóhiszeműleg osztogat ily tanácsokat: »mint igaz barátja azt javasolnám Önnek, hogy nem kellene minden alkalommal oly magaslaton maradnia. Görbe úton is kell járni olyankor, ha az egyenes út nem vezet célhoz. Föltettem magamban, hogy oly tanácsot adok Önnek, mely pompás Isten és emberek előtt: Ne gyűlöljön senkit, jól megismerje saját érdekeit, s szeresse azokat mindenek fölött (connoissez bien vos intérêts et les aimez sur toutes choses); haladjon céljai felé, s kerüljön mindenkit, ki megakadályozhatná azokhoz jutását.«²⁾

A kígyó, a bibliában az eszesség jelképe, csúszik-mászik, hogy céljához vergődjék. Az emberi társadalom is gyakran úgy tűnik fel, mintha amaz egyiptomi varázslók nagy edénye volna, melyben összegubanczolódva töri-zúzza egymást a sok kígyó, mindenikök feltartva sziszegő fejét, hogy *legalább egy kígyófejjel* fölébe kerekedjék a többinek.

Colbertnek sikerült felülkerekedni. De mennyi csúszás-mászás árán! Kígyók közt élt, s maga is csak kígyó-módra emelkedhetett. Ez magyarázza meg porban fetregését. S valahányszor czímerére tekintünk, mely arany mezőben tekerőző sötétkék sikló-kígyót (latinul *coluber*, mely nyilván a *Colbert* névre czéloz) ábrázol (la couleur tortillée en pal),³⁾ mindenkor mély jelentésű ős-czímert látunk abban: valódi

²⁾ Mémoire pour mon fils ; minute autographe, dd. 11. juillet, 1670. Lettres de Colbert. Tome III. 2-e partie, p. 2.

¹⁾ Lettres de Messire Roger de Rabutin, comte de Bussy. Nouv. éd. Amsterdam, 1738. I. 158.

³⁾ Lettres de Colbert. I. App. 471.

symbolumát az udvar aranyos kegyei közt a kékvérűek közé önerején felsikló nagyságnak.

Szóljunk immár Colbertnek ama *veleszületett* fogyatkozásáról, melyről nem tehetett, de a mely minden társadalomban, melynek tegnapja is van, döntő az emberek életében.

Ő egy posztókereskedő fia volt! Rossz ajánlat egy nagyra néző politikusra nézve, főkép oly időben, midőn Bussy-Rabutin ő nagy nyomorúságában így szólhatott őszinte megnyugvással Madame de Sévignéhez: »vigasztalódjunk asszonyom azzal, hogy legalább *jó házból* valók vagyunk.« ¹⁾

Az, hogy Colbert apját a szerencsétlenség zöld sapkával (*bonnet vert*) bélyegezte meg, vagyis megbukott: nem sokat számított az udvari világban. Bukott vagy nem bukott, lényegtelen; a fődolog az, hogy kereskedéssel kereste kenyerét.

A társaság színe előtt a pénzfecsérlés minden neme »noble«, minél eszeveszettebb, annál gavallérosabb; a pénzkeresés minden neme »roturière«, minél eszélyesebb, annál kevésbé tisztességes. Már Hutten minden kereskedelmi nyereséget hazugságon alapulónak, tehát tisztességtelennek tüntetett föl, s igen észszerűnek látta, hogy a rómaiaknál Mercur, a kalmárok istene, egyúttal a tolvajoké (*Praedones*, 373.). Maga Montesquieu, későbbi kor gyermeke, s egyébként is szabad szellem, meg van róla győződve, hogy »ha a nemesek kereskedésbe fognának, megrontatnék a nemesség.« E felfogást az *ancien régime* utolsó lehelleitéig híven megőrizte a nemesek rendje. Még 1750-ben is, mikor már a nemességgel összeférhetőnek találták, hogy a nemes ember mint tanár, jegyző, orvos, építész, festő működjék, még akkor is lealacsonyítónak, alávalónak bélyegzik, hogy mint adóbérlő vagy kereskedő keresse kenyerét.

Colbert ismerte kora gondolkodásmódját. Jól tudta, hogy e nézetek mellett, a politikai pályán, melyre hajlama vonzotta s tehetsége egyenesen ráutalta, a legjobb esetben is, t. i. ha sikert arat, akkor sem lehet egyéb, mint *parvenu*. Főkép a francia udvarban ilyfajta kérdésekben mindig

¹⁾ »Consolons-nous donc, Madame, de ce que nous sommes au moins de *bonne maison*.« Dd. 22. déc. 1670. *Lettres de Rabutin, comte de Bussy*. II. 57.

irányadó szerepet vitt előkelő nők között, kik genealogiájuk ősisége folytán tabouret-hez jutottak, vagyis leülhetnek a király vagy királyné jelenlétében, és a kik különben is már nemök jellemvonásánál fogva a szertartás és hagyományok legszigorúbb megőrzői: egy kalmárfi soha más nem lehet, mint jöttment tolakodó.

Meg volt bélyegezve születésénél fogva. Nem csinált hát lelkiismereti kérdést abból, hogy tolakodjék. Akár megteszi, akár nem, úgysis praedestinálva volt arra, hogy parvenunek fogják tartani.

Mint igazi parvenu, azon van, hogy elfelejttesse származását. S ezt oly módon teszi, mint nálunk, ugyanakkor-tájban, Esterházy nádor tette, kinek szintén nem lévén számbavehető őse, családfát ültetett sajátkezüleg, s fölvitte azt egész Estorásig, ki Szent-István idejében vitézkedett volna.

Colbert, a posztókereskedő fia, hasonlóan minden kétely nélkül származtatta magát egy »généalogie fabuleuse« alapján, ősrégi skót nemes családból, melynek szintén Colbert volt a neve, s ugyanoly címere, mint Colbertéknak.

»Colbertnek — írja egy kortársa — eszeveszett gyöngesége volt, hogy magas származásúnak akarta magát tartatni. . . . A cseri-barátok reimsi templomából éjnek évadján elvitetett egy sirkövet, melyen nagyatyjának, a Long-vétu-höz címzett gyapjúkereskedőnek sirfelirata állott, s helyettesítette egy régi kővel, melyre ódon nyelven vésette a skót eredetű nemes lovag, Colbertnek nagy tetteit. . . kevés idő múlva, midőn az udvar Reimsben tartózkodott, Colbert, magához véve fiát, marquis de Seignelay-t, s vejeit de Chevreuse és Beauvilliers hercegeket, odahajtatott. Midőn kocsijába szállt, így szólt a kocsishoz: a cseri barátokhoz! A reimsi érsek kíváncsisága fölgerjedt; meg akarta tudni, mit mível ott Colbert, s utánok küldé egy belső emberét (grison). Ez Colbert-t térden állva lelte állítólagos őseinek sirja előtt, a mint a hét zsoldárt mondja s ájtatosan utána mondatja vejei által. Azt hitte, megcsalja az egész világot (Il croyoit tromper tout l'univers) — tette hozzá az érsek.«¹⁾

¹⁾ Mémoires de l'abbé de Choisy, Michaud és Poujoulatnál, i. h. VI. 576.

Colbert nem azért játszotta a komédiát, melyről maga is tudja, hogy csak komédia. Őt, mint gyakorlati embert, ama csalásra első sorban pillanatnyi szükség vitte: egyik fiát föl akarta vétetni a máltai lovagok közé.¹⁾ Szükség volt az ősök kimutatására. Colbert ekkor egy csapásra egy másik czélját is el akarja érni. Midőn a csalást tüntető nyilvánossággal viszi véghez, bizonyára számított a leselkedő grisonra, vagy általában a közönségre, mely tanúja lesz istenes színjátékának. Világgá megy majd a hire, minő »eszeveszett gyöngesége« a miniszternek az előkelő származás illúziója; mi tökéletesen elegendő lesz arra, hogy az udvaronc-világ többé ne merje érinteni a minden kegyek osztogatójának ezen elismert gyöngeségét, hanem habozás nélkül fogadja el az igazság aequivalenciáját az azt mérő illúziót. Colbert bizton számíthatott arra, hogy senki sem fog tiltakozni olyatén igényei ellen oly korban, midőn az udvar, nem nélkülözhetvén szolgálatát, őt magához csatolta. Sőt még az udvarnak is csak kedvére leendett, hogy nincs »folt« a miniszter születésén, bár meg van róla győződve, hogy csak »katonafolt« takarja el az igazit. Avagy ki tett ellenvetést Richelieu családfája ellen, melynek ágait a bibornok tele aggatta európai fejedelmi, konstantinápolyi és német császárok ivadékaival? Egyedül Hugo Grotius merészkedett rajta csodálkozni, s kockáztatni ezt a megjegyzést: *Facile avos inveniunt quibus favet fortuna* (Ep. 1291.).

»Valóban mulatságos, — folytatja abbé de Choisy — hogy Seignelay úr (Colbert fia) abban a boldog hitben ringatózik, hogy csakugyan a skót királyoktól származik.«

Seignelay úr bizony nem hitte, a mit okosságból a világ előtt jóhiszemű hitnek mutatott. Colbert, eredete dolgában, szándékosan akarta nem annyira félrevezetni, mint inkább elhallgattatni az udvari kört, melyben mozgott. De fiával szemben ne keressük a minisztert, mikor mindig csak a polgárt, a szerető atyát látjuk. Házi tűzhelyénél, kedves fia előtt nem hallgathatta el a polgárok és szülők legnagyobb dicsőségét, hogy ő emelte föl családját a porból!

Maga világosította föl fiát származásáról, sajátkezü

¹⁾ Lettres de Colbert. Appendice I. 468.

utasításában így szólva hozzá: »Jól gondolja meg, fiam uram, s gyakran vegye eszébe, mivé lett volna *születésénél* fogva (ce que sa naissance l'auroit fait estre), ha Isten meg nem áldja munkámat, s ha az a munka nem lett volna szertelen (extrême).« ¹⁾

Alantas születésének tudata magyarázza meg előttünk Richelieu emlékéhez s a király személyéhez való feltétlen hű ragaszkodását.

Richelieu iránt hálás, mert azt, hogy ő posztós fiából államminiszterré lehetett, méltán tulajdoníthatta annak, hogy Richelieu Franciaországba is átültette azt az egyházi szervezetet, mely a sertéspásztorból pápaságig vihette a tehetséget.

A királyt alázatos hűséggel szolgálja, mert az emelte föl a porból, s csak annak kegyelme tarthatja meg az udvari világ körében.

Homályban tett első lépteit részint nem ismerték, részint fátyolt dobtak reá, s emelkedése csúfos árát nem róvták föl neki. De származását nem felejtik soha. Kalmárnak tartják egész életében. Poisson színész így figurázta ki őt akkor, midőn hatalma tetőpontján állott. ²⁾

S évtizedekig tartott ragyogó pályájú minisztersége után is, a chansonok, melyek az ancien régime alatt az elnyomott nép lelkiismerete egyetlen szellentyűjének vehetők, s ezért történelmi jellemzéseknél, kivált a hatalom polczán ülőket illetőleg, elsőrendű forrásokul idézhetők, — azok a chansonok így zengenek róla:

Si chacun faisoit son métier,
Les vaches seroient mieux gardées;
Colbert seroit un gros drapier,
Si chacun faisoit son métier. ³⁾

Egy másik chanson ott keresi föl a nép fiát, hol már, mint Phaëdrus »leo senex«-ét a barmok, »impune«

¹⁾ Instruction pour mon fils, pour bien faire la première commission de ma charge. Lettres de Colbert. T. III. 2. Partie, p. 46.

²⁾ Oeuvres de Boileau, édit. de Saint-Marc. II. 139.

³⁾ Lettres de Colbert. I. App. 467.

sértegetheti. — Ravatalánál, kitörő kárörömmel constatálják mintegy:

»..... ce fameux politique
Étoit le fils d'un courtant de boutique.« ¹⁾

Colbertnek honneurs-jei lehettek, voltak is, — az igazi honneurt, mely Franciaországban a vérrel járt, nem szerezhetette meg soha.

IV.

Vir marmoreus.

Gui Patin.

Ha a sas a bérczek csúcsára száll, csak saját honát keresi föl: ha Colbert a hatalom tetőpontjára hág, csak azon légkörben foglal helyet, melyet lelki világa jelölt ki számára. Kereste a hatalmat, mert érezte, hogy arra termett. Mert életszükség volt reá nézve, hogy világátölelő nagy tehetségeit megfelelő tág munkakörben érvényesíthesse. Mazarin iránti hálája is legközvetlenebbül onnan ered, hogy annak kegyelméből élhet ama korán fölsímt rendeltetésének. ²⁾

Mi is volt egyéb Colbertre nézve a hatalom, mint működési bázis, a szakadatlan munka állandó csatatere. Tizenöt órai munka naponként, azon meggyőződéstől vezetve, melyet ő maga így fejez ki: »érdem, megelégedés s dicsőség csak akkor lehet osztályrészünk e világon, ha nehéz dolgokkal foglalkozunk s azokat végre tudjuk hajtani.« ³⁾

Korunk, mely a munka századának vallja magát, mennyi szép parainesist mutat fel a munkásság dicséretére! »Munkásság az élet sója, a romlástól mely megóvjá«; »a leg-

¹⁾ Vie de J. B. Colbert (par Sandras de Courtilz). Cologne (i. e. Hollande), 1695. p. 304.

²⁾ »Je vous ay dit nettement et véritablement, par quelques-unes de mes précédentes, — írja Mazarinhez 1651-ben — que je vous ay obligation de me donner de quoy occuper mon esprit en des affaires difficiles, parce que la difficulté augmente le plaisir, qu'il prend à les achever.« Lettres de Colbert. I. 168. Még jellemzőbb u. o. I. 443.

³⁾ Lettres de Colbert. T. III. 2. P., p. 150., 151.

boldogabb ember az, a kinek legtöbb dolga van a világon« s t. eff.

De mindeniknél többet mond, több erő és mélység van Colbert kijelentéseiben. Ő különbséget tesz munka és munka között. Lenézi és megveti a könnyű vagy immel-ámmal végzett munkát. Csak a verejtékes, *súlyos* munkát tartja igazi dolognak. »Kicsapongás a munkában,« ez kell neki: maga gyakorolja, mástól megkívánja. „Mert egyedül az »excès du travail«-on vagy az Isten áldása és az embereké.”¹⁾

Colbert, ki naponként tizenöt órát dolgozott, az ernyedetlen folytonos munkát környezetétől is megkövetelte. Ámbár azt állította, hogy ha nincsen sürgős végzendő, tőle ugyan bizvást mulathatnak, csak akkor ne tegyék, ha sürgős ügyek várják az elintézést;²⁾ de ő körülötte ugyan mikor nem volt sürgős munka?

Segédeit úgy ösztönzé, mint Gladstone, ki az iskolás gyerekeket arra intette, hogy ha szaladnak, teljes erejükből szaladjanak, ha ugranak, akkorát ugorjanak, a mekkorát csak tudnak. S ő is, mint Gladstone, saját példájával világosíthatta meg intelmeit. Isten és önmaga iránti első kötelességének azt tartván, hogy valamennyi tehetségét kifejtse, hogy Istentől nyert adományait minél busásabban kamatoztassa a közjó érdekében: összes erejét kicsiny és nagy dolgokban mindenkor azon ügynek szentelte, melylyel foglalkozott, s mindig megfeszítette a legvégsőig.

Mi sem természetesebb, mint hogy közvetlen dolgozó társait a maga képére óhajtá formálni. De ez nehezen ment a naplopás fáradalmaitól megviselt hivatalnokok amaz aranykorában. Segédei egymásután válnak meg tőle, fennem panaszkodva tűrhetetlen szigorúságáról (sévéríté insupportable).³⁾ „Majd ők még agyon dolgozzák magukat!”

¹⁾ V. ö. »Il n'y a que l'excès du travail qui distingue les hommes et qui leur donne des lumières et des connoissances pour acquérir du mérite et de la considération pendant toute leur vie.« Dd. 10. octobre, 1680. Lettres de Colbert. IV., p. XXXVII.

²⁾ »Quoyque je ne veuille pas retrancher toutes sortes de divertissemens, — dans le temps des affaires pressées il faut que le plaisir et le divertissement cèdent aux affaires.« Lettres de Colbert. T. III. 1. P., p. LXV.

³⁾ Mémoires de l'abbé de Choisy. Michaud és Poujoulat-nál, Nouv.

S meg kell vallani, hogy nem ok nélkül zúgolódtak. Colbert irodáiban mindenkor dandára volt a munkának. Emberei oldala mellett dolgoztak reggel öt órától esti tizenegyig. S gyakran csendülhetett meg füleikben a munkavezető erélyes intése: »mindenekfölött pontosnak és szorgalmasnak kell lenni valamennyi ügy elintézésében, s nem szabad addig lefeküdni, míg rendben nincs, a mit el kell végezni.«¹⁾ Se aludni, se enni nem tudtak nyugodtan. Étkezés végett is csak fél kettőtől háromig maradhattak távol. Frissen s óraütés szerint ment ott minden.

Egyszer unokaöcsésének, Desmarets, akkor még pénzügyi intendánsnak, valami sürgős ügyben reggeli hétkor kellett volna megjelennie az irodában. Azonban egy negyed órával később jött. Az akkori időben, midőn másutt a terminusok »hétfő,« »kedd,« »szerda« vagy épen »hét eleje« s »hét vége« szerint tűzettek ki: bármely más hivatalban föl sem vették volna a késedelmet. De Colbert zokon vette. Szó nélkül fogta karon unokaöcsését, s az órához vezette, mely egy negyed nyolczat mutatott. Desmarets mind hiába mentegetőzik. Oly emberrel állott szemközt, ki egy egész új világ azon fölfogásának képviselője, hogy az idő pénz, melyet nem szabad vesztegetni, s hogy a pontosság a siker egyik első rendű biztosítója az élet minden viszonyai között.

Feldolgozatlan ügydarabok nem halmozódhatnak fel Colbert irodáiban. Igaz, hogy a feldolgozás oroszlán-részét Colbert maga magának tartotta fenn. Minden ügyet maga akart végezni, s mindenikre nézve ő volt az élő gondolkodás, akarat és tett. Oly apróságokat, melyekkel másutt egy tanácsos is átallana foglalkozni, Franciaországban akkor maga a miniszter intézett el. Nem is tekinthetjük főbb tisztviselőit sem egyebeknek, mint egyszerű tollnokoknak, kiknek fő-fő teendője Colbert igen-jét vagy nem-jét öltöztetni hivatalos köntösbe.

Ez látszólag csekély munka; de a valóságban nagy feladat. Mert Colbert kérlelhetlen szigorral követelte a kiosztott ügyiratok gyors, pontos és minden ízében szabatos feldolgo-

coll. des mémoires. VI. 575. — »Il étoit d'une dureté insupportable.« (Sandras de Courtilz) Vie de J. B. Colbert, p. 2., 3.

¹⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P., p. LXV.

zását. Irodájára nem kevésbé illet volna az a jelmondat, mely Vivienne utczai palotájának kapuján díszlett: *perite et recte!* ügyesen és jól! így dolgozzon, a ki az államot szolgálja.

Hányt-vetett, elhamarkodott, nem szabatos munkára szó nélkül vetett egy-egy keresztet, mely beszél annak, ki már ismeri a tollforgató miniszter eszejárását. Indulata tükröződik vissza a pennájára gyakorolt nyomáson, mely fölváltva hajszál-vékony, czérna-vastag, vagy fonál-dobasz. Újra meg újra visszavetette a tökéletlen fogalmazatot, nem hallgatva el megjegyzéseit. E lapszéli jegyzetek szerfölött tanulságosak. Bizonyítják, hogy a miniszter figyelmét a legaprólékosabb részletek sem kerültk el. Gyakran javítgatott iránytani hibákat, s a mint ezeket nem tűrte, úgy nem szenvedhette még a szépirási fogyatkozásokat sem. Egy ízben így irt a marseille-i gályák intendánsának: »bizony mondom Önnek, irását nem tudom elolvasni. Önhöz hasonló fiatal embertől nem szép, hogy úgy írt mint kegyed; jövődőben vessen először is nagyobb betűket.« Más alkalommal gróf d'Estrées-re, nyugat altenger-nagyára förmed ekképen, mindjárt előljáróban, levele legelején: »irását oly nehéz olvasnom, hogy kérem irassa titkárral leveleit.« ¹⁾

»Sokat kell dolgozni, — úgy mond — hogy a munkát könnyűvé tegyük.« ²⁾ Sokat, kivált Colbertnek, kinél gyakran kísértett a nagy adományokkal megáldott lelkek réme, az önelégületlenség, hogy nem jól végzi munkáját. ³⁾

Nagy fáradságába került, hogy azzal a szabatossággal fejezze ki magát, mely őt magát is kielégíté. És ezért, nehezebb államügyekben mindig kerüli a közvetlen érintkezést, kivált oly egyénnel mint Lamoignon. Gyakorlati jogászokban már életpályájok természete erősen kiélesíti a vitatkozási képességet. — Nem is csodáljuk, hogy Lamoignon szórszálhasogatásaival szemben, Colbert nem győzi szóval és érvel, s vita végén rajta-rajta kapja magát, hogy ama csalárd fő-főprókátor észrevétlen elterelte föltett szándékától. „Lám

¹⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P., p. 213.

²⁾ Lettres de Colbert. T. III. 2. P., p. 175.

³⁾ Lettres de Colbert, dd. 9. juin, 1655. I. 234.

az a Lamoignon mennyivel különb Colbertnél! ¹⁾ mondják a kortársak, kik az államférfit, mintha égi madár volna, csak *szaváról* itélik meg.

A szónoki tehetség isteni ajándék. Pusztán szorgalommal ép úgy nem sajátíthatni el, mint a költői tehetséget. Még a Colbert vas-akarata is tehetetlennek bizonyult a nagy szónok kiválóbb jellemvonásai megszerzésében. — Gyors felfogással, mely a beszélési állandó készenlét alapföltétele, ő egyáltalában nem dicsekedhetet. Nem volt az első gondolatok, az ötletek embere, hanem a mélyen átgondolt terveké, melyek lassan jönnek, de biztos járásuak. Idő kellett hozzá, míg eszméi megérlelődtek, s még nehezebben találta meg a formát, melybe eszméit öntse, és pedig annyival bajosabban, mert tárgyát mindig egészen ki akarta meríteni. Kedvencz szavai: »la pénétration; épuiser une matière; pénétrer à fond.« ²⁾ Mindenekfölött ez a lelkiismeretes szorgosság lassította eszejárását. A mibe fogott, elméjével annak egész területét nyomról nyomra bejárta, tövéről hegyére meghányta-vetette, elejét, végét, menetelét, a részlet összefüggését az egészszel, mind ezt elgondolta, mielőtt nyilatkozott volna. Néha apróbb ügyekben is csak huzamosb reflexio, magába mélyedés után szólalt meg, halkán és vontatva, mind a mellett nyomatékkal és világosan.

Audientiákon »kinek csak elvette supplicatióját — írja Bethlen Miklós, ki 1664-ben volt nála kihallgatáson — kinek csak szóval, kinek írással felelt, compendiose csak«. »Kevés emberséges szó után« végzett vele, ³⁾ mert tömör és sokat mondó volt minden ígéje. Minden szaván meglátszott, hogy latra vetette, mielőtt kiejté.

Az ily alkotású szellem mintegy született a nehéz mun-

¹⁾ »Il ne connoissoit que trop la supériorité de génie du premier président, car il m'a quelquefois avoué, . . . qu'il craignoit les conférences tête à tête avec le premier président, qui lui faisoit toujours changer d'avis.« Mémoires du P. René Rapin de la compagnie de Jésus sur l'église et la société, la cour, la ville et le jansénisme. Publiés pour la première fois d'après le manuscrit autographe par Léon Aubineau. Paris, 1865. III. 388.

²⁾ Lettres de Colbert. T. III. 2-e partie, p. 38., 77.

³⁾ Gróf Bethlen Miklós önéletírása. Kiadta Szalay László. Pest, 1858. I. 314., 315.

kára, tehát az *alkotó* munkára, mely a nehezék legnehezebbje. . . . Meggyőződése lévén, hogy a felszínes, kapkodó, tárgyról tárgyra ugráló, rhapsodisticus gondolkodásmód nemzetének veszedelmes faji hibája, erős fegyelemhez szoktatta elméjét, hogy bele ne essék honfitársai tökéletlenségébe. ¹⁾ Erős kritikája, — maga iránt legerősebb — s igen kifejlett becsvágya is egyenesen nehéz munkára utalta, melyet mindenkor éber vas-akaratával hajtott végre. Ifjúkora óta, áldásos eredményeiért úgy megszerette a feszített munkát, hogy az reá nézve valóságos vérmérséki igénynyé vált. »Higye el Eminentiád — írja Mazarinnek — mint szent igazságot, hogy természeti hajlamom annyira vonz a munkához, mikép belsőmet vizsgálva, minden nap meggyőződöm róla, hogy szellemem nem állná ki a tétlenséget vagy a mérsékelt munkát, annyira, hogy éltem folyamában a mely nap e csapás érne, megcsinálthatnám koporsómat.« ²⁾

Minő szokatlan hangok ezek abban az időben s azon a helyen, a hol megcsendültek! Mintha csak egy yankee tévedt volna a XVII. századi hatalmasok pitvarába. — Colbert által a messze jövődő kor s az udvartól távol álló java polgárság eszejárása s cselekvés-módja tört útat magának amaz eladdig ismeretlen magas régiókba.

A XVII. század társadalmában a nemesség, kiváltságaira támaszkodva, lassanként minden munka, még a hadimunka alól is kivonta magát. S minél léhább kalászsza válik az ország földén, fejét annál magasabban hordja. A keztyűs kéz, melyet a munkátlanság symbolumának vehetni, az jellemzi az egész nemesi rendet. Maga nem dolgozik, megveti a munkát, s azzal együtt a munkavégző osztályokat.

A legalsóbb társadalmi réteg, a parasztság, mondhatnók elvesztette minden rugékonyságát, a ráhalmozott túlságos munkateher miatt. Baromi munkára volt kárhoztatva, baromi munka alatt értvén nem a szerfölötti, hanem az oly munkát,

¹⁾ »Il faut estre assuré du point essentiel avant que de passer à un autre, rien n'estant si dangereux que de sauter d'une science à une autre sans s'arrester fixement. L'esprit naturel du François porte à cette légèreté, ... mais il faut y résister.« Lettres de Colbert. T. III. 1. P. p. LXV.

²⁾ Lettres de Colbert. I. 443.

melynek gyümölcséből a munkás nem várhat többet, mint a mennyi megmenti az éhhaláltól. Nincs érdek, mely az ily életre utalt igavonót (embert vagy állatot) ereje teljes kifejtésére serkentené.

A nemes ember közt, kinek úgy látszék mindenhez joga volt, és a földhöz kötött paraszt között, kinek semmije sem volt s nem lehetett semmivé: közép helyet foglalt el a polgárság. Úgy nőtt bele a társadalomba, mint a hogy támad a kláris-sziget, melyen apró lények milliárdjai dolgoznak észrevétlenül a tenger örvényében. Mihelyt észrevesszük munkájuk eredményét, már akkor számolni kell velők. A kristályszikla, ha már megfodrozza a víz síma tükrét: oly szilárd, hogy kerülje a hajós! Ily észrevétlenül emelkedett a polgárság oly tényezővé, melyre és a melylyel bármely kormánynak számolnia kell.

A XVII. századi polgár alázatos volt ugyan, mint eredete, mind a mellett telve ambícióval. Bizonyos lappangó dicsvágy jellemezte, mely annál izzóbb volt, mert teljes fényében nem ragyoghatott. Élénken érzé, hogy fölemelkedhetik; szemeivel láthatta, hogy az emelkedését gátló régi korlátokat egymásután söpri el az idő. Több hivatal és tisztség, mely a legnagyobb tisztesség a kor fogalmai szerint, már elérhető volt reá nézve, s mind inkább felhalmozódó pénze nemes családokkal hozza rokonságba. Útban van fölfelé!

A polgárság e fokozatos előmenetele magában véve kész magyarázata erős önérzetüknek és becsvágyuknak. Az ember nagy sophista; szerencséjében ép oly hajlandó mindent a maga érdemének tulajdonítani, — s felfuvalkodni, mint szerencsétlenségében mindent a körülményeknek, — s lelkehangyottan összeesni.

Smaga a polgárság fokozatos haladásának ténye hasonlóan kész magyarázata annak, hogy a polgár-ember oly szívósan ragaszkodott régi tulajdonaihoz, melyek előmenetele biztos eszközeinek bizonyultak. Gazdálkodás, munkaszeretet, határozott akarat, mely gyakran makacssággá fajul, tisztaság, rendszeretet és pontosság — a polgárság jellemző tulajdona. Erős ragaszkodás vallásához és a haza földjéhez egészítik ki sajátosságait.

Colbert mintegy personnificatiója az ily polgárságnak. Ő tetőtől talpig polgár maradt még a trón zsámolyánál is. Szakadatlan munka köszörűköve az elmének, de nem a modornak és szokásoknak, melyeket hamarább fényesít, szebben kicsinosít: szakadatlan tétlenség. Colbert külseje, modora csiszolatlan maradt ép azért, mert szünet nélkül komoly munka foglalta el. A kedély fejlődésére és mozgására otium kell. S mikor lett volna Colbert-nek érkezése kedélye ápolására!?

»Nincs okom — így szólt fiatal korában — szemrehányást tenni magamnak dőzsölés, szórakozás, sétálgatás s egyéb efféle miatt.« ¹⁾ Másutt azt mondja: »kevés hajlamom van a nők körüli udvarlásra, miután egész életemet csaknem folytonosan munkában töltöttem.« ²⁾ Ime, darabosságának magyarázata. Egy egykorú író, mintha csak egyenesen Colbert modortalansága okait akarná megfejtetni, midőn ekkép szól: »Az udvari emberek s a polgárság közt szembeötlő nagy különbségnek az az oka, hogy a nemességnek, mivel előkelő foglalatosságot űz s gyenge ifjúságától fogva a nők körében forog, egész életére vérébe megy át a választékosság és udvariság bizonyos szokása; míg a közemberek sohasem ölthetik föl e szép külszint, mert sohasem gyakorolják a tetszelgés ama szép művészetét, melyet csak a nők körül lehet megtanulni. Nincs hát mit csodálkozni azon, hogy teljes világ életökben faragatlanok s mogorvák, nyűgösek családjukra, s visszataszítók mindazokra nézve, kikkel érintkeznek.« ³⁾

A mit a Roman bourgeois átalánosságban mond, ugyanazt leljük Colbertre vonatkozólag egy egykorú államférfi nyilatkozatában. Ebben is oly felfogás tükröződik, mely egyenesen nemesi kiváltságnak tartja a jó modort, s mert Colbert eredetére nézve roturier: már ezen származásánál fogva sem lehetett kifogástalan modorú. Michieli, Velence követe a francia udvarnál 1670-től 1674-ig, így ír róla: »A mi személyi tulajdonait illeti, mivel Colbert nem nemes család ivadéka, nem dicsekedhetik sem kellemes modorral, sem emelkedett lélekkel. Mindenki azt tartja, hogy ő mindenben durva modorú.

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 3. juin 1655. I. 234., 235.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 16. juin 1659. I. 345.

³⁾ Furetière: Roman bourgeois. Paris, 1666., p. 66.

Nincs is a ki ne dicsérné Fouquet miniszterségét, nincsen a ki ne kívánná, hogy visszafoglalja helyét.«¹⁾

Az igaz, hogy ég és föld különbség volt a kettő közt ebben is mint mindenben. Fouquet kifogástalan gavallér à quatre épingles. Colbert e részben csak annyit ad magára, hogy mindig tiszta mint a hattyú, rendes, általában tisztességes mint az előkelő polgárok. De a cziczomának mindig ellensége maradt.

Bethlen Miklós 1664-ben kihallgatásra megy hozzá, s így ír róla: »Colbert nevű úr . . . , ki volt surintendant de la maison du roi, nagy tiszt felette igen, első és igen kedves minisztere a királynak, másként nemzetségére nézve nemes ember volt csak, nem is akart titulusokat acceptálni a királytól is; köntös, és minden egyéb magaviselése is mind alázatosságot mutatott.« S audientia végeztével »az úr (t. i. Colbert) bémene a maga házába, és csakhamar fel a királyhoz, minden pompa nélkül, két ló, két lokaj, közönséges hintó.«²⁾

XIV. Lajos, midőn legjobban kegyelte Colbert-t, megjegyzé róla, hogy az udvar körében is megőrizte polgári hangját és szokásait. Ez ítélet azonban inkább csak külsőségekre volt értve. Az előkelő világ nézete szerint »polgári« egyértelmű a bárdolatlan egyszerűséggel s udvaritlansággal.³⁾

Igaz; Colbert polgáriasan járt a trón körül is. Sima kabátban, csatos cipőben. Tudjuk, hogy öltözete s modora sem volt választékos. De ha már a polgárságról s Colbertről szólnunk egyidejűleg, úgy véljük nem a ruhaszabás egyformaságát, hanem a benső tulajdonok közel rokonságát kell kiemelni. Azon benső tulajdonokét, melyeket az imént adtam elő.

Már a mi külsejét illeti, azon semmi felötlőt nem találunk. Középtermetű volt; életirói szerint inkább sovány mint

¹⁾ Relazioni degli stati Europei, etc. raccolte ed annotate da N. Barozzi e G. Berchet. Francia, III. 275.

²⁾ Gróf Bethlen Miklós önéletirása. Kiadta Szalay. I. 313., 315.

³⁾ »Bourgeois: C'est ce qui n'a pas l'air de la cour, qui n'est pas tout à fait poli, qui est trop familier, qui n'est pas assez respectueux.« Richelet: Dictionnaire, a »Bourgeois« szónál. Idézve: Paul Lacroix (Bibliophile Jacob): XVII-me Siècle. Institutions, usages et costumes. Paris, 1880., p. 430.

kövér, arczképein inkább kövér mint sovány.¹⁾ Arasznyi széles, nyílt homloka s merész ívezetű sűrű szőmöldöke alatt mélyen fekvő, sugarait szerteszét lövellő fürgé szempár villogott. Nézésében volt valami elnyelő kifejezés, minőt a nép a bazilikusnak tulajdonít. S a virrasztástól és gyötrődéstől szeme üregének körvonalai kékes gyűrű alakjában váltak láthatókká. Hasonló eredetű az a mély vápa, mely orra czimpáitól arcza közepéig húzódtott. Egyenes orr, finom metszésű összeszorított ajkak, a határozottság és titoktartás régi ismérvei, — hideg, mozdulatlan, komor arczkifejezés egészítik ki vonásait. Fekete haja gyéren nőtt s hamar kihullott; gazdájának tehát nagyon kapóra jött a parókás divat. Borotválkozott, de vékony bajszát, s ajka alatt egy kis tincset érintetlen hagyott.

Széles homlokára korán mély barázdákat szántott az örökös gond, melyben fejét főzte. Arczára is korán kiült a mogorvaság.²⁾ S arczvonásait bizvást vehetjük lelke tükrének. Munkájába temetkezve, a muló évek folyamában egyre komorabbá vált. Zordonsága éveinek számával növekedett. Lassanként olyanforma híre támadt, mint Frigyes Vilmosnak. Medveszerű alaknak tartották, melyet kerüljön a ki kerülhet, s reszkessen tőle, a ki már szemtől szembe hallja mormogását. »Reszket az ember — írja de Sévigné marquisé — ha meggondolja, hogy ez az ügy Colbert úrtól függ! (Quand on songe, que c'est une affaire, qui dépend de Monsieur Colbert, on tremble.)» Baljóslatú s komoly arczkifejezéssel láttam

¹⁾ (Sandras de Courtilz): Vie de J. B. Colbert, p. 1—3. Könnyen hozzáférhető arczképei közt legjobb az, melyet Philippe de Champagne festménye után Nanteuil metszett 1660-ban. Huyot metszésében Lacroix adta ki 1880-ban: XVII-me siècle. Institutions, usages et costumes, p. 289. s Roy, 1884-ben: Turenne, sa vie, les institutions militaires de son temps, p. 459. Egy másik közkézen forgó arczképe, melyet G. Staal metszett rézbe, s a Bibliophile Français 1869-ki IV. kötete cízelőző leveléül jelent meg, egyetlen jellegzetes vonását sem tünteti fel.

²⁾ »Jean-Baptiste Colbert avoit le visage naturellement renfrogné. Ses yeux creux, ses sourcils épais et noirs, lui faisoient une mine austère, et lui rendoient le premier abord sauvage et négatif,« etc. Mémoires de l'abbé de Choisy, éd. Michaud et Poujoulat. 3-me série, T. VI. 575.

felém közeledni, mely más valakit zavarba hozott volna,« ¹⁾ mondja róla Gourville.

Az igaz, hogy ezek tanúsága még nem sokat nyom a latban. Mert a marquisné hiába kért protectiót fia számára, Gourville meg, ki ludasnak érzé magát, jóformán szintén hiába kért elnézést a maga pénzügyi műveletei számára. S az ember, ha önérdékében érzi sértve magát, fölöttébb hajlandó a sértegető alakjának torzítására.

De egyéb források is kivétel nélkül megegyeznek Colbert mód nélküli, visszataszító mogorvaságában, ²⁾ mely úgy látszik családi vonás a miniszter jellemében. Colbert de Terron szintén ilyen, Colbert de Croissy, a későbbi külügyminiszter, már kevésbbé, de Colbert anyai nagybátyja, Pussort, még tán unokaöccsét is felülmúlja zordon szigorúság dolgában. Typicus polgár ez, ki a királyságnak mindig nagy dolgaival foglalkozva, mint állandóan mormogó, zsörtölődő, szigorú, durva, hajthatatlan, hivatalaiba szerelmes, azokat egyenlő szabatsággal és brutalitással vivő tanácsos tűnik fel, korán megszerezve a vad (féroce) és tüskenyaláb (fagot d'épines, magyarán tüskésdisznó) mellékneveket.

Tüskenyaláb! Nem lehet felé közeledni, hogy ne szúrjon, mely sajátság nyilván könyörtelen rossz szívből ered. Tüskenyaláb a kortársak szemében a mi Colbertünk is! Midőn vesekőve halálát okozta, egy azonnal megjelent pasquillus sokak véleményét, sőt mondhatni az egész világét fejezte ki, midőn »köszívű embernek« nevezi.

Vous l'avez fait mourir ignorans médecins
Ce ministre fameux, cet homme d'importance,
Vous croyez qu'il avoit la pierre dans les reins,
Il l'avoit dans le coeur au malheur de la France.

¹⁾ Mémoires de Gourville, Michaud és Poujoulat-nál: Nouvelle Collection des mémoires pour servir à l'hist. de France. Paris, 1838. 3-me série, T. V. 549.

²⁾ »La sévérité du contrôleur général Colbert«; »Colbert étoit l'homme du monde le plus dur au gouvernement, par un fonds de présumption qui luy étoit naturel.« Mémoires du P. René Rapin, éd. Aubineau. III. 372., 382.

Egy másik vers, ugyanennek paraphrasisa :

Il fut mis en sépulture
Colbert, que la douleur creva,
De son corps on fit ouverture
Quatre pierres on y trouva,
Dans son coeur estoit la plus dure. ¹⁾

»Vir marmoreus« mondja róla Gui Patin. Marquise de Sévigné meg épen »le Nord«-nak nevezi. Magyarán: hideg, mint a jégcsap.

A szellemes marquisné szemében, ki csak a kedélyi oldalt fürkészi (és a ki hiába kért protectiót fia számára) — valóban az lehetett. Hideg, mint a jégcsap.

De a ki olvasni tud ez ember műveiben, s ismeri munkásságát, melyet értök kifejtett: márvány és jég helyett, csupa izzó látát fog látni bensejében.

Egy eszmének élve, minden egyébre meghalt életében. De azt az egyet rajongással cultiválta. Szívének van egy drága oltára, melyre a lelke előtt kedves symbolumokat állított. Azokat imádja rajongó odaadással. Szerelmes egész örülésig nem asszonyba, nem leányba, nem élvezetekbe, nem világi hiábavalóságba, nem is önmagába: hazudik, a ki azzal meri rágalmazni, hogy a pénzbe, mikor pénzzel megfizethetlen javait áldozza nap nap mellett szerelme tárgyának.

Colbert szerelmes volt egy mind azoknál felségesebb teremtménybe: saját művébe, e pygmalioni szoborba, mely őt magát, a szobrászt, megigézte az örülésig. Szerelmes volt belé, mielőtt megtestesíté eszményképét, s imádja, midőn magáévá tette a kész alakot. Éjjel-nappal, ébren és alva, mindig ezt a csábító, kielégíthetlen, gyönyörűséges és zaklató ábrándképet öleli, mely szünet nélkül újabb és újabb áldozatra hívja fel, mely mindig ígér, hogy bármit váltson be, soha ki ne elégítsen: ha keveset ad ígéretei fejében, mért nem adott sokat, ha sokat, mért nem többet, ha többet mint várt, mért nem tökéleteset, ha tökéleteset, mért nem lehetetlent!?...

Az euhemerismus szerint az Istenek nem egyebek, mint

¹⁾ Vers sur le mort de Monsieur Colbert (Cologne, s. d. i. e. 1683.), p. 20., 25.

»isteni« rangra emelt eszmék vagy emberek, mely tant Spencer valamennyi vallás alapjának akar tekintetni. Nem kutatjuk, igaza van-e általánosságban. Mi csak Colbert-t nézzük, s annál azt látjuk, hogy laresei s penateseivé csakugyan saját nagy eszméit tette, melyeket bálványozva istenít. Szentségtörésnek veszi, ha hozzájuk nyúlnak. Ilyenkor nem a személyt nézi, ki sértett, hanem a dolgot, melyet megsértettek. Majdan egy nagy hadsereg-szervező ellen haragja vehementer tör ki, nem a megbántó iránti gyűlöletből, hanem mert szeretetének tárgyát érintette.

Saját lényénél többre becsülte azt, a mibe csak belevitte lényét, mert Pygmalionként alkotott,

... operisque sui concepit amorem.

»Azt akarnám, — így szólt egyszer rajongásában — hogy szerencsésen hajtsam végre terveimet, t. i. *hogy bőségben ússzék az ország, hogy mindenki megelégedett legyen abban*, — bárha azon az áron, hogy hivatal és méltóság nélkül maradjak, eltávolíttassam az udvartól s az államügyektől, s fű verje föl udvaromat!« ¹⁾

V.

Egység.

Előadtuk, hogy Colbert fölismerve kora világrendjének, valamint saját lényének törvényeit: alávetette magát mind a kettőnek föltétlenül.

Most meg kell mondanunk, hogy e lépést nem egyedül tette. Vele ment a nemzet zöme, s különösen vele volt — a mire nagy súlyt kell helyezniünk — a tiers-état, melyhez születésénél fogva tartozott.

A harmadik rend XI. Lajos óta örökösen szövetségben állott a központosító királysággal s annak összes terveit istápolta. Érdekeik csak indokaikban különböztek egymástól, egyébként egészen azonosak. A nemzeti és területi egység

¹⁾ D'Auvigny : Vie des hommes illustres de la France. I. 376.

elérése két század óta épp oly hő vágya a polgárságnak, mint a királyoknak. A harmadik rend 1614-től fogva cahier-iben meg-megújuló szenvedélyes hangon nyilatkozik az ellen, hogy Franciaország még mindig egymástól teljesen idegen három pénzügyi kerületre van tépve. Közbülső vámok vontak határt a pays d'élection, pays d'état és a provinces étrangères között. Vagyis egyugyanazon állam kereskedőinek, árúik kiviteléért, mintha idegenek volnának, mindenikben külön-külön kellett megfizetni a vámot. E nyomasztó helyzetökből szabadulást egyedül a monarchia központosító tervei végrehajtásától várhattak.

Még szorosabban fűzte a tiers-état-t a királysághoz a rendezett belviszonyok életbeléptetésének közös érdeke. A feudális várak épp oly veszedelmesek voltak a királyságra, mint a kereskedés életereire, az országutak biztonságára nézve. Ezért követelte a harmadik rend valamennyi lovagvár lerombolását.

Minden korszak szükségletei s vágyakodásai szerint alkotja meg magának a közjó bizonyos eszméjét, mely az egykorúak lelkében él s cselekvéseikben nyilatkozik. A XVII. századi fejetlenség által megviselt Franciaországnak legforróbb óhajta a rend és biztonság, melyet egyedül centralizált királyi hatalom valósíthat meg. Az erre törekvés a francia társadalom minden rétegében észlelhető, azon parányi kisebbség kivételével, mely kiváltságos rendi állását nem akarja föláldozni a kor követelményeinek.

Polgárisult társadalomban a szabadság csak az élés módja, de a rend az élet alapföltétele. Rend nélkül nincsen munka, — ki dolgoznék, ha semmi biztosítéka nincs arra, hogy munkája gyümölcseit élvezheti? — s ha nincs munka, nincsen kenyér. Ezért a szabadságot, polgárisult társadalom, s főkép annak egyenesen a munkából élő nagy tömege, mindenkor föláldozta a rend és biztonság kedvéért.

Ekkép a XIV. Lajos központosító monarchiája valódi történelmi szükségességnek felel meg. Immár elérkezett az időpont, melyben bevégzett ténynyé kell válnia XI. Lajos I. Ferencz, IV. Henrik és Richelieu terveinek. »És ekkor kezdődék — írja egy egykorú — a király csodaszerű, mind ez

ideig példátlan nagy hatalma, mely, miután nagy hasznót és nagy bajokat okozott, oly szertelenné lett, hogy önmagának is terhére vált. Elmondhatni, hogy ez egész kor szelleme az udvar és a miniszterek pártján volt (*l'esprit de tout ce siècle-ci a été du côté de la cour et des ministres*), szünet nélkül azon fáradozva, hogy a királyi hatalmat a despotismusig emelje, mi közben a nép béketűrést s teljes alárendeltséget tanusított.«¹⁾ Valóban, a nemzet passiv engedelmessége, elméletben s gyakorlatban, egyre szélesbedő karikákban terjedt, s a nemzet nagy tömege a Richelieu tervezte korlátlan királyság támogatásában kereste az ország üdvösségét.

Aligha véletlen műve, hogy éppen egy bibornok rakta le a király abszolút hatalom-gyakorlatának alapjait. A papi fejedelem a pápaságtól tanulta politikai rendszerét; mondhatni saecularizálta s francia földre vitte át a XVI. század nagy pápáinak kormányformáját. De egyebet is tanult az emberiség ama nagy nevelőjétől: tanulta a nagy dolgok kivitelét biztosító oly magas hőfokú buzgalmat, minő eddig csakis egyházi téren jelentkezett, de ismeretlen volt az állami közgazgatásban. S szintén theologiai eredetű a gondolkodásmód azon matematikai menetrendje, mely Richelieunél a koronát illető jogok tanának vaskövetkezetességű kifejtésében nyilatkozott.

Richelieu összes politikájában az egységre törekvés nyert kifejezést. »*Duo mala habebant Galliam — irja Testamentum Politicumában — haeresis et libertas.*« A libertas alatt a feudális »*procax libertas*« értendő, a kis királyok uralma az egyetlen királylyal szemben; megtörte hatalmukat. A haeresis azonos a protestantismussal, mely egyetlen gátja a nemzet vallási egységének; ezt is leverte a bibornok, a mennyiben ő utána a protestánság, mint politikai tényező, szóba sem jöhet.

Egység az administratióban, egység a nyelv- és fajban, egység a vallásban, egység a területben, s erre irányúl minden hódítás, egység s központosítás minden téren: ez a francia politika feladata, mely egyedül absolutismussal érhető

¹⁾ Mémoires du marquis de la Fare. Paris, 1884. p. 36.

el, s midőn bevallott célját Colbert alatt csakugyan eléri, nagygyá teszi első sorban a királyt, de a király az egységes francia nemzet repraesentánsa. Ez a politika tehát, benső természetét tekintve, első formája a nemzetiségi politikának, a jövő politikájának, mely majdan világszerte érvényesül.

Franciaországban a centralizáló politika a tényleges viszonyokból fejtett, s megfelelt a nemzet aspiratióinak. El történelmi fejlődés egyik legfőbb tényezője Caesar Galliájának emlékezete, mely ország határait maga a természet jelölte ki. Gallia visszaállítása egyúttal megvalósítása Franciaország területi egységének. El kell menni a Rajnáig és az Alpokig, a Pyrenaekig és a Juráig, el a két tengerig. A hódítás tehát ne legyen többé »conquête de hasard; expansion sans règle et sans frein«: hanem szolgáljon arra, hogy területében összefüggő, tömör egységgé legyen a francziák földje.

E nagy Kanahánon egyetlen, egyfajta nép lakik, tehát a meddig a francia szó hangzik, addig terjedjen Franciaország. Hogy szervezve legyen a nagy birodalom, egységes központi közigazgatásban kell részesíteni. Minden ezen központ körül forogjon; hiszen e földön úgylis minden egységes, talán az egyetlen vallás kivételével, melynek van egy kevés felekezője.

Ez a Richelieuk s Colbertek eszmemenete s politikájuk kiinduló pontja. Richelieu arra szentelte élte javát, hogy e politika gátjait, a középkori particularismus elemeit, t. i. a feudális főnemességet megsemmisítse. Politikájának általános jellege inkább a rombolás, mint az alkotás, melyre nem marad érkezése. Miközben földig lerontja a lovagok várait, — a szarkafészkeket és az intézményeket — a friss palotának csak alapjait rakhatta le. Egy ember nem végezhet mindent, s Richelieu ugyancsak betölté feladatát, mely a régi lerombolásában s az új épület alaptervezetének elkészítésében állott. Hogy mennyit épített rajta, az már lényegtelen. Ha megvan a remek terv, aránylag csekélyebb tehetség is végrehajthatja az építész lángeszű conceptióját.

Az alkotás Colbert feladata, lévén a király mindenható minisztere oly időben, midőn a közgondolkodásban a központosított királyi hatalom emelése, a haza dicsőségének fölma-

gasztalása gyanánt tűnt fel. Már ekkor az államfőnek nincs szüksége terrorismusra, nincs szüksége az állam legkiválóbb tagjainak (membra regni) rendőri őriztetésére. Éppen mert már biztosnak érezhette magát állásában, éppen azért annyira azonosíthatta magát az állammal, s az akkor még az állammal egy fogalom alá vont társadalommal: hogy kettőjük érdekei között nem lehetett különbség.

A királysággal szemben nem volt többé számbavehető párt. Ellenfelei, a főnemések, a Fronde kemény leczkéje után annyira meghunyászkodtak, hogy köztük a legmerészebbekre is az összeesküvő túlságos erélyes, az ábrándozó túlságos ideális kifejezés lett volna. Legtalálóbban csak fondorkodóknak (frondeurs) nevezhetők. Java-részők pedig átalakíttatott a modern állam támaszaivá, s ugyanazon családok ivadéakai, melyek élethalálra küzdöttek particularis érdekeik mellett, arasznyi idő múltával leghívebb támogatóivá lettek a király centralizáló politikájának.

Mennyivel inkább természetes egy Colbert csatlakozása a királysághoz, mely a főnemességgel vívott csatáiban mindig a középosztályra, a polgárságra, vagyis azon rendre támaszkodott, melyből Colbert eredetét vette. Vetélytársaival szemben részben ezért esett rá a király választása, ¹⁾ ki inkább előnyök megvonása, mint egyenes üldözés által meg akarta mutatni a két első rendnek, hogy nélkülök sem dől össze a világ.

*

XIII. Lajos politikája, mely a főnemesség megalázását tűzte céljául, az udvart legtermészetesebb alkatelemeitől fosztotta meg. Nem is volt a királynak udvara. A Richelieu-é

¹⁾ »Je crus qu'il n'était pas de mon intérêt de chercher des hommes (ministres) d'une qualité plus éminente, parce qu'ayant besoin sur toutes choses d'établir ma propre réputation, il était important que le public connût, par le rang de ceux dont je me servais, que je n'étais pas en dessein de partager avec eux mon autorité, et qu'eux-mêmes, sachant ce qu'ils étaient, ne connussent pas de plus hautes espérances que celles que je leur voudrais donner.« Mémoires de Louis XIV. pour l'instruction du Dauphin. Première édition complète, par Ch. Dreyss. Paris, 1860. II. 391., 392.

testőrségével, művészeivel, papjaival s fegyvereseivel messze meghaladta a királyi udvar fényét.

XIV. Lajosnak a Fronde megghiusúlt kísérlete után védtelenül ki volt szolgáltatva a hűbéri nemesség, mely menten a királyi udvarba özönlik, hogy a király kíséretét szaporítsa állandóan, vagy állandó szolgálatot vállaljon a hadseregben, hol szokásai, előítéletei s igényeivel ellenkező föltételek alatt nyer alkalmazást.

A francia irodalomban stereotyp mondás, hogy XIV. Lajos csábítá a nemességet udvarába és hadseregébe. Mintha bizony szükség lett volna csábítgatásra! Egy Franklin független maradhatott, mert így szólhatott barátaihoz: »a ki mint én, fűrészpör-puddingon és tiszta vizen meg tud élni, annak senki emberfia pártfogására nincs szüksége.« De a kinek életszükség a skárlát, gránát, nyust, főkép oly időben, midőn e mesterséges szükségletek pazaron szaporodnak, s a drágaság fokozatosan emelkedik: az nem lehet független. Előbb-utóbb beköszönt nála az a maxima meretrix, melyet kényszerűségnek nevez a nép, kényes helyzetnek, anyagi zavaroknak az úri ember. Ebbe az örvénybe sodortattak a XIV. Lajos korabeli nemesek. Rá voltak kényszerülve hogy az ősi díszruhát livrée-vel váltsák fel. Nem a király járt utánok, hanem ők jártak a király kegye után. Rémségesen el lévén adósodva, nem volt más mentség, mint hogy föltétlenül a király karjaiba vessék magukat.

Lett volna ugyan más mentség is: Colbert a kereskedői pályát mutogatta nekik, melynek révén ütött-kopott vértjeiket megarányozhatnák. De annyira még nem sülyedtünk. Piszkos mesterség! Szóval, az arany szabadságnál többet ér az aranyos szolgaság.

Im itt nagy politikai előnyök a jelenben, s nehéz pénzügyi zavarok csirája a jövőben. Politikai előnyök, mert az eladósodott urak udvari élete egyértelmű a hűbéri existenciák halálával. A nagyoknak jóformán minden családja (maisons) a királyi házban (maison du roi) szolgál (vagy legalább lesi a koncot), mint a *király cseléde* (domestique), a szó régi értelmében.

Mivel a grand seigneur-öket elnyelte az udvar, kivette

az eszközt kezükből, s egyszersmind fölöslegessé tette, hogy zsoldjukban tártsák, mint annak előtte, a kis-nemességet. Nincs is többé úri összeesküvés vidéken. A *pruritus contradi-cendi* megvan ugyan még a nemes emberben, de nem mer nyíltan kilépni; csak kéz alatt dolgozik, csak a parasztok ködmöne alá rejtőzve sejteti a forrongó indulatokat. Mikor az adó miatt fellázad a paraszt, még Colbert uralma kezdetén, 1665-ben, a nemes urak mint »invisibles complices et compagnons« bujtogatnak.¹⁾ De a központi kormány keresztül lát fondorkodásuk szövevényén, s azontúl a nemesek suba alatti ellenzésének is vége szakad. Kemény büntetéseken kívül, az udvarba csődülés is hovatovább lehetetleníti az úri rend összeesküvéseit. Kikelve ősi fészkeikből, nincs többé hagyományos befolyása egy-egy családnak bizonyos vidékre. A várbeli életnek is, patriarchalis szokásaival együtt örökre vége.

Az egykori vár-urak most már pensionáriusai a központi kormánynak; mikép a jövőben kelesztői leendének nagy pénzügyi bajoknak. A királyságnak kell majd eltartani e töméntelen sokaságú Sisera-hadat, mely sokat emészt, többet, mint amennyit az ország termel. Mégis egyre töltögetni kell majd e Danaidák hordaját a nép verejtékével. És ha gyenge, decomponált kormány lép az erős helyébe, előrelátható, hogy az udvaroncok szövetkezete Franciaországot kizsákmányoló rendszerré fog átalakulni...

Megpróbáltuk balvéleményül tüntetni föl a francia írók azon föltevését, hogy XIV. Lajos erőszakosan vonzotta volna udvarába a nemességet. Nem volt arra semmi szükség. Elég volt egyfelől megértetni, hogy anyagi s erkölcsi jutalom nincs e földön mások, mint a király szolgálai számára, másfelől megmutatni nekik, akár csak egyszer, magát az udvart; mert olyan volt az udvar szervezete, hogy még az érdekénél is nagyobb, kifejezhetlen vonzerőt kellett gyakorolnia a nemes emberre s képzelmére.

Minden testi és lelki gyönyörűség egyesítve volt a király személye körül. Nemcsak a születésöknél fogva kiváltságoltak sűtkéreztek a királyi kegy fényénél, hanem ott hemzsegett

¹⁾ Dd. 12. sept. 1665. Correspondance administrative sous Louis XIV. T. III. p. 106.

egész raja azoknak, kik bármi czímen kiemelkedtek a tömegből, akár szellemök, tehetségök, tudományuk, akár ragyogó hibáik által, mint a beau joueur-ök, a gazdag parvenuk. S a tabouret-ken közrendi eredetű világszép-asszonyok ültek sort a hét őszű hercegasszonyokkal.

A ki a bűvös körbe csak egyszer is lépett, nem tud belőle szabadulni. Csak befelé vezető nyomokat látunk előtte, mint az oroszlán barlangja előtt: látszik, hogy e ragyogó forgatag elnyel minden hozzá közeledőt, mint a puszták királya. Kinek jutna eszébe visszatérni onnét a füstös udvarházba vagy a bagolytanya-donjonokba!?

Minden egyesítve volt e földi *empyraeumban*, hogy mindenben uralkodjanak.

VI.

„Une fantaisie.“

Le président d'Oppède à Colbert, 1666.

A régi Franciaországna, Európa leginkább központosított államának megalakulását hosszú történelmi fejlődés előzte meg. A francia államba lassanként kebelezettek be különböző tartományok, melyek ha egyszer csatlakoztak, összetartva természetes határok, nyelvi, faji s némileg vallási egység, majd központosító királyi hatalom által, — soha többé el nem szakadtak. E fejlődés folytán a különböző tartományokban, úgyszólván provenientiájuk szerint, két egészen különböző kormányrendszer honosult meg.

Eredetileg, minden valószínűség szerint, valamennyi tartomány önkormányzati jogokat gyakorolt. De már XIV. Lajos alatt a tartományok legnagyobb része ugynevezett *pays d'élections*, hol nincs más törvény, mint a mit a király rendel, nincs más akarat, mint a melyet a király nevében a tartományi kormányzók, intendánsok s hivatalnokok nyilvánítanak.

A király föltétlen hatalmi körébe vont tartományok mellett azonban még elég szép számmal, mintegy huszonegyen (Clément s utána Cohn csak tizenhetet említ) vannak a bekebelezett, autonom tartományok, az ugynevezett *pays d'états*.

Ezek a következők: Bretagne, Artois, Flandria (Cambrésis), Hainaut, Elzász, Burgundia, Gex, Provence, Languedoc, a foix-i grófság, Bigorre, Béarn, Alsó-Navarra, s az aprócseprő Nebouzan, Valromey, Bresse, Quatre-Vallées (Armagnacban), Labourd, Marsan, Soule és Bugey.

E tartományokban a karok és rendek (états) maguk intézték ügyeiket, maguk állapították meg adójukat, s maguk hajtották be; szárazí és vízi utairól s számos apróbb helyi ügyeiről maguk rendelkeztek. A községek szervezete is, főkép kezdeményezési joguk nagyobb voltánál fogva, jóval szabadabb itt, mint a pays d'élection-okban.

A központosító monarchia e jogokat egyre jobban megnyirbálta. Tehette, mert eszejárása szerint, változhatlan maxima, hogy az ország, minden teremtetett lényével együtt, mindenestül a királyé, és mert ily megsemmisítő igényekkel szemben az elárvelt tartományok jogainak semmi biztosítéka nem volt.

Clément úgy tűnteti föl Colbert-et, mint a ki birokra kél a tartományi és helyi testületekkel, s küzdelméből győztesen kerül ki. Mi a küzdelmet nem tudjuk fölfedezni! A küzdelemhez okvetlen *két erő* jelenléte szükséges. Az egyik ott is van; ki ne látná a nagy Molochot? De hol a másik?

Mi nem a küzdelmet, csak a souverain megvetést látjuk, melyet Colbert mindenkor tanusít úgy a vidéki nemesség, mint a szabad tartományok s souverain törvényszékeik (cours souveraines) iránt. Látjuk, mikép rugdossa lépten-nyomon a porban fetrengő testületeket, s csak azt esett nehezünkre fölfedezni: mért nem rugta hát egészen félre?

Franciaország nagy minisztereinek csak addig kellett igazi harczot vívniok a tartományi rendekkel (états provinciaux), míg az országrendeket (états généraux) is egybe hivatgatták. Mert az országrendek a királyi hatalommal szemben a tartományiakra támaszkodtak. De akkor is többnyire a királyság lép fel mint támadó, mint terjeszkedő hatalom: övé a jövő. A rendek ellenben inkább csak a védelemre szorítkoznak: ezeké csak a múlt!

A királyság az összes jogokat s az alattvalókat, együtt s külön, hovatovább magánszemélyekül tekinti, hogy annál

kiméletlenebbül utasítsa vissza részvételöket a közügyekben. »*Jó lesz, ha mindenki csak a maga nevében beszél, és senki sem szól mindenki nevében* («*étant bon que chacun parle pour soy et que personne ne parle pour tous*»)¹⁾ — így fejezi ki Colbert e már akkor megcsontosodott kormányelvet alkalmilag, canadai politikai gyűlésekről intézkedvén.

Az országrendek gyűlésének egybehívása mindig a király önkényétől függött, az országrendek végérvényes határozatot nem hozhattak, s fölterjesztéseikre is csak akkor kaptak választ, ha a király jónak látta válaszolni. Lényegökben sérelmi országgyűlések, árnyék-parlamentek, sebeiket, balzsamírért rimánkodva vagy fenyegetőzve mutogató Jóbok. Sérelmi jegyzőkönyveik (cahiers de doléances) merítették ki összes teendőiket.

Nem lehet azonban mondani, hogy e sérelmi jegyzőkönyveknek épen semmi eredményök sem lett volna. A kivált-ságolt nemzet akarata s szenvedése nyilvánult ezekben. S ha tán a fennálló kormány nem is, de a nyomába lépő lassan-lassan javított a nagy országnak itt e gyűlésen *együtt* föltárt bajain. A régi monarchia közigazgatási rendszabályainak nagy részét az országrendek gyűléseinek sérelmeiből merítették a nagy miniszterek. L'Hôpital 1561 és 1566-ki hírneves rendeleteinek forrását az országrendek egyetemes gyűlése (états généraux) és az előkelő országrendek részleges gyűlése (assemblée de notables) jegyzőkönyveiben kell keresniünk; s az 1576-ki blois-i gyűlés készítette elő a L'Hôpital reformjait kiegészítő 1579-ki rendeletet. Az 1614-ki, 1619-ki s a legutolsó 1626/7-ki országrendi egyetemes és részleges gyűlések javasolták jelentékeny részét azon belügyi közigazgatási rendszabályoknak, melyeket Richelieu és Colbert valósítottak meg. Szóval, az országrendek az egész ország összes közügyeivel foglalkoztak, s felterjesztéseik jó ideig mintegy megismertetői az egész ország belügyi állapotainak.

De mik a tartományi rendek? Apró zsarnokok kicsinyes érdekeinek szűklátkörű, szűkkeblű képviselői. »*Petits tyranneaux*« = »*petits intérêts*« Colbert szerint. S ezzel szemben a miniszter büszkén áll oda a nagy zsarnok nagy

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 13. juin, 1673. T. III. 2. P., p. 559.

érdekei mellé, az országos érdekek mellé, melyeket többé nem a helyhatóságok képviselnek, hanem a királyság.

A királyság korlátlansága kívánta meg, nézetem szerint, hogy miután 1627 óta semmiféle országos rendi gyűlést nem hívtak össze: fentartsák az ország némely vidékének látszatos önkormányzatát. Sehol a királyi hatalom nem volt korlátlanabb, biztosabban megalapított, mint éppen az autonom kerületekben. Másutt csak a *szenvedőleges engedelmességet* látjuk; itt a *tevékeny, a király kedvébe járni törekvő engedelmességet*. Nemcsak Provence-ra, de, mint látni fogjuk, körülbelül minden autonom tartományra illenek a provence-i intendánsnak Colberthez intézett e szavai: »A király parancsai iránti engedelmisség úgy meggyökerezett a tartományban, hogy ellenzésöktől legkevesébbé sem tarthatni; és, ámbár az engedelmisség kényszerűségének (la nécessité d'obéir) lehet valami része e teljes alárendeltségben (à une soumission si entière): mind a mellett oly készséggel és oly szembeszökő buzgalommal (avec une ardeur si apparente) megy itt minden, hogy a kik a kormány ügyeiben fáradoznak, mindenhol csak teljes engedelmisséggel (parfaite obéissance) találkoznak.« ¹⁾

Languedoc rendei 1673-ban együltő-helyökben megszavazták a tőlük követelt két milliót. Mire a toulouse-i érsek ezt a megjegyzést teszi: »Kötelességem kijelenteni, hogy az engedelmisségben messzebb mentünk, mint a mennyit megbír a tartomány ereje, és hogy inkább szeretnénk koldúsbotra jutni, semmint hogy ő Felsége szándékai elé a legcsekélyebb nehézséget gördítsük.« — A következő évben ugyanígy szavaznak meg szintén két milliót. A mende-i püspök az egyhangú szavazás eredményét e megjegyzés kíséretében adja hírül Colbertnek: »A király szolgálata most már nem kérdéses tartományunkban, mert rendkívüli szenvedélylyel (par une passion extrême) törekszik arra mindenki, elannyira, hogy *mai napság csaknem lehetetlen másképp kitűnni, mint azzal a szerencsével, hogy az ember az elsők közt adja szavazatát.*« ²⁾

¹⁾ Papiers du contrôle général des finances, a párizsi Archives Nationales-ban: Intendance de Provence, dd. 7. nov. 1682.

²⁾ Correspondance administrative sous Louis XIV., dd. 24. nov. 1673. I. 296. — Dd. 24. nov. 1674. I. 305., 306.

A még Mazarin korában is függetlenkedő autonóm tartományok már Colbert alatt megvannak riadva úgy, hogy mindnyájan a trón zsámolya alá meneksenek. A megfélemlítés valóságos rendszer Richelieu s Mazarin alatt, valamint XIV. Lajos uralkodása első éveiben. Valamely »malintentionné« tartomány »rakoncátlan« szelleme biztosan maga után vonta, hogy minden önkormányzati jogától megfosztatott. Így vették ki a pays d'états sorából, s így sorozták a feltétlen alárendeltségű pays d'élection-ok közé, egy-két évtized alatt, egymásután a következő tartományokat: Normandia, Maine, Anjou, Touraine, Orléanais, Berry, Nivernais, Bourbonnais, Marche, Alsó- és Felső-Auvergne, Rouergue, Périgord, Angoumois, Saintonge, Aunis, Quercy és Dauphiné. S gyakran minő csekély ellenszegülés miatt lettek kegyvesztetté egyes tartományok: legjobban mutatja Normandia példája. 1655-ben Normandia rendei az igazság szem előtt tartására merészkedtek figyelmeztetni a kormányt, e szavakkal: »Felséged bebizonyította az egész világnak, hogy államaiban mind azt megteheti, a mit akar (tout ce qu'il lui plaît). Midőn azonban tekintélye járma alatt mindenki meghajlik, nem kevésbbé illik méltányosságához, hogy bebizonyítsa, miszerint csak azt akarja, a mi észszerű, és jósága önkényt megadja alattvalóinak legalázatosabb kérelmére ama dolgok alóli fölmentést, melyek azokat szerfölött sujtják.« Bármily mérsékelt volt e fölterjesztés, a kormányt annyira sértette, hogy Normandiát menten megfosztotta rendi jogaitól.

Nyilvánvalóvá lett a tartományok előtt, hogy vagy engedelmeskednek vagy eltiportatnak. Más választásuk nincs, s a két rossz közül mindenik a kisebbet választotta.

Az autonóm tartományok főfeladata a király által követelt adóösszeg gyors megszavazása és behajtása. Ez az adó névleg vagyis *látszólag*, önkénytes. »Önkénytes adomány (don gratuit)« a kitett czégér, mely azonban a Kényszerűség házában lengett. »A rendek önkénytes adományára nézve — írja Colbert sajátkezűleg — (ez az eljárás): midőn ő Felsége a tartományi rendeknek *gyülekezési engedélyt ad*, ő Felsége elhatározza, mit kíván tőlük; ahhoz képest készítteti a biztosaihoz küldendő útasításokat, és a *tartományi ren-*

dek mindig megszavazzák azt, a mit tetszik ő Felségének kívánni tőlük.« ¹⁾

Az az államirat, melyben e nevezetes irányelvek foglaltatnak, a tényleges gyakorlatból elvont kormányzási eszközök és maximák gyűjteménye. Colbert e sajátkezűleg fogalmazott okmányban az ancien régime-nek egyik alaptörvényét örökítette meg. Saját eljárását véve figyelembe, csak azt felejtette ki főntebbi iratából, hogy nem elég megszavazni s behajtani a király által kívánt összeget, de mind ennek gyorsan, hogy úgy mondjuk — *sit venia verbo* — minden teketória nélkül kell mennie.

Egy alkalommal így ír Colbert a toulouse-i intendánshoz : »ő Felségének az az akarata, hogy ebben az évben az általa kívánt önkénytes adomány *egész összegét* jelentse ki nekik, és hogy azt *egyszerre szavazzák meg*, minden hosszabb tanácskozás s futárok küldözgetése nélkül ; mert a rendek összes itt megfordult küldöttei kérték arra ő Felségét, hogy ily módon járjon el.« ²⁾

Ez irat magyarázatra szorúl. A rendek azon kívánságának, hogy egyszerre tudni akarják a rájuk kivetett adóösszeget : az az értelme, hogy immár maguk is megunták azt a rendszeressé vált komédiát s a vele járó herczehurczát, hogy a kormány szánt szándékkal magasra veri fel követelését, magasabbra, mint a mennyire számít. A kormány nem éri be a lehető legmagasabb adó kicsikarásával, hanem még *kegyelmet* is kíván gyakorolni, a mennyiben követeléseiből, néhány levélváltás után, rend szerint valamicskét enged.

Nem gyanúsító hypothesis ez, hanem történelmi valóság. Lássuk csak pl. az artois-i rendek ügyét. Artois, rendi kiváltságai fentartásának ígérete mellett, 1660-ban Franciaországhoz csatoltatott. Kezdetben 300,000 livre-nyi önkénytes adományt fizetett. Két év mulva azonban egyszerre még egyszer annyit követelt Colbert az állam részére.

A háború dúlásaitól csakugyan sokat szenvedett tarto-

¹⁾ Ordre estably par le roy pour l'administration et conduite de ses finances, dd. cc. 1675. Lettres de Colbert. II. 84.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 12. déc. 1670. IV. 51.

mány a füstös romokat, a pusztulás képét tárja a kormány elé. Nem adhatnak többet 300,000 livre-nél.

A kormány képviselői, a tartományi kormányzó és az intendáns, ez ellenszegüléssel szemben, szélső eszközök alkalmazására izgatja Colbert-t. »Makacs emberek ezek (ce sont gens fort entiers) — írja az intendáns — éretlenek, érdekhajhászok, a kik, cselekvés-módjuk miatt, nem érdemesek igen kedvező bánásmódra, föltéve, hogy ő Felsége, előttem ismeretlen okokból, elnézéssel óhajt lenni irántok. Én azonban úgy vagyok meggyőződve, hogy ő Felsége talán egykor kényszerítve leend megfosztani őket kiváltságaiktól, tekintve rossz maguk viseletét, s azt a csekély buzgalmat és hajlandóságot, melyet az ő szolgálata és az ő állama fentartása körül tanúsítanak.« ¹⁾

A tartományi kormányzó, d'Elbeuf herczeg, ugyanaz nap kelt levelének az irnok által másolt részében ugyanily hangon nyilatkozik: »Kötelezve érzem magam — írja Colbert-nek, — hogy tudtára adjam, miszerint kiváltságaik dolgában jó lesz szőrméntiben bánni velök; de a mi a királyi ajándékot (présent du roy = don gratuit) illeti, keményen kell fogni őket. Oly emberek ezek, kiket szükségkép szorongatni kell, s feltétlenül szükséges, hogy a király ily értelmű levele küldesék meg számunkra.«

A kormányzó levelének e része érdekes ugyan, de még sem oly rendkívül becses világító szerszám a kormány eljárás-módja ismeretére, mint utóirata, melyet sajátkezűleg e szavakban vetett papírra: »Vegye eszébe, kérem, hogy a király tekintélyére és szolgálatára nézve fontos az, hogy az *utasításimba irt 420,000 livre-nyi összegből valamit engedjen a kormány, hogy azért előbb el kell fogadtatni velök az irt summat, és hogy az elengedés egyenesen a király szájából s jószágából jöjjön.*« ²⁾

Alig ismerek államiratot, mely oly bepillantást engedne a kormányeszközök szertárába, mint d'Elbeuf herczeg ez utóirata. Mert mit jelent ez? — Semmit mást, mint hogy a kor-

¹⁾ Dd. 8. juillet 1662. Correspondance administrative. I. 579.

²⁾ Correspondance administrative. I. 577., 578.

mány, mi alatt nyíltan 600,000 livre-t követelt Artois rendjeitől: kéz alatt utasítást ad közegeinek, hogy nincs szándékában 420,000 livre-nél többet behajtani az illető tartományból. A kormányzó most, ismerve a rendszert, javasolja, hogy ezt az összeget meg kell szavaztatni, de a kormány engedjen belőle valamit — tán azt a 20,000 livre-t, melyet kötelezettségükön felül fizettek a múlt évben; ¹⁾ s akkor álljon elő a király a *kegyelmi* ténnyel.

Mundus vult decipi ergo decipiatur.

Az alku, kormány és rendek közt, körülbelül ilyenformán is ment végbe. Az intendáns hosszan írja le eljárását. Kezdetben a rendek, rábeszéléseinek engedve, 330,000 livre-t ajánlanak, az eredeti 300,000 helyett; ő viszont leszáll 600,000-ról legalább 440,000-re (à 440,000 au moins). A közeledés megvan, bár mindkét fél keményen tiltakozik az ajánlott összeg elfogadása ellen. Következő nap a rendek már 350,000 livre-t, pár nap múlva 380,000-et ígérnek; az intendáns előbb 420,000-et, majd 410,000-et követel. Végre nagy kúnnal meg egyeznek 400,000 livre-ben, ²⁾ vagyis abban az összegben, a mennyit a kormány, tekintetbe véve a 20,000 livre-nyi túlfizetést, komolyan szándékozott behajtani. A kormány teljesen elérte célját, s a rendek is azt hitték, hogy sikerült megpuhítaniok a kormányzókat! A kecske és a káposzta meséje — Artoisban.

Az artois-i esethez sok tekintetben hasonlít a burgundiai, melyet Brulart elnök így ír le Châteauneuf őrgrófhoz 1671. május 15-én irt levelében: »Rendeink a király dolga felől 11-én, hétfőn kezdtek tanakodni, s ugyanaz nap reggelén rendkívüli önkénytes adomány fejében 700,000 livre-t ajánlottak meg, bár kezdetben rendesen 3 vagy 400,000 livre-nél többet nem szoktak ajánlani. De úgy gondolták, hogy jobb hasznát veszik, ha jobban meggörnyednek. Mivel azonban ezt az összeget a (kormányzó) herczeg nem fogadta el, az

¹⁾ »Ils avoient donné l'année dernière 20 mil livres plus que S. M. ne désiroit d'eux.« De Saint-Pouanges a Colbert, dd. 8. juillet 1662. Correspondance administrative. I. 579.

²⁾ Dd. 22. et 31. juillet 1662. Correspondance administrative. I. 581—583.

nap délután még többet ajánlottak. Azonban tudtokra adatván, hogy még mindig nem érték el a királyi utasításban kívánt summát, szerdán 900,000 livre-t ajánlottak, mire a herczeg kijelenté, hogy csak ha még valamivel többet ajánlanak, akkor adhatja tudtokra azt az összeget, melylyel ő Felsége ki lehet elégítve.« Így szavaztak aztán meg Burgundia karai és rendei a szokásos 300,000 livre-nyi önkénytes adomány helyett 950,000-et.

A rendek számítása világos, — én legalább olyannak látom. „Ha a hatalom ellenében reménytelen, hiábavaló minden küzdelem, okosság a hatalomhoz csatlakozni; s nem elég a hatalomhoz csatlakozni, hanem azt zajjal, feltűnéssel kell tenni, hogy magunkra vonjuk a figyelmet, mert így látjuk hasznát papokúl és nemesekúl — a paraszt az más!‘ Az autuni püspök, kivel Colbert levelezésben állott, kétségkívül élesztője lehetett ama szolga-szellem rendszeresítésének, valamint egyik legfőbb rúgó volt ama hallatlan határozatok hozatalában. »Mióta abban a becsületben részesülök, — írja Colbert — hogy a királyt szolgálom: sohasem láttam rendi gyűlést, mely ily teljesen és tökéletesen kielégítette volna ő Felségét.«

A királyi elismerést ezúttal is, mint Artoisban, királyi kegyelem követte (tudjuk, mit tartunk róla!). A király a megajánlott 950,000 livre-ből engedett 150,000-et. »A gyűlés által megajánlott rendkívüli önkénytes adományt — írja Colbert az autuni püspöknek — ő Felsége igen kedvezően fogadta, és hogy azt ő Felsége 800,000 livre-re szállította le, bizonyára valamennyi követet meg fog győzni arról, hogy a tartomány érdekeit semmivel sem mozdítják jobban elő, mint ha teljesen alávetik magukat ő Felsége akaratának.«¹⁾ Ugyan az nap a dijoni intendánshoz hasonló tartalmú levél ment. Ki van abban emelve a király-gyakorolta kegyelmi tényből vonható tanulság, hogy t. i. a rendekre nézve leghasznosabb, ha nem alkudoznak a királylyal, hanem szolgálatkészzen töltik be kívánságát. »Nem kétlem — veti utána Colbert — e fordula-

¹⁾ »Le party le plus avantageux qu'ils puissent prendre pour le bien de la province, est de se soumettre entièrement aux volontez de Sa Majesté.« Dd. 24. may 1671. Correspondance administrative. I. 445. 446.

tot (t. i. a 150,000 livre-nyi elengedést) fel fogja ön használni arra, hogy megértesse valamennyi követtel, miszerint ő Felsége tetszésének és kegyelmének kiérdeklésére az egyetlen eszköz az akarata előtt való teljes meghajlás.« ¹⁾

A miniszter a közérdekre való tekintetből ajánlgatja a szolgaságot: a cél szentesíti az eszközt.

Burgundia önkényes adománya után pár hónap múlva Bretagne-éra került a sor. Colbert, de Chaulnes herczeg, tartományi kormányzóhoz intézett levelében, a király nevében megelégedését fejezi ki a tartománynak az önkényes adomány megajánlása körül tanúsított magatartásáért. Nagy hasznára válik ez Bretagne-nak, mert a király elhatározta, hogy a megszavazott 2.500,000 livre-ből 300,000-et elenged. Egyszermind biztosítja a kormányzót, hogy ha a jelenvaló háborús világ miatt rémítő kiadásokra (dépenses prodigieuses) nem szorulnának, ő Felsége megelégedésének még világosabb jelét adná, még többet engedne el. S elvárja a rendektől, hogy jelenlegi s a jövőben várható nagy haszon fejében »egyaránt alávetett és engedelmes magaviseletet tanúsítsanak mind arra nézve, a mit ő Felsége kíván tőlük.« ²⁾

Im ez a sorsa a kormány kedvébe járó, engedelmes, úgynevezett autonom tartományoknak. Lássuk már most, minő örvényt próbáltak meglábolni a kevésbbé szolgai szabad tartományok? Mire vezetett függetlenkedési törekvésök, vajjon szabadabb mozgásra-e vagy még nagyobb szolgaságra?

Ugyancsak 1671-ben, midőn a holland háború költségei miatt a kormány mindenütt fokozott követelésekkel állott elő, Colbert ily tartalmú levelet intézett Provence helytartójához (lieutenant général): »Tudtára kell adnom, hogy ő Felsége már-már csodálkozni kezd, hogy a provence-i gyűlés az egyetlen, mely késedelmeskedik maga jószántából megadni mind azt, a mit kíván. A múlt években összegyűlt valamennyi egyéb tartomány példáját — Artois s Bretagne szolgálatkészsége ime praecedens! — hatalmas indokul hozhatja fel,

¹⁾ L'unique moyen de plaire à Sa Majesté et de mériter ses grâces, est de se soumettre entièrement à ses volontés.« Lettres de Colbert. IV. 56.

²⁾ Dd. 13. août 1671. Lettres de Colbert. IV. 60. 61.

hogy kötelességek teljesítésére bírja a követeket.« ¹⁾ Nem telik bele egy hét, s már közli a helytartóval abbeli elhatározását, hogy tekintettel a háború követelte rémséges kiadásokra (dépenses prodigeuses), egy batkát sem engedhet a félmillió livre-nyi önkénytes adományból. Eltelik még egy hét, s már fenyegetőzésekben tör ki az efféle herczehurczákhoz nem szokott miniszter: »Biztosíthatom arról, — írja a helytartóhoz — hogy ő Felsége nagyon kezdi unni gyűlésüknek magaviseletét. Az ő parancsából tudatom Önnel, mennyire visszatetszők előtte a tartomány terhére minden évben három vagy több hónapig húzódó gyűlésezések, hogy aztán oly csekély összeget kapjon, mint a mennyit követel. És ha ezek a követek tovább is ily rosszúl viselik magukat, ellentétben az ő Felsége egyéb alattvalóitól nyilvánított alárendeltséggel, engedelmességgel és tisztelettel: ő Felségét olyan fajta határozatra kényszerítik, mely nevöknek nem igen fog becsületére válni az országban.« E leplezett szavakon átsillámlik a fenyegető célzat: ha nem engednek, eljárászik a tartomány önrendelkezési jogát. »Végre — így folytatja — a király azt kívánja, hogy keményen beszéljen velök, s ugyancsak határozottan tudassa velök, hogy ha az Ön útján adandó viszonzásban sem elégítik ki ő Felségét, parancsot fog küldeni a gyűlés felosztatására; aztán oly határozatokat fogantat, melyeket szolgálatára nézve hasznosabbaknak tart a végett, hogy az állam terhei viseléséből a tartományra eső részt *ne az említett követek beleegyezése révén, hanem más úton* nyerje meg.« Ismételve, de nagyobb nyomatékkal nyer itt kifejezést a tartomány kiváltságai elvételének szándéka. Colbert még ugyanezen levélben zordon határozottsággal jelenti ki, hogy többé szóba sem akar állani a rendekkel: »Ezekből láthatja Ön — így szól a levél záradéka — ő Felsége mennyire idegenkedik attól, hogy elszenvedjen valamely küldöttséget. Nagyon haszontalan volna tehát, ha a gyűlés küldöttségre bizná ügyét, mert azt ő Felsége nem fogja elfogadni.« ²⁾

A rendek mind a mellett reménykednek, hogy a tarto-

¹⁾ Dd. 21. nov. 1671. Correspondance administrative. I. 393.

²⁾ Dd. 27. nov. et 4. déc. 1671. Correspondance administrative.

mányi lakosság kétségbeejtő nyomorúságának mutogatásával megindítják a kőszívű embert. Végromlásukat okozná, ha a kormány 400,000 livre-nél többet venne rajtok. A helytartó ekkor imígyen osztja tanácsait Colbertnek: »Azt hiszem, ő Felsége szolgálatára nagy fontosságú, hogy a gyűlés feloszlátását elrendelő parancsot küldjön Ön számomra, nehány elfogatási parancscsal egyetemben, azon leginkább lázongók megbüntetése végett, kik azt hiresztelik, hogy az ő rovásukra szándékozom udvarolni, s hogy csak megfélemlítésükre hazudtam a levelek vételét, melyeket szíves volt nekem írni.«

A helytartó levele december 13-án kelt. Tizenhét nap mulva Colbert Párizsban már kiadja a gyűlést feloszlató rendeletét, s egyszersmind elrendeli a tiz »leggonoszabb szellemű (les plus mal intentionnez)« követ elfogatását, s száműzetését az ország másik végére, Normandiába és Bretagneba.

Mielőtt a parancs az autonom tartomány rendi gyűléséhez jutott volna, a helytartó, utasításaihoz képest, a követelt 500,000 livre helyett, 450,000 livre önkénytes adományban egyezik meg a csakugyan nyomorban sinylődő tartomány rendivel. Az elfogatási parancsokat azonban nem vonták vissza. A példátlan ellenállást példásan kellett fenyíteni. Ha a tiz legtüzesebb követ száműzetik, »Provence — írja Colbert — könnyen megértheti, mily kárára szolgál, hogy valóságos érdekeihez ily kevésbé ragaszkodó követeket választott; panaszai azonban nem hiszem, hogy ne lennének hiábavalók, mert ő Felségét egyáltalában nem látom hajlandónak, hogy jövőendőben megengedné Provence községeinek bármilyen gyűlését.«¹⁾ Ismét előtérbe állítva a pays d'élection sorába taszítás, vagyis az önkormányzattól megfosztás rémképe!

Louvois, szokása szerint, még keményebben, katonás rövidejséggel és katonai alárendeltség követelésével érintkezett a »szabad« tartományokkal. A felterjesztéseknek elébe vág már a parancs kiadásakor, már parancsában benne van a fenyegetés. 1675-ben az artois-i tartományi tanács elnökéhez parancsot intéz, hogy rendeljen Arras-ba 2000 parasztot 600 taligával, s e végett hirtelen hívja össze a rendeket. »És ha

¹⁾ Correspondance administrative. I. 396 — 399.

Ön ebben a legkevesebb nehézségre talál, ő Felsége azt kívánja, hogy hajtsa végre saját akaratából, nem hallgatva semmi ellenvetésre; mert különben« — így meg amúgy! Ön személyileg felelős a parancs végrehajtásáért!¹⁾

Ez hát az a híres önrendelkezési joga a szabad tartományoknak? Füst és pára biz' ez! a mint az aix-i parlament elnöke írta Colberthez 1666-ban: »Úgy hisszük, bajaink félig-meddig orvosolvák, ha mi magunk bajlódunk velök. Az igazat megvallva, *inkább képzelet ez mint valóság*, de a mely mégis sokat számít idelent minálunk.«²⁾ Szabad tartomány, szabadságtalan országban, nem is maradhatott volna fenn más-kép, mint ha a hatalmasok kezében szerszámmá aljasodik, melyből azt a hangot csalják ki, mely nekik tetszik. Megkövesedett nagy hazugság az egész intézmény; szennyes maradványa régmúlt idők tisztos institutióinak. A vonagló, fél-lábbal a sírban lévő testületeken erősen érzik már a rothadás átható bűze, mely a szervezetek végfeloszlását szokta megelőzni. Vajjon meddig tűrik még a föld színén, mikor már rég a földbe való? S miért tűrik?

Clément gyakran emlegeti Colbert »vas markát,« mely-lyel féken tudta tartani a tartományokat. Úgy vélem, hogy ha már Colbert kezére nézünk, meg kell látnunk abban az »aranyat« is. Vas marok az, ha ellenszegülésre talál, de mikor van rá szükség? Mikor merészelnek ellenállani a tartományok? Mennyivel gyakrabban látjuk osztogató működésben.

A mint a fényt az árnyék, úgy egészíti ki az osztogató kezét az elfogadó tenyér. A tartományi nemesség, költséges életmódja s a nyers termények árának csökkenése miatt, úszott az adósságban. Ez az osztály vitte a főszerepet a tartományi gyűléseken. Éhes szűnyogok! Jól tartják őket, s rendben van minden.

A polgári követek, mint mindenben, úgy a prédalesésben is versenyeztek a noblesse d'épée-vel, bár ezek jobbára nem voltak rászorúlva. De kapzsiságuk, melyet életmódjuk fejlesz-

¹⁾ »Sans escouter aucune réplique.« Dd. 5. juillet 1675. Correspondance administrative. I. 599., 600.

²⁾ »Une fantaisie plutôt qu'une réalité.« Correspondance administrative, T. I., p. XV.

tett ki bennök, s az a számíttatás, hogy mennyit károsodnak üzletük elhanyagolása miatt, ¹⁾ kárpótlást kívánt: ők is tartják a tenyeröket.

Mind a három rend a gyűlés tartama alatt zsoldot (montre) húz. — Igen jellemző, hogy az akkori viszonyokhoz képest fényes napidijuk — néhol hópénzök — mely különböző fokozatok szerint héttől huszonöt livre között váltakozott: a katonáknak a mustrákon (montre vagy monstre) vagyis seregszemléken kifizetett zsoldjától (montre) vette nevét. ²⁾

A napidijas követeknek érdekében állott, hogy minél tovább tartsanak a gyűlések. Colbert ellenkező szempontból, t. i. a közpénzek hiábavaló vesztegetése szerint, ítélve meg a gyűlések időtartamát, mindig azon volt, hogy minél rövidebbre fogja. A gyűlésekre küldött biztosai jól ismerik e kívánságát, s rendesen ahhoz képest adják véleményüket a gyűlés időtartamáról. »Két feladatunk van: — írja a *languedoc-i* elnök — a lehető legjobban végezni a király dolgát, s minél előbb bezárni a gyűlést.« Pénzügyi tekinteteken kívül egyéb igen fontos szempont is kívánatosá tette, hogy a gyűléseket minél hamarébb befejezzék. Azt tapasztalták ugyanis, hogy a kormány érdekeire nézve mindig káros, ha a hosszú gyűlések alatt a rendi követek nagyon is belejönnek a szónoklásba. ³⁾

A napidij-rendszernek lassanként sajátos gyakorlata honosodott meg Colbert kormányzatában. Elegendő lesz egyszerűen megismertetni e rendszert, hogy tisztában legyünk az autonóm rendek függetlenségével.

Ha a rendek a kormány parancsai szerint szavaztak, szolgálatkészségök jutalmául, a rendes napidijon kívül, még

¹⁾ »Ces gens-là, qui se voyent éloignés de leurs travaux, sont en estat de faire cent extravagances.« *Lettres de Colbert. T. IV., p. XIII.*

²⁾ »Montre. On désignait . . . par ce nom la solde qui se payait ordinairement pendant la montre, où l'on constatait la présence des soudoyés.« Chérueil: *Dictionnaire historique. 6-me édition. Paris, 1884., p. 831.* Csodálom, hogy a kitűnő szerző megfelejtkezett a »montre« szó másik, t. i. követi zsold jelentéséről.

³⁾ La longueur du temps a gasté les esprits, comme elle fait toujours dans les compagnies populaires.« *Lettres de Colbert. IV., p. XIII.*

külön *kegyelmi zsoldban* is (montre de grâce) részesültek. Magyarúl a katonaság körében szintén meglévő kegyelmi zsoldot, azon kor katonai műnyelvén, *sápnak* (Übersoldt, Vördlgeldt) nevezték. Ezentúl tehát méltán szólhatunk e néven róla.

A sáp-juttatás szokása, sőt maga a sáp reménysége, egyértelmű a vesztegetés állandósításával. Néha mind a három rend részesült benne, de mindig számot tartott reá mindenik. Az a sáp olykor valóban nagy összeg. Bretagne-ban például 1663-ban nem kevesebb mint 60.000 livre. »Itt küldök — írja Colbert testvéréhez — 60.000 livre kiosztásáról szóló utalványt, melylyel a király Bretagne legutóbbi rendi gyűlésének némely követeit jutalmazza.« ¹⁾

A sápból azonban, a dolog természeténél fogva, a polgári követek vették ki az oroszlánrészt. Ezeket kellett legjobban kenni, mert míg a többi rend úgyszólván csak mások rovására szavazta meg a pénzösszegeket, melyekhez maga legfőljebb közvetve járult: addig a polgárok saját zsebökről rendelkeztek, rájuk háramlott az adó java-része, a király kedvében járásnak ők adták meg az árát.

Bourbon Lajos, ki, mint a Condé ház tagja, Burgundia örökös kormányzója, egy alkalommal így ír Colberthez a burgundiai rendi gyűlés lefolyásáról: »A papi és a nemesi kar (la chambre de l'Église et celle de la noblesse) csodaszépen viselte magát, mert a javaslatok ügyében mondhatni semmi nehézséget nem támasztott. Ellenben a polgári kar (chambre du tiers estat), az igazat megvallva, egy kevéssel több munkát adott; mi azonban *megbocsátható nekik, mert csaknem minden adóterhet ők viselnek*. Visszatértemkor magammal viszem azok jegyzékét, a kik legjobban forgolódtak. Ó Felsége dolga, vajjon méltóknak tartja-e ezeket némi jutalomra, a mint ez *mindig* gyakoroltatott.« ²⁾

A languedoc-i intendáns az 1662-ki gyűlés megnyitakor egyenest azzal a kéréssel fordul Colberthez, adná értésére

¹⁾ Correspondance administrative. I. 469., 470. V. ö. I. 472., 473.

²⁾ »S. M. verra si elle les croit dignes de quelques gratifications, comme cela s'est toujours pratiqué.« Correspondance administrative, dd. 18. juin 1662. I. 430., 431.

ideje korán, ígérhet-e sápot a rendeknek. Colbert igenlőleg válaszol. Időközben a gyűlés elnöke igen ügyes módját ajánlotta a sápkiosztásnak. Azt nevezetesen, hogy a *parterre* — így nevezték a polgári követeket a teremben elfoglalt helyökről — azon esetre, ha hat hét alatt szavazza meg a kívánt önkényes adományt, hat havi zsoldot kap; ellenben ha hat hónapnál tovább húzza a tárgyalásokat, — egyáltalában semmit.¹⁾ — Persze hogy nem a semmit választották.

Nem forgatom tovább a vesztegetések lajstromát. S csak egy azon korbéli szellemes asszonynak a rendi gyűlésekről festett megragadó képét tárom még szem elé. Sévigné asszony 1671-ben ekkép ecseteli Bretagne rendi gyűlésének képét: »A gyűlés nem tarthat soká': megkérdi mit akar a király; meg se mukkan; s vége. A kormányzó úgy találja, hogy — nem t'om miként — 40,000 tallér üti a markát. Végtelen sok ajándék, évjáradék, utak és városok tatarozása, tizenöt vagy húsz eszem-iszom, folytonos játék, örökös bál, háromszor hetibe' komédia s czifra köntös (une grande braverie) — ez a gyűlés!«

Pompa és dinom-dánom a gyűlésen, még a polgárok részéről is! Ott a polgár is úr (tudjuk miből). Provence már XIV. Lajos alatt csak félig-meddig pays d'état, gyűlése se az összes tartományi rendeké (états provinciaux), hanem csak a községeké (assemblée des communautés). De azért ott is az illető városok színeibe öltözött, s a tartomány költségén tartott czifra hajdúk kísérik a követeket (consuls) a gyűlésbe. Mert így kívánta, s ebben állott Provence városainak méltósága!

Az autonom tartományok rendeinek erkölcsi elaljasodását nagyon egyoldalúan ítéltnők meg, ha a felülről jövő corruptió mellett, legalább futólag, nem említnők föl azt, a mely alantibb körökből hatolt közéjük. Azon tartományok maguk kezelték adóügyöket. S ha hihetünk Colbert szavainak, azért adták alacsonyán bérbe az adókat, mert a követek meg voltak vesztegetve. Egyik zsebökbe a király, másikba az adóbérlő aranyát csúsztatták.²⁾ Bonus odor lucris, undequoque proveniat.

¹⁾ Dd. 8. déc. 1662. Lettres de Colbert. T. IV., p. XIII.

²⁾ »... comme on ... adjuge les fermes dans chaque évesché à

VII.

„A harpyák körmei.“

Richelieu, hosszas minisztersége alatt, elfoglalva az egészen modern értelemben vett nagy politika sajátkezűleg, tehát szó szerint »körmönfont« szövevényével: nem szakíthatott elegendő időt az adóügyek alapos újjászervezésére. Mazarin bár sokoldalú politikai képzettséggel dicsekedhetett, egyáltalában nem értett a pénzügyekhez, s mivel maga sem volt tisztakezű, elnökmínisztersége alatt példátlan corruptió terjedt el a pénzügyi igazgatásban.

XIV. Lajos kiskorúsága alatt, ha pénzt kért, Fouquet, a kincstartó (surintendant des finances), rendesen így fizette ki: »Sire! semmi sincs Felséged kincstárában (dans les coffres de Votre Majesté); de a bibornok úr kölcsönözhet.« ¹⁾

Mazarin évenként 23-tól 28 millióig vette igénybe a közkincstárat. És e tekintetben ugyancsak rászolgált gúnyoros epitaphiumára:

Hic jacet Julius Maçarinus
Galliae rex Italus
Ecclesiae laicus praesul
Totius orbis praedo purpuratus . . .
Negociator in templo,
Tyrannus in regno,
Praedo in ministerio
Vulpes in consilio . . .
Fortunam omnem ambiit,
Omnem corripuit,
Aerarium administravit
Et exhaustit. ²⁾

Ő volt a hadsereg és a hajóhad főliferánsa. Ő állott az államfosztogató pénzemberek élén. Pénzét uzsorára adta

plus bas prix que l'on ne feroit si les fermiers ne donnoient point de pension aux principaux députez, il faudroit porter lesdites fermes jusques à leur juste valeur, ce qui tourneroit au bénéfice de la province.« Colbert, testvérehez, dd. 10. aoust 1663. Correspondance administrative. I. 471.

¹⁾ Mémoires de l'abbé de Choisy, éd. Michaud et Poujoulat. 3-me S. T. VI. 575.

²⁾ Biblioteca Nacional, Madridban. Mss. X. 126. fol. 169., 170.

előlegül az államnak, s kiegyenlítés végett egész pénzügyi kerületeket foglalt le magának, melyek visszaváltási árát magasra verte föl. Volt is láttatja e gazdálkodásnak. Negyven milliónyi magán-vagyont, s adósságokkal rémítőn megterhelt üres közkinccstárat hagyott hátra.

Midőn 1661 márczius havában Colbert a kormányra lépett, Franciaország közadója 84 millió livre-re rúgott, nem számítva különböző, igen egyenlőtlenül elosztott helyi taxát. Ebből 52 millió előre elidegenítve, vagy évjáradéokra lekötve, s e szerint az állam évenként csak 32 millióról rendelkezik, míg kiadása átlag 60 millió.

Colbertnek Fouquet pazarlásai ellen készített emlékiratából tudjuk, hogy Mazarin és Fouquet vállvetett kormányzása idején, 1656-tól 1659-ig, a királyi domaniumok zálogba vettek, a királyi erdőket letarolták s a hirhedt titkos királyi utalványok (ordonnances de comptant) — melyek kifizettettek a nélkül hogy a kiutalványozás indoka s a hitelező neve említettett volna, — ezen négy esztendő alatt 320 millió 388,168 livre-re emelkedtek. Még 1630-ban az effajta titkos kiadások alig ütötték meg a tiz milliót.

Sully művének semmi nyoma nem maradt a francia állami háztartásban. A gazdálkodás, becsületesség és rend szelleme régóta száműzetett onnét. A nemzeti termelés minden eleme meggyöngült. A jövedelmek forrása apadóban, az adó emelkedőben — a papirososon. Az előirányzatot a kiélt országból semmikép nem lehetett előteremteni. Az államháztartás mérlegét adósságok és előlegek súlya nyomja le, a mint e táblázat mutatja:

Az állandósított adósság (dette perpétuelle) kamata	27 millió
Az évjáradékok elidegenítése	52 »
Rendes kiadás	60 »
Udvar, nyug- és kegydíjak	100 »
Összes kiadás	239 »
Összes bevétel	84 »
Hány	155 »

Imhol egy régibb kiadása az »après nous le déluge« politikájának. A kormány, mely csupán a jelennek és a jelen

önző érdekeinek él, csak annyiban gondol a jövődövel, hogy arra hárítja át nagy adósságait. Gygási feladat lesz az ekkép támadt pénzügyi helyzet nehézségeivel megbirkózni. Mert a kölcsönöket nem fordították hasznos befektetésekre, melyek a jövődöben meghozzák kamataikat; s ekkép utódaikat megfosztották azon egyetlen eszköztől, melylyel elháríthatták volna a pénzügyi bukás csapását és gyalázatát.

Hogy az ország csak abba az állapotba jusson, melyben húsz évvel előbb volt, arra is oly kiváló szellemi munka vált szükségessé, mely az administratio minden ágát egyaránt felöleli, s mindeniket egyenlő gondozásban részesíti. Föl kellett emelni az elbukott pénzügyeken kívül a földmívelést, ipart és kereskedelmet, melyek ha gyöngék, az állam nem tarthatja fönn hadseregét, hajóhadát, az udvart és a diplomatiát.

E rendkívüli feladat Colbertre várt, s ő belátta annak egész körét. Kezdetől fogva megállapítja a teendők és reformok egymásutánját. A logikai rend melyet követett az mutatja, hogy ebbeli terve már kormányra lépte előtt megérlelődött benne.

Mindenek előtt meg kellett tisztítani az új épület terrénumát. A kibontakozásnak nem kisebb akadályai az emberek, mint a dolgok; azok ép oly romlottak, mint az intézmények. Colbertnek tehát nem csak új csapáson, de új emberekkel is kell megindúlnia. Tabula rasát kell csinálnia minden tekintetben; megtisztítani a közigazgatást tisztátalan elemeitől, kivenni annak kebeléből egy csomó kalmárt, s megrettenteni a többit: ez a kiindulási pont.

Küzdelme a »harpják« ellen még Mazarin alatt vette kezdetét. Nem mult el esztendő, hogy egy-két emlékiratot ne nyújtott volna át a biboros miniszternek, melyekben részletesen mutogatta Fouquet kincstárnok s czimborái bűnös üzelmeit. Azonban míg Mazarin élt, Colbert mind hiába küzdött a corruptió ellen, mert annak szálai Mazarinnál végződtek. Sikert csak a reform legyőzhetlen akadályának, Mazarinnak holta napjától fogva remélhetett.

Fouquet megtámadása oly rettentő hatalommal mérkőzés volt, mely fölért a királyéval. Ő rendelkezett az összes pénzügyi tisztviselőkkel, s melléje sorakoztak biztos szövet-

ségesül mind azok, kik az államot pióczázták: a pénzemberek, az évjáradékosok, a közhivatalokkal tőzsérkedők s fejedelmi bőkezűségének osztályosai: az írók, művészek s kiválóbb mesteremberek egész hada.

Ugyan azon életmód, melylyel Fouquet barátait szerzé, okozta egyszersmind bukását. Richelieu fényűzésével bizvást meghaladhatta XIII. Lajos udvarát, de Fouquetnak XIV. Lajossal volt dolga. Ez a királyok királyának készül, s nem fogja tűrni, hogy egy alattvalója oly pompát csillogtasson, melylyel nem ér föl udvaráé s melynek bűnökkel fertőzött pénzforrását jól ismeri Colbert egyre megújuló jelentéseiből.

Fouquet mértékét kétségkívül gőgje, fényűzésének szemtelensége tölté csordultig. Ő voltakép a vaux-i ünnepélyeken bukott meg, melyekre hatezer meghívót küldött szét. Vendégül látta magát a királyt is, ki most szemtől szembe láthatja Fouquet vaux-le-vicecomte-i uradalmát, melyre tulajdonosa nem kevesebb, mint kilencz milliót vert el. Az uradalom tündérkertté alakítása czéljából három egész falut tettek a földdel egyenlővé; Le Vau építé a palotát, Le Brun festette képeit s Le Nôtre rendezte be a parkot. Ugyanakkor, midőn a királyi udvar ezüst asztali készlettel is gyöngén volt ellátva, Fouquet harminczhat tuczat tömör arany tálat adhatott vendégei elé; s midőn a királyi paloták alig voltak bebútorozva, Fouquet pazarfényű bútorait mutogathatta a királynak.¹⁾

Ez történt 1661. augusztus 17-én. Szeptember 5-én Fouquet már rab volt. Elfogatásáért XIV. Lajost és Colbert-t vádakkal illették, sőt illetik maig. Azt hiszszük, méltatlanul.

A Mazarin halálát követő napon, 1661. márczius 10-én, XIV. Lajos az államtanács teljes ülésében így szólott a pénzügyi főintendánshoz s államtitkáraihoz: »Megparancsolom Önöknek, hogy rendeletem nélkül semmit sem signáljanak.«

Fouquet figyelmeztetve volt, hogy a dolgok régi rendje megváltozott s neki az ujakhoz kell alkalmazkodnia.

Pár nap múlva a királyhoz rendeltetett, ki tőle jelentést

¹⁾ Mémoires sur les affaires de finances de France pour servir à l'histoire, dd. 1663. Minute autographe de Colbert. — Lettres de Colbert. II. 66.

kér a tényleges állapotokról. S egyúttal szükségét látja annak, hogy őt igazmondásra bátorítsa. »A múlt maradjon múlt; felejtjük el!«

Fouquet ekkor sem volt őszinte. Csupán azon csalásait vallja meg, melyekről tudja, hogy előbb-utóbb úgyis kiszűlnek. A király mégis bocsánatáról biztosítja, ha a jövőben őszinte és tisztakezű. Fouquet mindent megígért. Azonban a királyhoz küldött bevételi és kiadási számadatokat meghamisítá, minek kimutatása nem nagy fáradságába került Colbertnek. A király lelkében megfogamzott s immár gyökeret is vert az a meggyőződés, hogy megrögzött, javíthatlan gonosztevővel van dolga.

XIV. Lajos még 1661. május elején határozhatta el, hogy pénzügyminiszterét elfogatja. Midőn ugyanis anyját 1661. szeptember 5-én értesíti Fouquet elfogatásáról, egyebek közt azt írja, hogy »már négy hónapja érlelődött meg e szándékom.« Egyébként maga Colbert is ez időre teszi a király végleges eltökélését. A végrehajtással azért késtek négy egész hónapig, mert Colbert, a terv kövécsa, előre kiszámítva minden eshetőséget, nem tartotta tanácsosnak május havában fogatni el a pénzügyek főintendánsát. »Meggondolva — úgy mond, — hogy május, június, július és augusztus hónapokban a vidéki nép semmit sem fizet (adóban), mert el van foglalva az aratással s az adóbérletek is, ugyanazon okokból, úgy szólnán semmit sem hoznak; hogy a királyi kincstár (espargnes) egészen üres; hogy a pénz-emberek óvakodni fognak bármi fizetségtől, ha főnököket, ki czinkostársuk volt, bebörtönözve látják: ezek az indokok világosan megmutatták, hogy a májusban végrehajtandott elfogatás esetén az állam szükségleteit nem lehetne fedezni, mi igen súlyos következményekkel járt volna.«¹⁾

Ez a hosszú, négy hónapnyi előkészületnek leghitelesebb, magától a minisztertől eredő magyarázata. Viszont a rabúl ejtés módja tünteti ki leginkább Fouquet rendkívüli hatalmát, s tanúskodik azon föltevés mellett, hogy XIV. Lajos ő benne csakugyan versenytársát látta. Nagy elővigyázattal

¹⁾ Lettres de Colbert. II. 36.

készítik elő az ügyet. Colberten kívül bizonyára senki sem tud semmit a törőről, melyet Fouquetnak vetettek. Maga Le Tellier csak két nappal az elfogatás előtt, vagyis akkor értesül arról, a mi készül, midőn parancsot kap, hogy intézkedjék az elfogatásról. És a király, mint valamely összeesküvő, egész az utolsó pillanatig kénytelen tettetni magát gonosz, de hatalmas alattvalójával szemben, mert máskép még ő sem tudná megejtetni. Meg kell tanulnia szerepét s végig játszania úgy, a hogy a szerző, Colbert, »Pour l'exécution« című emlékiratában megírta. Egykor atyja is úgy játszotta szerepét a maga Fouquet-jával, maréchal d'Ancre-ral szemben. De maradhat-e ez így, s rendjén van-e, hogy egy király gaz jobbágynak csak úgy léphet a nyakára, ha titkon czimborázik többi jobbágyaival? Erre XIV. Lajos később adta meg a feleletet.

Három évig tartott a főintendáns porének előkészítése. Csak 1664. decz. 4-én állították Fouquet-t törvényszék elé. Ügyesen szerkesztett terjedelmes védirattal jelent meg, s szóbeli védelme ragyogó tehetséget tündököltetett. Ha nem is bizonyíthatta be ártatlanságát, de kimutatta világosan, mit akkor gyanítottak, s azóta kétségbe vonhatlan adatokból hitelesen tudunk, hogy a főbűnös, ki felelősséggel tartozott még az ő gazságaiért is, Mazarin volt. Vádolta Mazarint mindazzal, mivel őt vádolták. Az zavarta össze saját pénzét az állammal, az adott hamis előlegeket, az szolgáltatott be értékvesztett hitelpapírokat teljes értékben az államkincstárba, az fogadott el rendes évjáradékot a pénzemberektől s az állammal összeköttetésben álló egyéb üzérektől. Vádolta Colbert-t, s nem ok nélkül, hogy elsikkasztott iratokat, melyek meggyalázták volna Mazarin emlékét. Azóta Colbertnek a pör folyamában a birói függetlenség ellen intézett merényletei is napfényre kerültek. Instructiókat adatott a bírának, s ösztönözte őket, hogy ítéljék halálra Fouquet-t.

Rettenetes eszközök, az igaz; de ama tényeket nem szabad mai felfogás szerint, s a körülmények és korviszonyok tekintetbevétele nélkül megítélni, melyeket mielőtt legalább nagy vonásokban ismertetnénk, előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy Colbertnek Fouquet irányában táplált vérszomja nem önfeledt, vadállati indulatból, hanem az akkor átaláno-

san érvényben volt büntetőjogi elméletből eredt, mely nagy bűnöknél az *elrettentő példa* statuálását kívánta meg. S az elrettentő példa sehol sem lehetett igazoltabb, mint midőn egyetlen ember eltiprása által egy egész corrumpált rendszer megsemmisítéséről volt szó.

Colbert vállalata mindenkép főbenjáró pörnek tekintendő. Nem csak Fouquet-ra nézve, reá nézve is élet-halál-harcz jellegével birt. Ily küzdelem természetszerűen zordon, kimélet nélküli, melyben a vesztes félnek s rendszerének örökre el kell buknia. A siker tehát Colbertre nézve szintén élet-feltétel, s a sikernek föltétele, hogy — ha már *egy maga* sikra mert szállni egy egész kis világ ellen — ne válogassa az eszközöket.

Mert Fouquetval együtt tömérdek botrányosan szerzett vagyon s megvesztegetésből élő existentia forgott koczánk. Nem csak a pénzemberek nagy része, de írók, művészek, sőt az udvar legfelsőbb körei is állandó zsoldjában voltak a főintendánsnak. Ugyanazon lajstromban, hol Scarron a poeta 12,000 livre évi zsolddal szerepelt, Richelieu herczeg 200,000, Brancas herczeg 200,000, Créqui őrgróf 100,000, a királyné első komornája 100,000 livre-rel volt bevezetve.

Szóval Colbert, kiről tudják, hogy értelmi szerzője az államfosztogató banda elleni hadjáratának, töméntelen sokaságú Sisera-haddal állott szemközt, mely mindenüvé kiterjedő befolyásával azon dolgozik, hogy bármi áron meghiusítsa a purificatio nagy vállalatát. Ily körülmények és ily rothadt korviszonyok között, azt, hogy Colbert erős nyomást gyakorolt az ellenpárthoz hajló bírákra, csupán kényszerhelyzetének rovására irhatjuk; de nem visz rá a lélek, hogy elitéljük érte. Célját mégsem érte el tökéletesen, mi ismét az ellentábor nagy erejéről tanúskodik. Fouquet tizenhárom szavazattal örökös száműzetésre ítéltetett, míg halálára csak kilenczen szavaztak.

Az emberi gyarlóságnak korról korra feltámadó s a történelemben jelentkező egyik legjellemzőbb vonása, hogy a ki nagyot akar lendíteni e gyarló világ során, nem mindig kötheti magát a közmorálhoz. A nemesebb elmék e kényszerhelyzetéből eredő cselekvésmódot rendesen machiavellisticus-

nak nevezik. Mintha Machiavelli födőzte volna föl. Mintha nem lett volna meg előtte és utána a nagy célra török eljárásában. Csak a jelszó változott korok s egyének szerint, de a dolog mindig ugyanaz maradt. »Fallacem fallere non est fallacia«; »à trompeur, trompeur et demi;« »finis sanctificat media«: ezek a változó jelszók.

Midőn a társadalom in capite et membris megromlott, a ki meg akarja javítani, — egy ember nem tehetvén mindent — eszközökhöz nyúl; de mivel az eszközök is szükségszerűleg megromlottak, azokat csak azon szellemben használhatja, mely az uralkodó.

Ez a kulcsa a Colbert életében nyilvánuló azon látszólagos ellenmondásoknak, hogy míg egyfelől példányképe a becsületességnek és a közjóért mindent feláldozó államférfinak, addig másfelől beszennyezve látszik mindazokkal a bűnökkel, melyek a kort bélyegzik.

Colbert azt mondá, hogy »nagy dolgokkal szemben anynyi az ellenvetés, hogy ha azokra hallgatnánk, soh'se tennénk semmit.«¹⁾ S a mint tiszttában volt nagy és nemes feladatával, nem hajtott többé ellenvetésekre, hanem minden tekintet felrevetve tört egyenesen föltett célja megvalósítására. Küzdelmében, bár látjuk s nem is hallgattuk el gyarlóságait, mint a bátorság, erély és eszély megtestesülése áll elébünk. Nem szónoki frázis, hanem merő igazság, hogy fel merte idézni a pokol minden szellemét, hogy szolgájává tegye valamennyit.

Fouquet bukásakor a király kijelenté, hogy a főintendánsságot megszünteti, hogy maga fogja néhány hü emberével vezetni a pénzügyeket, »mert csak ily módon könnyíthet népe terhén, s teheti azt gazdaggá.«²⁾

Ez az indokolás egyenesen arra vall, hogy a királyi kijelentés sugalmazója megint Colbert volt. S az ő tanácsára alkottatott meg a három tagból álló pénzügyi tanács (Conseil

¹⁾ Lettres de Colbert. IV., p. XXXVIII.

²⁾ Je leur ai déclaré aussi que je ne voulais plus de surintendant, mais travailler moi-même aux finances, avec des personnes fidèles qui n'agiront pas sans moi, connaissant que c'est le vrai moyen de mettre dans l'abondance et de soulager mon peuple.

des Finances). A tanácsosok élén a pénzügyi intendáns áll (intendant des finances), kinek ezentúl a király hozzájárultával a pénzügyekben mindent elő kell készíteni s mindent végrehajtani.

Mondanom sem kell, hogy az intendáns Colbert lett. Ettől kezdve kezébe tétettek le Franciaország összes pénzügyei. Mire s hogyan használta rendkívüli hatalmát, arról a jövő fejezetben.

*

Mikép Richelieunek, úgy Colbertnek is egyik alapelve, hogy az államéletben fontosabb a büntetés, mint a jutalmazás, — a mit Machiavelli így fejezett ki: »jobb ha félnek tőled, mint ha szeretnek.« A közérdek ellen vétők iránti kiméletet s elnézést mind a kettő egyenesen a közérdek elleni vétségnek minősíti. És a büntetést mind a kettő elrettentő például alkalmazza, tehát szigorral, de mégis mérséklettel. Mértéket tudtak tartani ebben is, mert erős kézzel vezették a kormányt: a mohó erőszakosság legbizonyosabb ismertetője a gyöngé kormányoknak. »Nem lehet az tartós, a mi erőszakos,« ¹⁾ — mondja Colbert, történelmi példákra hivatkozva.

Colbert-t vérmérséklete, eszejárása, s a történelemből vont tanulság egyaránt visszatartotta terveinek török-szakad keresztülhajtásától. S így akkor is, midőn Fouquet czinkosai megbüntetését tűzte napi rendre: nyugodt körültekintéssel, mérséklettel, egyenlő erő kifejtéssel látott munkájához, a legtöbb esetben beérve azzal, mit egy költő mondott a parlamenttel szemben követett eljárásáról, hogy »levagdosta a harpyák körmeit.«

Colbert mindenekelőtt Mazarinnal még 1659-ben közlött terve megvalósításával kezdett a visszaélések kiirtásához. Már 1661 nov. havában rendkívüli törvényszéket (chambre de justice) állított föl »az 1635 óta ő Felsége pénzügyei körül elkövetett visszaélések és sikkasztások kinyomozására.«

A törvényszéket életbeléptető királyi rendelet előadja, hogy a háború megszüntével beköszöntött békességet »nem

¹⁾ C'est un effort ... qui n'est pas de durée, parce qu'il est violent.«
Lettres de Colbert. VI. 16.

lehetne jobban fölhasználni, . . . mint éreztetve a néppel a nyugalom és közbéke hatását, levéve vállairól az adó-teher egy részét, . . . megszüntetve a fényűzést országunkban, és a visszaéléseket, melyek . . . főkép a pénzügyi igazgatásban terjedtek el.«

A bevádoltak rang- és rend-különbség nélkül idéztetnek az országos főtörvényszékek biráiból alakult rendkívüli pénzügyi törvényszék (*chambre de justice*) elé.

Előreláthatólag sokan lesznek, mert nagy volt a *corruptio*, és mert ellenök az új kormány a följelentéseket mintegy provocálta. A visszaélések följelentői a kincstárba fizetendő birság egy hatodrészét kapják jutalmul, még pedig minden egyébb fizetséget megelőzve; nevöket a királyi ügyész még akkor sem árulja el, ha az illető vádlottak fölmentetnének.¹⁾ E rendszabály, Colbert találmánya, hidegen számít az emberi önzésre; de hogy célravezető volt, tanúsítja az, hogy majdan, 1716-ban utánozza a régens, s utánozni fogja a »loi du 23. brumaire an II.«, midőn a huszadot assignátákban biztosította.

Minő izgalom támadt e rémhírre az adóbérlők (*traitants*, *partisans*) között. Pénzváltással próbálnak szabadulni a nekik vetett kelepczéből. De maga a király ellenzi, hogy a visszaélések elsimításának ezen eddig divatban volt gyakorlata újra életbelépjen. A nemzet életerejének ama lelkiismeretlen ragadozói hiába ajánlanak föl egyszerre húsz milliót, hogy a csapást elhárítsák. A kormány kérlelhetlen, megnyílnak a börtönök, sőt halállal is lakolnak egynehányan. S csak ezek után fogadnak el százharminczöt milliónyi váltáságot.

A nemzet régi kívánsága ment ezzel teljesezésbe; az, a mi az 1648-ki lázadást is előidézte. Évtizedek óta ekkor állott be először az az eset, hogy a szegények újjonganak, míg a pénz-emberek s nemes bűntársaik, szóval a gazdagok reszketnek. Pillanatra a király legszeretettebb ember az országban.

Majd a domaniumokra került a sor, melyek a közelmúltban csekély áron kerültek a kiváltságoltak magánbirtokába. Elvették tőlük azon elv alapján, hogy az állam jogai

¹⁾ *Édit du roy, portant création et établissement d'une chambre de justice pour la recherche des abus et malversations commises dans les finances*, dd. nov. 1661. *Lettres de Colbert*. II. 751—753.

elévülhetlenek.¹⁾ A mérséklet a végrehajtásban itt is szembe-ötlő. Sokan foglaltak el eladdig ugaron fekvő vagy egyáltalában terméketlen királyi jószágokat, melyeket munkájokkal hasznavehető karba helyeztek. A bitorlás ténye ily esetben is kétségtelen ugyan, de határozottan hasznos jellegű, s azért Colbert e földek birtokosait továbbra is meghagyta birtokukban, de azzal a föltétellel, hogy évi termésök egy huszadát királyi adóban fizetik.²⁾

Szintén viisszaszedettek a roturier-k által jogtalanul fölvett nemesi címek. Ez a rendszabály nem pusztán cím-kérdés, hanem igen nagy reális jelentőségű, a mennyiben a nemesi cím minden egyenes adótól fölmenté birtokosukat. A bitorlók most fejenként kétezer livre birságot fizetnek, s még nagyobb fontosságú, hogy ezentúl részt vesznek a taille fizetésében, vagyis megkönnyítik a köznép adóterhét s rendkívül fokozzák az állam állandó jövedelmeit. Azonkívül, Colbert rendeletei szerint, ismét roturier-k lettek nem csak azok, kik önhatalmúlag vettek föl címeket, hanem azok is, kik nemes-ségöket 1560 óta a törvényes formák megtartásával ugyan, de potom áron szerezték, kivéve azokat, kik a hadügyi államtitkár igazolványával bizonyították, hogy a nemesi rendbe tényleg teljesített katonai szolgálatuk révén léptek maguk vagy elődeik. Az érdekeltek zsarnokságot emlegetve jajdúltak föl,³⁾ s bizonyos, hogy ez intézkedés mélyen sérté a magán-jog sarkalatos törvényeit. De így kívánta ezt a legfőbb jó és igazság, t. i. a salus reipublicae, melynek Colbert mindent alárendelt.

Colbert kormányának, s általában az ujkori monarchiák despotismusának, az a létjoga, hogy rendet csinál a fejtelenség helyén. Ezt a feladatát tehát be kell töltenie, mi csak akkép lehetséges, s csak abban az esetben csatolja magához az alsóbb osztályokat, ha nyakát szegvén az apróbb zsarnokoknak: egyetemessé teszi magát s magával együtt »egyetemessé

¹⁾ *Édit du roy pour la réunion de ses domaines*, daté du mois d'avr. 1667. *Lettres de Colbert*. II. 761.

²⁾ *Forbonnais: Recherches et considérations sur les finances de France*. Liège, 1758. II. 339.

³⁾ *Lettres de Colbert*. II. 77. 754. VI. 22, 369.

a törvényt.«¹⁾ Colbert első igazságügyi rendeletei e kettős célra, ú. m. a hűbériség szellemének kiirtására és a királyi hatalom megerősítésére irányultak.

Egyedül a királyt illeti meg a hadviselés joga. Legyen tehát vége mind örökre a kis királyok háborúsdíjainak s erőszakoskodásainak! De miképen? — E középkori eredetű vidéki hatalmakkal szemben Colbert jónak látta azon régmúlt kornak fegyvereivel megküzdeni. Főlelevenítette a rendkívüli ítélőszékeket (les Grands-Jours). Királyi biztosok küldettek, kellő erővel, oly vidékekre, hol a rendes jogszolgáltatás tehetetlennek bizonyult. Hatalmuk rettentő körét még tágabbra vonta az, hogy ítéletük szentírás: nincs ellene föllebbezés.

Vicomte de la Mothe de Canillac nem vetett ügyet a háborúsdíj tilalmára, folytatta a garázdaságot s életével lakolt intő példának okáért. A népet a szószékről hívják fel az erőszakosságok följelentésére. Tömegesen fogják be a nemeseket. Közel 12,000-en állnak vizsgálat alatt. A törvények tisztelete ellenállhatlan erővel hatol be azon távoli vidékekre is, hol mit sem tudtak arról századok óta.

Mindenkinek éreznie kell, hogy fölötte egy hatalom áll, a közhatalom, mely előtt meg kell hajolnia.²⁾ Az új kormány alatt az addig elkülönzött osztályok közelebb simultak egymáshoz, mert mindnyájan egyenrangúvá lettek a királysággal szemben, mely előtt, mert a törvényes rend nevében jött, mindnyája a nélkül hajolt meg, hogy kisebbé válnék. »Az emberek mindnyájan egyenlőek — mondja Montesquieu — köztársasági uralomban; s mindnyájan egyenlőek despota-uralom idején. Az első esetben azért, mert tőlük függ minden, a második esetben azért, mert mindnyájan semmik.«

¹⁾ »Par l'établissement de l'autorité du roy (le peuple et les communautés) verront la ruine de la tyrannie des seigneurs, laquelle leur est fort pesante.« »Sa Majesté n'ayant eu dessein de comprendre les gentilshommes d'illustre maison . . . que pour rendre la loy générale et pour la faire généralement observer par leur exemple.« Lettres de Colbert, I. 293, note. VI. 23.

²⁾ »Une puissance très-absolue, . . . qui ôte cette distance infinie, qui est quelquefois entre les grands et les petits, qui les rapproche, et

VIII.

Agenda.

A rombolás és megtorlás nem merítheti ki az igazi államférfi szándékainak összeségét. Mind ez legfőljebb előkészület amaz alkotásokra, melyek valódi próbakövei a kormányzók képességének.

Colbert mindenekfölött alkotó szellem, ki, ha rombol, csak a régi rosszat törli össze, de egyidejűleg alkotásokra szögzi tekintetét. Ki akarja fejleszteni az átöröklött kormányrendszert egész addig, a meddig csak lehetséges a továbbfejlesztés.

Alkotásaiban egyszerű alapelvek adnak irányt munkáságának. Számbaveszi a múltat, meghatározza a jelen állapotokat s számot vet a jövővel. Minden téren első dolga megállapítani a teendők sorozatát.

Ez a *tervszerűség* jellemzi összes tevékenységét. Korán alkotott magának theoriát a kormányzásról; helyeset vagy helytelent, nem oly fontos, mint hogy azon lelkiismeretesen munkált mind elejétől fogva. Mikor miniszterré lesz, képzeletében már kész szerkezet mind az, a mit később életre hiv. S ez előkészülete magyarázza meg, hogy 1661-től 1665-ig a régi visszaélések kiirtása és a folyó ügyek intézése mellett, mint az ő regében Pallas Athene, úgy pattan ki elméjéből, teljes fölszerelésben, az állami kormányzat valamennyi részének teljes programja és munkaterve.

A mint az ipar, kereskedelem, törvénykezés, belügyi közigazgatás, földmivelés, gyarmatok stb. ügyének vezetésére vállalkozik, mindig azzal kezdi munkásságát, hogy egyformán bő, mondhatni kimerítő tárgyalásban tünteti föl az ügy állapotát, a teendők egymásutánját, végrehajtásuk módját. Államférfiúi módszeréhez tartozik a terv-csinálás szakszerű emlékiratok alakjában; mintha csak mondaná: „az államkormányzás művészet, s lehetséges-e művészi munka tervrajz nélkül?”

sous laquelle tous plient également.» Les Caractères de Labruyère. (Du souverain ou de la république.) Paris, 1834. II, 118.

Különböző mémoires-jait tehát megannyi államkormányzati alaprajznak vehetjük, melyek szerkesztéséhez első sorban saját tapasztalását, de azonkívül fölhasználja még az illető tárgyban jártas, általa kiszemelt egyének ismereteit. Hogy mai szóval éljek, szakemberekkel hordatja az építőanyagot rendszere épületéhez.

Már Dreyss, XIV. Lajos teljes mémoires-jainak első kiadója, észrevette a vérrokonságot Colbert és a király emlékiratai között.¹⁾ Azóta napvilágra került Colbert valamennyi fontosabb mémoires-ja, melyekből bárki meggyőződést szerezhet arról, hogy Pellisson és XIV. Lajos emlékiratának egyéb szerkesztői, kikkel Colbert kétségkívül összeköttetésben állott, egyenesen a nagy miniszter egyes munkaprogramjaiból böngészték a király művének java részét. Különösen kimutatható ez a pénzügyek általános felfogására nézve, melyben ketőjük közt *papíroson* nincs egy hajszálnyi különbség. Csak tényleges gyakorlatuk mutatta meg, kié az eredeti szöveg, kinek a lelkéből szakadt, s ki tette rá életét, hogy megvalósítsa, a mit megirt? s melyik a kölcsönvevő, melyik a Sancho Panza, ki »üdvös, hasznos és szent« intelmekül fogadja a szigete kormányzására osztogatott bölcs tanácsokat, de abban a nyomban megszegi valamennyit. . . .

Colbert mintegy leltározza s részletezi a pénzügyi viszonyokat kevéssel az után, hogy magára vette azokért a felelősséget. Még 1663-ból való elejétől végig sajátkezűleg fogalmazott legnagyobb és legterjedelmesebb, ötven nagy negyed-rét oldalra terjedő műve, mely »Emlékirat Francziaország pénzügyeiről, történelmi adalékul« címet visel.²⁾

Széles mederben mozgó bő tanulmány ez; minden ízében a fegyelmezett agyvelő nyomónjáró, tárgyra néző, soha nem csapongó okoskodásával tiündökölve. Sarkpontja, melyen egész szerkezete forog: magának a tárgynak magasztosítása. Az állam életében »ez a legfontosabb és a leglényegesebb (la plus importante et la plus essentielle partie)!« A pénzügyek

¹⁾ Mémoires de Louis XIV. Paris, 1860. T. I., p. IX.

²⁾ Mémoires sur les affaires de finances de France pour servir à l'histoire. Lettres de Colbert, II. 17—68.

azonban bukófélben. Az a kérdés, mi az első teendő megmentésük végett? Colbert erre így felel:

»A pénzügyeket — úgymond — egyszerűsíteni kell annyira, hogy bárki könnyen áttekinthesse s kevés ember kezelhesse; mert bizonyosnak tartom, hogy minél könnyebben megérthetők, s minél kevesebb ember által vezettetnek: annál közelebb esnek a tökéletességhez.«

Colbert ezen alapeszméjére vezethető vissza a francia pénzügyeknek 1661-től 1672-ig végbevitt gyors és teljes átalakítása. Feladatának tekintette a mindaddig homályos, zürzavaros ügykezelésbe oly világosságot hozni be, melynek sugarainál bármikor tüstént számot adhasson az állam pénzügyi viszonyairól.

Egyszerűség és világosság — minden igazság alaptörvénye — hatoljon be a pénzügyi közigazgatásba is! Rend, módszer és becsületesség legyenek az ügyengetők. Kevés, de megbízható ember, kiket annál könnyebb megválogatni s ellenőrizni, minél kevesebben vannak: ezek végezzék a munkát!

Kormányzata első felében Colbertnek legfőbb törekvése a pénzügyi személyzet apasztására s a közigazgatás szövevényének egyszerűsítésére irányult.

Tíz nappal Fouquet elfogatása után a király rendeletet adott ki, mely új alapra fektette a pénzügyi közigazgatást. Királyi pénzügyi tanács (conseil royal des finances) állíttatott föl; mai szóval pénzügyminiszterium. E tanács öt tagból áll, ú. m. a király, a tanácselnök s három tanácsos, kik közül egy a pénzügyi intendáns. A király, ha szükségét látja, a korlátnokot is meghívja a hetenként háromszor tartott tanács-ülésekre, s ilyenkor a korlátnok elnököl, mert ő az elnöke, méltóságánál fogva, minden királyi tanácsnak. A tanácselnökség — Villerói tábornagnak juttatták — pusztá czím. Sőt a tanácsosok is úgy látszik minden hivatalos teendő nélkül maradtak, miután az összes ügyek, személyiek és dologiak, egyedül, kizárólag a harmadik tanácsos, t. i. a pénzügyi intendáns hatáskörébe utaltattak. Egyedül az állott közvetlen érintkezésben a fiscus ügynökeivel, egyedül attól indulhatott ki minden kezdemény, az állapította meg s az kezelte a kiadást

és bevételt, az ellenőrizte s az terjesztette a király elé.¹⁾ Ez igen reális és igen ruganyos hatalom volt, s annyival könnyebben tágítható, mert igen szerény cím alá húzódott. Colbert volt a három tanácsos közt az utolsó, t. i. a pénzügyi intendáns. S e hivatalánál fogva, a mint előadtuk, ő volt a pénzügyminiszter, még mielőtt államtitkári (vagyis miniszteri) címet nyert.

A pénzügyi tanács hetenként egyszer főnöke elnöklete alatt vegyes ülésbe jött össze, hol megjelentek a pénzügyi igazgatók, ellenőrök és intendánsok, vagyis a közigazgatás élite-je; ezek a tanács tagjaival együtt dolgozták ki a terveket, javaslatokat, ezek adták meg a szükséges felvilágosítást. Kész munkálataik felülbírálás végett a szűkebb tanács elé terjesztettek.²⁾

»Ő Felsége egyedül magának tartja fenn minden (pénzügyi) rendelet aláírását,« mondja a pénzügyi tanácsot megalkotó szabályzat előszava. Ez azt jelenti, hogy a király nem engedi meg, hogy ezentúl a pénzügyekben bármi is történjék az ő beleegyezése nélkül. Személyes ellenőrzést kívánt gyakorolni mindenben, s mindent maga akart látni és megvizsgálni.

E munkarendnél fogva, — mondja Colbert — melytől ő Felsége sohasem tér el, minden legkisebb költségről hat izben vesz tudomást:

»először, midőn kiadja a rendeletet;
 másodszor, midőn aláírja az utalványt;
 harmadszor, midőn a havi kiadásokat felolvassák;
 negyedszer az év végén, midőn a zárszámadásokat olvassák fel;
 ötödször, midőn a királyi kincstár jegyzékét állapítja meg;
 hatodszor, midőn jóváhagyja azt.«³⁾
 Mindenki, még maga Colbert is azt hitte, hogy a trón-

¹⁾ Règlement pour l'établissement du conseil royal des finances, dd. 15. sept. (sajtóhibából: 25. sept.) 1661. Lettres de Colbert. II. 749. 750.

²⁾ L. c. Lettres de Colbert. II. 750.

³⁾ Bibliothèque Nationale. Ms. 3696—2. Suppl. franç. Mém. Ordre estably, f. 2. R.

foglaló király, a huszonhároméves »fiatal« ember, nem lesz kitartó a királyi mesterség (*métier du roi*) nehéz munkájában. ¹⁾ De az idő haladt és a király még mindig nem lankadó szorgalommal vesz részt országa legfőbb ügyei intézésében. »Mostanig — írja Colbert 1663-ban — a király sohasem mulasztotta el a tanácsüléseket, bárminő szórakozás vagy gyönyörűség kedvéért. Néha, de igen ritkán, némelyik ülés óráját máskorra tette, de ezt is oly körütekintéssel, hogy soha el nem mulasztá megkérdezni és megvizsgálni, vajjon a késedelem nem jár-e a közügyek kárával?« ²⁾

Mind ez majdan megváltozik. Az idő később többé-kevésbbé igazat adott a világ véleményének. De a 1660-as években, XIV. Lajoshoz fogható munkás, pontos, fáradhatatlan országhoz tartozó, igazi király egy sincs egész Európában. »He is a King every inch of him.«

Saint-Simon tehát, bármily tetszetősnek tűnik fel beszéde, voltaképp csak gyanúsít, midőn épen XIV. Lajos kormányzata kezdetén próbálja nevetségessé tenni Colbertnek azon ügyességét, »hogy a maga kezébe ragadta az összes pénzügyeket s elhitette a királylyal, hogy minden az ő kezén megy keresztül, mert a főintendáns (t. i. Fouquet) helyett most ő ir alá mindent.«

Colbert a költségvetést a tanácsban a királylyal együtt állapítja meg. *Agenda* vagy *état de prévoyance* e művelet neve. Voltaképp valóságos budget-megállapítás, melyet ideiglenesen évenként október havában állít össze, s végleges jóváhagyásul minden év első napján terjeszt a király elé. ³⁾ E költségvetés

¹⁾ »Tous les esprits ne furent pas persuadés que cette conduite, qui paroissoit si belle, pust estre longtemps soutenue. Ils considéroient qu'il estoit impossible qu'un roy à l'âge de vingt-trois ans, admirablement bien fait de sa personne, d'une santé forte et vigoureuse, pust avoir assez de force pour préférer longtemps les affaires à ses plaisirs.« *Lettres de Colbert.* II. 34.

²⁾ *Journal fait par chacune semaine de ce qui c'est passé, qui peut servir à l'histoire du roy, par M. Colbert.* *Lettres de Colbert.* VI. 469. Appendice.

³⁾ »Il présentoit au Roi, tous les premiers jours de l'an, un *agenda* où ses revenus étoient marqués en detail; et à chaque fois que le Roi signoit des ordonnances, Colbert le faisoit souvenir de les marquer sur

jó előre kidolgoztatott, aprólékos részletességgel, három külön könyvben, melyek a következők: költség-jegyzék, bevételi jegyzék s alapok lajstroma; ez utóbbi valóságos kasszakönyv a rendelkezésre álló pénzüsszegekről. Pontosan számon tartva az is, vajjon befolyt-e az előirányzott összeg; január vagy február havára el kell készülnie a zárszámadásnak (état au vrai).

Az állami fizetéseket az ellenőrzés minden képzelhető biztosítékával vette körül. Az utalványokat először a szakminiszter írta alá, aztán az intendáns, majd az ellenőr, s csak akkor fizettetett ki az utalványozott összeg. Háromszáz frankot meghaladó utalványok csak a király aláírásával bocsátottak ki.

Külön kamarát alkotott az állandósított (dettes perpétuelles) s egyéb adósságok ellenőrzésére. A központi közigazgatástól minden nap kimutatását veszi az összes forgalomnak.

A király háza olyan, mint egy solid kereskedőé, kinek könyveit hű és ügyes könyvvezető viszi. Meglátszik rajta, hogy a »Long-Vêtu«-höz címzett posztós fia működik benne, ki havonként egyszer a király elé terjeszti a pénzügyi mérleget, s lehet mondani, minden áldott nap számbaveszi az állam pénzerejét.

Nagy haladás, hogy számbavehette! Nagy haladás az állami könyvvitel őszintesége és világossága, melynél fogva bármely perczben áttekinthetővé lett a közpénztárak állapota, mit annak előtte IV. Henrik ügyessége sem tudott elérni.¹⁾ Látszik, hogy immár a rend szelleme (»maxime d'ordre«) lépett a zűrzavar (»maxime de confusion«) helyébe.

A miniszterek, kik Franciaország pénzügyeit legnagyobb sikerrel vitték: Suger, abbé de Saint-Denis, Amboise bibornok, Sully, Colbert, Necker, mindnyájan ugyanazon mó-

son *agenda*, afin qu'il pût voir quand il lui plairoit combien il lui restoit encore de fonds (au lieu que dans les temps passés il ne pouvoit jamais savoir ce qu'il avoit). «Mémoires de l'abbé de Choisy, éd. Michaud et Poujoulat, I. c. 575.

¹⁾ Michieli-nél. Relazioni degli stati Europei lette al senato dagli ambasciatori Veneti. Ser. II. Francia, III. 273.

don jártak el. Mindnyájan az egyszerű magán ember exact gazdaságában lelték meg kulcsát a nagy határozatoknak. Mindnyájan azzal használtak legtöbbet, hogy egy rendezett magánkereskedői ház egyszerű és világos, őszinte és becsületes könyvvitelét honosították meg az állam háztartásában.

Ide mellékelünk egy tabellát, mely az utolsó fillérig szemlélhető képen tünteti fel Colbert pénzügyi kormányzatának eredményeit. Nevezetes kimutatás, mert ehhez hasonlót egyetlen egy XVI. vagy XVII. századi pénzügyminiszter kormányáról sem lehetne összeállítani. Colbert alatt egész addig, míg el nem betegedett, így állottak az állam jövedelmei s kiadásai:

	Bevétel	Kiadás	Többslet	Hiány
1662...	75,568,750	74,826,456	742,294	—
1663...	48,053,826	46,826,576	1,227,250	—
1664...	63,602,796	63,071,008	531,788	—
1665...	90,883,973	90,871,856	12,117	—
1666...	67,459,001	66,611,895	847,106	—
1667...	72,520,925	72,090,744	430,181	—
1668...	70,875,374	70,875,381	—	7
1669...	76,468,967	76,283,149	185,818	—
1670...	73,900,755	77,209,879	—	3,309,124
1671...	87,501,077	83,875,723	3,625,354	—
1672...	87,067,787	87,928,561	—	860,774
1673...	96,971,302	98,242,773	—	1,271,471
1674...	105,738,044	106,803,861	—	1,065,817
1675...	112,133,054	111,866,488	266,566	—
1676...	110,936,796	110,132,622	804,174	—
1677...	116,315,294	115,819,462	495,832	—
1678...	106,705,242	106,910,519	—	205,277
1679...	126,132,816	128,235,300	—	1,102,484
1680...	91,759,460	96,318,016	—	4,558,556
Összesen...	1.680,595,239	1.684,800,269	9.168,480	13.373,510 ¹⁾

¹⁾ Lettres de Colbert. II. 783.

IX.

Hivatalvásár.

A hivatalok árúba bocsátása, az ancien régime egyik legjellemzőbb intézménye; kétségkívül egyenesen Rómából vitetett át Franciaországba.

A pápai szék már a XV. század elején vásárt üzött a hivatalokkal. Ha a Curia pénz dolgában megszorult, csak új hivatalokat teremtetett, melyeket a legtöbbet ígérőnek adott el. Maga X. Leo 1200 új hivatalt állított fel. A hivatalvásárlók a vételár vagyis a tőke lefizetése után annak magas, mert a tőkeösszeg egy nyolczadára rugó kamatait a bullák és annaták jövedelméből bizonyos hivatali cím alatt húzták. Ez tehát tisztán pénzügyi rendszabály, melynek igaz neve: évjáradékokra fölvetett kölcsön.

A vásárolás újabb fejlődésen ment át 1526-ban. VII. Kelemen behozta a Monte non vacabile-t, vagyis örökössetette a családokban a megvásárolt hivatalt; holott eddig a hivatalért befizetett tőke a tulajdonos halálával teljesen elvesztett, ha csak az illető családja a pápai kincstártól újra meg nem váltotta.

Ugyanez időtájban harapódzik el e szokás Franciaországba. XII. Lajos kísérlete a hivatalok árúbabocsátására ideiglenes jellegű, halvány utánzata a X. Leo rendszerének. De már I. Ferencz nagy arányokban, állandóan s akkép űzi a hivatalvásárt, mint kortársa VII. Kelemen.

E rendszer Rómában közhelyesléssel, Franciaországban kezdettől fogva kemény ellenzéssel találkozott. Bodin, majd Montaigne, botrányos kupecz-munkának bélyegezték. Hotman még messzebb ment, midőn a nagyban eladott s kicsinyben újra elárúsított hivatalok üzletét a mészáros mesteriségével hasonlítja össze, ki megveszi az ökröt, eltagolja s úgy méri ki fontszámra (sicuti lanii bovem opimum pretio emptum post in macello per partes venditant. Franco-Gallia, cap. XXI.).

Colbert szintén ellene volt a hivatalok árúbabocsátásának,

még pedig azt hiszem, — bár saját irataiból nem tűnik ki — leginkább azon oknál fogva, melyet Savary a Colbert-féle kereskedelmi törvény magyarázatában említ. Ezen ügyes kereskedő előadja, hogy Hollandiában, Angliában a kereskedők fiai atyjuk hitelét, összeköttetéseit, tapasztalait hasznosítják az által, hogy ha kidőlnék, ők lépnek nyomdokukba, s a cézget fentartva folytatják az üzletet. S ezért volt már akkor igazi kereskedelem és kereskedelmi szellem Angliában s Hollandiában. »Francziaországban ellenkezőleg — úgymond a commentár — oly kereskedőnek, ki jól megszédte magát, gyermekei a világért sem követik foglalkozását, hanem közhivatalba lépnek.«¹⁾ S ezért nincs még akkor igazi kereskedelem és kereskedelmi szellem Francziaországban.

Mivel nagy ára volt a hivatalnak, csak igen gazdag emberek vásárolhatták meg. A nemesség kiszorult a közhivatalokból. Richelieu már 1614-ben úgy nyilatkozott, hogy a »nemese, kik oly szegények pénz dolgában, mint a mily' gazdagok tisztesség- és becsületben: nem juthatnak hivatalhoz se az udvarnál, se a törvényszékeknél; mert ily tisztségeket csak oly eszközökkel nyerhetni, melyektől ők meg vannak fosztva.«²⁾ Igen gazdag emberek jobbra a kereskedelem révén lettek azzá, s így gyermekeik az intézmény szelleménél s a nemzet jelleménél fogva mintegy praedestináltattak a birói hivatalokra. Colbert családjából is a XVI. századtól fogva számosan vettek hivatalt.

Colbert, kiről ismeretes, hogy a politikában is a fokozatos fejlődés mellett volt, kiben él az az eszme, hogy a folytonosság a fejlődésben az előhaladás első feltétele minden téren: nem lehetett más véleményben, mint a Parfait négociant szerzője. Ha valaki, ő érthette meg, mit jelent a kereskedelemben a »régizség«; mit jelent az iparban az ivadékról ivadékra szálló s vérbeli és megszokásbeli átöröklés által egyre tökéletesbülő műgyakorlat; s általában mekkora közgazdasági jelentősége van egész családok hagyományos együgyűségű foglalkozásának. Hisz' éppen ő az, ki egész életében minden-

¹⁾ (Jacques Savary) : Le parfait négociant. Paris, 1675., p. 201.

²⁾ Mémoires du cardinal de Richelieu. I. 84.

kit arra sarkal, hogy megmaradva a körben, melyben született, betöltse azt emberül. »Ki-ki űzze a maga mesterségét!« S azt hiszem, erre czéloz az ismeretes gúnyvers, midőn Colbert saját szavait fordítja ellene:

Si chacun faisoit son métier,
Colbert seroit un gros drapier.

A hivatalfoglalás lehetetleníti a kereskedői s iparos foglalkozásokban való jártasság átöröktetését, a mi annál károsabb, mert a dolog természeténél fogva rendesen épp akkor következik be, midőn a család már nagyobb tőkével rendelkezik s tovább fejleszthetné üzletét. Ez azonban csak egyik oldala a tárgynak. A másikat Montesquieu mutatja fel, midőn monarchiai államban határozottan helyesli a hivatalvásárt, épp oly korban, midőn javában áll a legképtelenebb hivatalok teremtése, minők a »contrôleur des perruques; crieur héréditaire d'enterrements; contrôleur visiteur des suifs; vendeur d'huitres« s t. eff. Felhozza Spanyolországot, hol szerinte azért nincs ipar, mert ott a pusztá kinevezési rendszer divatozik. Mig Franciaországban az iparosságnak egyik fő-előmozdítója a vagyonszerzés a célból, hogy hivatalt vegyenek rajta.¹⁾

Itt a hivatalok árúbabocsátása folytán alakúlnak meg a biró-családok (familles parlementaires), melyekben a hivattal együtt száll örökbe a tudomány, becsületesség és hazafiság is. Mindnyájan jómódúak, s Franciaország, még akkor is, midőn már az egész ancien régime-et meggyűlölte, aránylag kevés okot talált a panaszra ép ama családok ellen.

Mindamellet 85,780 hivatalnok, — 1664-ki létszám — 8.346,000 livre évi fizetéssel, nem számítva az adózóktól járó illetékeiket, — fölöttébb sok. Apasztani kell a számukat, az bizonyos. De ez erős érvágás lesz az állam pénzügyein. Colbert korában maga a kincstár 187 millióra becsülte az elárúsított hivatalokat; reális értékek azonban 419 millióra rúgott.²⁾

¹⁾ Montesquieu: *Esprit des lois*. Amsterdam, 1761. I. 159—161. L. V. ch. 19.

²⁾ Forbonnais: *Recherches sur les finances de France*. Liège, 1758, II. 231.

S miután az állam portéka gyanánt adta el a hivatalokat: jogos birtokosaiktól csak úgy szedhette vissza, ha megfizeti az árukat.

A hivatalvásárt csak forradalom törölhette el teljesen. Colbert korában akadt ugyan, a ki azt kívánta, hogy a király egy tollvonással vessen véget a paulette-nek.¹⁾ Ily gyökeres orvoslat azonban, a mellett, hogy valóságos »medicina peior morbo«: egyszersmind a magánjogok lábbal tiprásának példátlan zsarnoki ténye lett volna, s mindenekfölött esztelen, mert, a hivatalnok-családok véghetetlen nagy számával (un nombre infiny de familles) együtt, az állam hitelét is tönkre teszi.²⁾

Colbert már 1662-ben visszaváltotta az 1630 óta felállított élection-i tisztségeket, melyek hivatalok voltak, hivatalkör nélkül. Tulajdonosaik nem csak hogy a nép rovására éltek, hanem »az adóközségekben végtelen rendetlenséget is okoztak az által, hogy ép a legvagyonosabbakat, különböző érdekekből, tehermentességben s elnézésben részesíték.«³⁾

Az érdekeltek a visszaváltás hírére megriadva futnak össze, mint veszély idején az állat; s aztán, a legfurfangosabbja lélekszakadva — nincs idő a halogatásra — siet Colberthez. 61 millióba kerülne az élection-ok tisztségeinek megváltása. Im följajnlunk 61 milliót már egyszer megfizetett hivatalaink megtartásáért.

Ez igen nagy summa! Igy már nem csupán 61 millióról van szó, hanem, a mint Colbert menten kiszámítja, voltaképp 122 millióról. Ha az állam, a helyett, hogy 61 milliót elfogadna úgy szólván ajándékba, készpénzben fizet ki 61 milliót: a különbözet 122 millióra rúg. Colbert mégis visszaútasítja

¹⁾ Moyens faciles de soulager la France du pesant fardeau des procès: supprimer universellement, indispensablement, irrévocablement la vénalité des offices. A müncheni kir. könyvtár egy kézírata után Ranke: Französische Geschichte. Leipzig, 1877. 4-te Aufl. III. 187.

²⁾ Lettres de Colbert. II. 60., 61.

³⁾ Lettres de Colbert. VI. 11. »Il semble qu'il soit extraordinairement rude de faire tout d'un coup et en un instant changer la fortune de plus de 40,000 familles, qui sans doute tomberont de tout à rien.« Avis sur l'annuel. Minute autographe de Colbert, dd. 1665. U. o. VI. 248.

az ajánlatot; mert »a király többre becsüli népe boldogulását ilyféle adományoknál.«

Háromszorosan szolgál javára a népnek, ha az a renyhe népség (»peuple oisif«) tisztára elsöpörtetik a föld színéről. Először javára lesz ez magának a minden cím és foglalkozás nélkül maradó úgynevezett hivatalnok-hadnak, mely más életpálya után lát s pénzét előreláthatólag productiv keresetmóddal fogja kamatoztatni.¹⁾ Másodszor javára válik a közigazgatásnak, melynek szövevényes hálózatát a fölösleges hivatalnokok, mint hiábavaló koloncok csak összekuszálták. Harmadszor közvetlenül javára lesz a népnek; mert az adó-teher viselésében jóval többen osztóznak, s főkép a taille arányosabban lesz kiosztható. Tömérdék volt hivatalnok, kinek állásával együtt járt a taille-mentesség, s a jogosítvány az adózóktól szedendő illetékekre: ezentúl nem hogy mást menthetne föl az adózás alól, hanem maga is adózik.

A sőtisztek (officiers des greniers à sel) szintén többen voltak a szükségesnél. Colbert ezeknek a számát is korlátozta azzal, hogy hivataluk örökbe adását vagy átruházását nem engedte meg.²⁾ Hasonló mérséklő rendszabályúl tanácsolta a királynak a birói hivatalok túlszigázott árának leszállítását. »Mivel — úgymond — az emberek gonoszsága mindenféle jogokat, sápokat és egyéb mellékjövedelmeket csatolt a hivatalokhoz, ezeknek az ára csodaszerűen felszökött, úgy hogy tán az egész ország minden földjének igazi becsértékével sem lehetne megfizetni valamennyi igazság- és pénzügyi hivatal árát.«³⁾ Colbert egyszer s mindenkorra véget akar vetni a hivatalokkal üzőtt »eszeveszett« árverésnek. Legyen ezentúl a legdrágább birói tiszt, t. i. a süveges elnökség (président à mortier) ára 300,000, a legolcsóbb, t. i. a világi tanácsosság (conseiller laïc) ára 40,000 livre. Ekkép e hivatalok jövőben az előforduló üresedések alkalmával a családoktól könnyebben lesznek visszavásárolhatók. A birói testület túlságos

¹⁾ »La plus grande partie de l'argent du royaume qui s'employoit à ce commerce se rejettera avec le temps dans le véritable commerce utile à l'Estat.« Lettres de Colbert. VI. 248.

²⁾ Lettres de Colbert. II. 61.

³⁾ Lettres de Colbert. VI. 248.

nagy számának fokenkénti csökkentését az üresedésbe jött hivatalok egy részének be nem töltésével remélte elérni. Ily módon a birák száma hét vagy nyolcz esztendő alatt a száz évvel ezelőtti mennyiségre szállíttatnék le.

Mindez szépen volt gondolva s kivihető lett volna mély békesség idején. Mert igaz ugyan, hogy az állam egyik igen nevezetes jövedelemforrásává dagadt a *droit annuel*, mely szerint a tisztviselők csereberélhetik, átruházhatják s család-joknak örökösen megtarthatják hivatalaikat; igaz ugyan, hogy csupán az úgynevezett *parties casuelles*, t. i. az ujonnan alkotott, vagy a kincstárra visszaszállott hivatalok kiosztása évenként átlag két millió livre-nyi jövedelmet hajtott: ámde Colbert úgy tudott gazdálkodni, hogy az állam ama jövedelmeinek jó részét már 1665-ben nélkülözhetette volna. »Ő Felsége — úgy mond — erénye, ereje s munkaszeretete által pénzügyeit oly karba helyezte, minőben királyi elődjeinek nem csak hogy egyike alatt sem állottak, hanem az örűltség bizonyos neme (une espèce de folie) lett volna még csak remélni is, hogy valaha ennyire jutnak.«¹⁾ Mihelyt azonban kitör a háború, változik a helyzet.

Colbert méltán retteg attól, hogy a pénzügyek zavarba jönnek. S a mint annak idején a sótiszségek teljes megváltásától bölcs előrelátással állott el a netaláni háborús világra való fiscalis tekintetekből:²⁾ úgy most a birói személyzet apasztásában fele útjában állapodott meg, majd végleg feláldozta kedvencz terveit; mert a háborúba merült állam pénzügyei semmiféle újabb terhet nem birtak volna el.

Colbert mind a mellett a birói hivatalok dolgában is nevezetes kísérlettel próbálta meg az állapotok javítását. A királyhoz intézett egyik legremekebb emlékiratában, még 1664-ben, előadta, hogy ő Felsége egy év alatt nem kevesebb, mint öt izben adott ki kor alóli fölmentést (*dispense d'âge*) vagyis hivatalviselési jogosítványt egészen gyerek-emberek számára. »Felséged dicsősége iránti buzgalmam mentsen ki, — így kezdi emlékiratát — ha néhanapján egészen szabadon

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 15. mai 1665. VI. 11., 12.

²⁾ Lettres de Colbert. II. 61.

fejezem ki érzelmeimet. . . . Merem állítani, hogy e fölmentéseknél semmi sem károsabb azon nagy és egyáltalán rendkívüli dolgokra nézve, melyeket uralkodása alatt végbe akar vinni.« S miközben a maga meztelenségében mutatja föl, hogy a király hatalmával visszaélt: egyszersmind két erős érvel próbál hatni az »isteni« Felség elhatározására. Az egyik az, hogy e gyakorlat vadonat új, nem vert erős gyökeret, miután XIII. Lajos a legelső, ki fölmentéseket adott. Ellenben IX. Károly a tanácsosságra megkívántató életkort harmincz évben állapította meg. A történelmi hagyomány tehát nem hogy igazolta volna a fölmentéseket, hanem egyenesen ellenök nyilatkozott. A másik érv már személyi természetű. »Még csak azt jegyzem meg, — végzi emlékiratát — hogy mind ez a beszédem annyival inkább találhat hitelre Felséged előtt, mert egyenesen ellentétes mind azzal, a mi előnyére válhatnék saját családomnak.« ¹⁾

Colbert alaposan indokolt előterjesztését a király meghallgatta s elfogadta. 1665-től 1672-ig három rendeletet adott ki, melyekben a bírák életkorának minimumát pontosan meghatározván, a hivatalvásár legbotrányosabb kinövését távolította el, — fájdalom, csak tiz esztendőre.

A holland háború átkos hatása itt is visszaesésre vezetett. Már 1674-ben merőben pénzügyi szempontokból jóformán megsemmisítették a nem régiben megállapított üdvös rendszabályokat. ²⁾ A gúnyolódóknak székeiben ülők, suhanczkorukban lévő bírákra vetve szemöket, ismét jogosan eleveníthették föl a régi mondást: a kinek az Isten hivatalt ad, ész is ad hozzá.

¹⁾ Lettres de Colbert. VI. 3—5.

²⁾ Lettres de Colbert. VI. 4. note.

X.

Rente és taille.

Colbert első évi költségelőirányzata 35 millió livre, melyhez járult még a múlt évről az ez évi számlára áthozott több mint tizenöt millió livre-nyi adósság.¹⁾ Az összes bevételeket 1661. szeptember havában 23 millióra irányozza elő. S már 1663-ban a bevétel nem kevesebb mint 50 millió livre.

Az állam kiadásainak csökkentése a hadi tengerészet kivételével minden téren, a visszaélések viharos elsőprése, majd a visszaélések főcorypheusaira mért roppant birságok, s a pénzügyi tisztviselők számának nagymérvű apasztása mellett a becsületes kezelés meghonosítása az állami közigazgatás minden ágában: im ezek a főbb tényezők az állami jólétnek gyors emelkedésében. De nem az egyedüliek. Szabadulni kellett bármi áron az elmúlt korszakban csinált óriási adósságoktól. E törekvés egy rendkívüli rendszabályt hívott életbe, melyet csakis a legfőbb jó, a közügy érdekének mindeknek fölébe való helyezése menthet ki.

Colbert rente-műveleteit értem.

Az állami évjáradékok XIV. Lajos kiskorúsága idejében constituáltattak Mazarin s Fouquet által. Eredetökre nézve az állam szorultságát kizsákmányoló uzsorakölcsönök ezek; volt köztük pl. egy millió, melynek az állam tényleg csak tiz százalékát kapta meg. Ezt az összeget, a renték jelentékeny részével együtt, Colbert minden kárpótlás nélkül egyszerűen törölte, a többbit, mely eredetére nézve kevésbé hordta magán a visszaélés színét, önkényesen tetemesen leszállította, s úgy fizette vissza.

Ez az eljárás erősen belevágott a magánérdekek elevenébe. Az uzsorásokkal együtt lakoltak a nem uzsoráskodó állami hitelezők is, kik papirjaikat a kibocsátási áron teljes értékben vásárolták. Azokhoz, kik másodkézből szerezték az államkötvényeket, a gyanú árnyéka sem férhet, hogy az állam-

¹⁾ Lettres de Colbert. II. 53., 54.

mal szemben uzsoráskodtak volna ; mégis, szerzett jogaik félredobásával, ép úgy bűnhődtek, mint az uzsorások.

Az évjáradékokra vonatkozó rendeletek kiadása előtt véleményt kértek Lamoignontól, a párizsi parlament első elnökétől. Ez határozottan ellenök nyilatkozott. »Ugyancsak túlozta, — írja Colbert — mennyire fontos, nem érinteni a Párizs városára constituált rentéket ; hogy attól függ az állam üdve ; hogy a múltban valamennyi lázadás és fölkelés ily fajta évjáradékokkal kapcsolatos érdekek bolygatásából eredt ; hogy egyformán érdekelvék a főtörvényszékek (compagnies), a királyság összes nagyjai, egész Párizs városa, sőt a tartományok is ; hogy a családok legnagyobb része évjáradékokból él, s hogy azon ember, ki elvesztené a maga és gyermekei kenyerét, képes lenne a legnagyobb szélsőségekre. Végre ugyanazon szerencsétlenségeket jövendőlte, melyek a király fölöttébb hosszú kiskorúsága alatti gyöngye kormány idején következtek be.« ¹⁾

Lamoignon ez utóbbi sorokban forradalmat helyezett kilátásba. De csak forrongás lett az évjáradékok törlése vagy alacsony áron visszaváltásából. Séguier kanczellár s Foucault Lamoignonhoz csatlakoztak. — Az évjáradékosok minden újabb rente-törlés vagy visszafizetés hírére csoportosultak. Megrohanták Colbert-t magán lakásán, kit azonban nem találtak otthon, s Madame de Colbert alig tudta távozásra birni a feldühödt rentier-eket.

Méltán tartották Colbert-t az új rendszabályok szerzőjének. — A miniszter egy nagy ellensége s Lamoignon pártfele följegyezte a közönség körében elterjedt nézetet, melyet, ismervé Colbert egyéniségét, a történelmi igazsággal egyezőnek tartunk. E szerint eredetileg csak a nyolcz milliós rente leszállítását tervezték »azonban Colbert, kezébe véve a fogalmazatot, úgy ítélte, hogy ha csak a nyolcz milliós rentéről szólnak, a többi rente ára felszökik, s visszaváltásuk többbe kerül ; sokkal jobb lesz, ha a rendelet valamennyi rentéről szól, hogy valamennyinek megrontsa hitelét. Ezen elvből indulva ki sajátkezüleg igazította ki a rendelet

¹⁾ Lettres de Colbert. II. 58.

fogalmazatát, melynek elfogadtatása végett pár szót váltott a királylyal.«¹⁾

1662-től 1665-ig tartottak a rente-műveletek, melyek az évjáradékokból kényelmesen élő gazdagabb osztályokat felháborították az új kormány, főkép Colbert ellen. Colbert-t azonban se kérés, se fenyegetés nem tudta megingatni. Megállapított tervét szigorúan végrehajtotta. Az egyaránt fáradhatatlan és zordon Pussort-al együtt dolgoznak a renték tisztába hozatalán, s három évi munka után céljokat érik.

Az igaz, hogy a Bastille megtelt az elfogott háborgókkal, az is igaz, hogy a párizsi tanács tiltakozni akart; de a mint a király az erre irányuló mozgalomban részt vevőkre, mint közcsendháborítókra (*comme perturbateurs du repos public*), halálos büntetést rótt: háborgásuk kicsiny gőze elpárolgott (*cette petite vapeur était évanouie*).

Ennélfogva, minél zsarnokibb tény volt a renték leszálítása és törlése: annál nagyobb diadalnak tűnt fel, hogy Colbert kormánya ezt is büntetlenül megtehetette. A jószolt forradalom nem ütött ki, ellenben a királyi hatalom szilárd korlátlanlansága szembeszökően nyilvánvalóvá lett ország-világ előtt. Foucault, Colberthez intézett levelében, így ítélte meg a helyzetet: »Tisztán látó s jó hajlamú egyéneknek az a véleménye, hogy borzasztó következménnyel járna, ha a király meghátrálna ily körülmények közt, melyek a szilárdság megkettőztetését kívánják; de miután mindenki a kötelesség korlátai közé húzódott vissza, s a rentier-k egészen a király akaratára bízták sorsukat, nem látszik időszerűtlennek, hogy a király saját jószántából más értelmet adjon annak, a mit a közönség oly bizarrul értelmezett. Az egész világ megelégedett lenne, s a király tiszta kegyelméből nyernék meg azt, a mit veszedelmes lett volna megadni a nép lázongásának.« Más szóval a rentier-k méltán háborogtak, de igaza csak a királynak lehet!

A renték törlésével párhuzamosan ment egy nagyszabású adóügyi művelet. A mennyire érdekelte a felsőbb és gaz-

¹⁾ Journal d'Olivier d'Ormesson, éd. de Chérueil. Paris, 1860. II. 152., 153.

dagabb köröket a rente, ép oly életérdekű fontossággal birt az alsóbb és szegényebb néposztályokra nézve a *taille*.

Mindjárt más szemmel nézzük a rente-műveleteket, ha tudjuk, hogy az állam azon arányban, a mint a rentétől szabadult, könnyített a *taille*-on, e legsúlyosabb s kizárólag a köznépre súlyosodó adó-nemen. Egyik kezével elvette a vagyonosak fölöslegét, hogy a másik kezével ugyanannyi terhet vegyen le a szegények vállairól.

A központi kormány állapította meg minden pénzügyi kerületnek (généralité) a következő évben fizetendő közadóját. Nyár derekán megküldte a kivetést a pénzügyi kerületek főkinestárnokainak (trésorier général). Ez ismét a kerületében fekvő adókerületek (élections) közt osztotta ki az adóterhet, s kivetését felülvizsgálatra az államtanácsához terjesztette be. Ennek alapján a király szeptemberben kiküldte a *taille*-beszedő bizottságot, mely az intendánssal együtt minden adókerületben (élections) megjelenvén, az adókötelesek jelenlétében a hely színén állapítja meg az adó-lajstromot. A lajstromra vett végleges adókulcs szerint szedték aztán be a következő évben, negyedévi részletekben, a *taille*-t.

Colbert a megelőző korszakban mutatkozott óriási adóhátralék okát abban kereste, hogy az adót aránytalanul vetették ki: egyik embertől keveset követelve, másokra többet halmozva, mint a mennyit elbirt. Körrendeletében tehát mindenek fölött arra inti az intendánsokat, hogy adó-kivetésük igazságos és egyforma legyen (que les impositions soient faites avec justice et égalité).¹⁾ Ennek elérésére már előbb adott utasításokat. Nem nemesek nemesekül vallják magokat, s a kiváltságokban részesülve, az adó alól kibújnak. A rájuk eső adóterhet áthárítják a különben is súlyos adó alá vetett közönségre. Másik oka az adó igazságtalan kivetésének tiszta visszaélés, a mennyiben a tisztviselők a királyi államtanács megállapodása ellenére hajtanak be igen sok adót. Harmadik

¹⁾ Lettres de Colbert. II. 72, V. ö. 1679. ápr. 28-ki körrendeletének e zárszavaival: »et surtout de prendre bien garde que les impositions soient si justement distribuées, que Sa Majesté ne puisse entendre aucune plainte que les habitans d'une paroisse soient déchargés d'une partie de leur taille pour en surcharger les autres.« U. o. II. 98.

oka az, hogy az adóhivatalnokok némely adókötelesekkel egyetértének, s adójokat, a többiek rovására, megkönnyítik.

Ily visszaélésekkel szemben Colbert a nép pártjára áll. »Le soulagement des peuples« ép oly jellegzetes és szakadatlanul ismétlődő kifejezése, mint akár az »excès du travail« vagy a »faire renaître l'abondance.« Ő a köznép helyzetének javítása végett szükséges teendők sorozatát, szokása szerint alkalmilag, a roueni intendánshoz intézett levelében következőleg állapítja meg: »Semmi sem fontosabb a nép terhének könnyítésére, mint hogy *szünet nélkül munkálódjunk három dolgon, úgy mint: először a behajtás költségeinek apasztásán, másodszer az adószedők bebörtönzésének, valamint harmadszor az igavonó barmok lefoglalásának meggátolásán.*« ¹⁾

A behajtás költségeinek csökkentésére a miniszter rendkívüli gondot fordított. A katonai bekvártélyozással menő adóexecutio megnyomorítja a népet s a királynak keveset használ. Ez tehát, s általában minden olyan adóbehajtási rendszabály, melynek alkalmazása mellett a nép fizetésének nem látja hasznát a király, szorgosan kerülendő. ²⁾

Hogy célzt érjen, az adótiszteket egyfelől jutalmakkal buzdítja a behajtás költségeinek apasztására, másfelől szoros fegyelemben tartja büntetések kilátásba helyezésével.

»Ő Felsége rendeletéből tudatom Önökkel, — írja az intendánsokhoz 1681-ben — hogy a caen-i pénzügyi kerületben, mivel a mortain-i adótiszt (receveur) több költséget számított föl, mint azon kerületben bármely más adótiszt, de Martilly úr pedig, a vire-i adókerület tisztje, csak igen keveset: ő Felsége elmozdította az előbbi, s négyszáz livre jutalmat adott az utóbbinak. Ő Felsége azt kívánja, hogy ezen példán okulva járjanak el kerületeikben, arra sarkalva a taille-beszedőket, hogy minél kevesebb adóbehajtási költség fölszámításában vetélkedjenek egymással.« ³⁾

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 12. sept. 1670. II. 73.

²⁾ Lettres de Colbert. II. 116., 160., 166., 213., 224., 254. »Que vous apportiez une application particulière à retrancher tous les frais que les peuples payent et qui ne tournent pas au profit du roy.« Lettres de Colbert. II. 98.

³⁾ Lettres de Colbert, dd. 25. sept. 1681. II. 167.

Colbert 1663 október havában rendeletet adott ki, mely szerint mindenkor október első vasárnapján valamennyi plébánia lakossága mise után, harangok zúgása közben, gyűljön össze s teljes nyilvánossággal válassza meg jóra való becsületes adóbehajtóit; a nagyobb község nyolczat, a kisebb négyet. Ez adószedők bebörtönözés terhe alatt felelősek a taille behajtásáért.

Nehéz tisztség! A kinek volt valami veszteni valója, akár vagyona, akár ideje, melyet hasznosabban értékesíthetett mint hogy lósson-fusson egyik hátralékostól a másikhoz: nem vállalkozhatott adószedőségre, melynél, az egykorúak ítélete szerint, »terhesebb tisztség nincsen.« Az adóbehajtók minden kivetett adóért, javaik, bútoraik, személyökkel, sőt Turgot koráig egymásért is felelősek lévén: tisztességes munkás ember e veszedelmes, időrabló és gyűlöletes foglalatosságra nem vállalkozhatott. Egyik tudatlanságát, másik betegségét, harmadik öregségét, negyedik ifjú tapasztalatlanságát hozta fel ürügyül, csakhogy szabaduljon az adóbehajtói tisztőtől. Tudjuk, hogy később tiz-tizenöt évre előre kellett megállapítani az adóbeszedők lajstromát, hogy, ha rákerül a sor, senki se vonhassa ki magát e szerencsétlenség alól. Mig e rendszabály érvénybe nem lépett, többnyire kontár kézművesek, nap-számosok, korhely zsellérek és asszonyok nyakába varrták az adószedőséget.

Ez a helyzet igaz képe, melylyel kapcsolatos az adószedés miatt bebörtönöztek számának megdöbbentő emelkedése. »Meglepetve értesültem — írja Colbert, a toursi intendánsnak — a taille és a gabelle miatt a toursi pénzügyi kerület börtöneibe hurczolt rabok nagy számáról, megértve hogy csupán az angers-i tömlöczökben százketten vannak fogva a taille, tizen-négyen a gabelle miatt és hogy, azon felül, az egész pénzügyi kerületben közel négyszázra rúg a foglyok száma.« Egyszersmind akkép rendelkezik, hogy »a kiküldött (adókető) biztosok legfőbbképen ezen rendetlenség meggátlására fordítsanak gondot, mert a bebörtönözött emberre nézve lehetetlen a munka s ennél fogva családjának eltartása, mely kétségtelenül koldusbotra jut.«¹⁾

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 1. août 1680. II. 137.

E felhívásra mintegy válaszúl, az alençoni intendáns jutalmazás végett terjeszti föl a bernay-i adótisztet. Colbert nem látja helyén valónak a jutalmat ott, hol a szoros kötelesség teljesítésénél egyéb érdem nem mutatkozik. A bernay-i adótiszt ugyanis 60.000 livrenyi adó behajtásánál 406 livre-t számított föl költség gyanánt, mi nem nagy summa ugyan, de különösen csekélynek sem mondható, mikor a szomszéd argentan-i adótiszt 103,996 livre-nyi behajtott adónál mindössze csak 253 livre költséget vett számlára.¹⁾

Colbert állandóan panaszkodik a bebörtönzöttek sokasága miatt, s mi közben inti az intendánsokat, hogy mivel semmi sincs, mi inkább lenne a király érdekei ellen s nagyobb romlására a népnek, mint e bebörtönzések (il n'y a rien qui soit plus préjudiciable au service du roy que ces emprisonnemens et qui cause plus de ruine aux peuples): egyszerűen azzal a kegyes csalással él, hogy minden egyes intendáns határozottan biztosít arról, hogy sehol az országban nincs annyi adóbehajtó a tömlöczökben, mint az ő kerületében.²⁾ S megkívánja, hogy év elején s év közepén pontosan tudósítsák a fogságba vetett adóbehajtók számáról.³⁾

Szóljunk még Colbert azon tilalmairól, melyeket a paraszt barmainak adótartozás fejében elvétele ellen adott ki. Már 1664 okt. 5-én, s másod-izben a következő év július 4-én, királyi rendelettel intézkedett, hogy a paraszt lovát s a földjei megmiveléséhez szükséges szarvasmarháját, továbbá ágyneműjét, ruháját s kenyerét, valamint a kézműves és nap-számos kenyérkereső szerszámaint nem szabad lefoglalni.⁴⁾ 1667-ben a tilalmat kiterjeszti a községek tartozásaira is, melyekért nem engedi, hogy a marhaállomány csökkentessék. Négy évre szól a tilalom, melynek áthágása esetén a végrehajtató hivatalvesztéssel s háromezer livre-nyi bírsággal lakolt. 1671-ben a gondos miniszter, be sem várva a határidő leteltét, már megújítja a tilalmat, s ezuttal hat esztendőre, az előbbi határidőtől számítva. 1678-ban ismét megerősíti a

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 28. oct. 1682. II. 212.

²⁾ Lettres de Colbert. II. 71., 72., 331.

³⁾ Lettres de Colbert, dd. 25. juillet 1670. II. 71. note.

⁴⁾ Lettres de Colbert. II. 89. note.

tilalmat átalánosságban, de nem határozza meg a határidőt.¹⁾ Úgy látszik, előre látja, hogy a szakadatlan háború démona előbb-utóbb a paraszt igavonó marhájának elvételére is rá fogja kényszeríteni. Fenn akarja tehát tartani szabad rendelkezési jogát.

A kényszerhelyzet, melybe a háború iszonyú költségei sodorták, előbb köszöntött be, semmint várta volna. Már 1676-ban szivére kötötte az intendánsoknak, kutatnák ki hivatalos utazásaik alkalmával, vajjon a barom-lefoglalás tilalma káros-e a taille behajtásánál, s vajjon nem lenne-e hasznosabb egészen megszüntetni a tilalmat.²⁾ Meg akar győztetni arról, a mit kétségkívül amúgy is tudott. A paraszt vagyonának java része lábas jószágaiiban áll. Ha az lefoglalható, adótartozását bizonyára pontosabban meg lehet rajta venni. Pusztán fiscalis szempontból az intendánsok nem válaszolhattak egyebet, mint hogy a baromlefoglalás tilalma legnagyobb akadály a adó teljes behajtásának.

Innen ered az 1679 január 6-ki körrendelet, mely meglepő, zavaros ellenmondásainál fogva. Colbert ebben azt állítja, hogy a király jogosan teheti rá kezét a paraszt igavonó marhájára, de nem szeretné, ha rá kellene tennie. »Ő Felsége — úgymond — soha sem akarta, hogy a barmokat le ne foglalják taille, ital- és só-adó fejében, mert ez összegek az állam költségeinek fedezésére szolgálván, nem vonhatók el rendeltetésöktől; mind a mellett jelenleg, midőn ő Felsége hat millióval szállította le a taille-t (az 1678 jun. 7-ki államtanácsi végzéssel), úgy véli, hogy az adószedők nem kényszerülnek a barmok lefoglalásának szükségéhez folyamodni. — Ekkép az az óhajtása, gondoskodnának róla, hogy, a menyire csak lehetséges, elkerültessék a barmok lefoglalása, még akkor is, ha ő Felsége adójáról van szó.«³⁾

¹⁾ Édit du roi portant . . . défenses de saisir les bestiaux, dd. avril 1667. Déclaration du roi pour continuer les défenses pour saisir les bestiaux, dd. 25. janvier 1671. és dd. 31. janvier 1678. Lettres de Colbert. IV. 576 – 579.

²⁾ Aux intendants (körrendelet), dd. 24. avril 1676. Lettres de Colbert. II. 375.

³⁾ Lettres de Colbert. II. 88., 89.

Látnivaló, hogy a rendelet zavaros, hű kifejezője az államférfi zavarának, a ki fogalmazta. Az intendánsok most már nem tudják mihez tartsák magukat. Lefoglaltassák-e az igavonó barmot, melyet az 1678-ki körrendelet eltiltott, de az 1679-ki föltételeken megengedett?

Az orléansi intendáns, nem tudva magát tájékozni, útastás végett 1679 végén Colberthez fordul, hogy a rovó elveheti-e a paraszt tehenét? Colbert, a kinos ügyben, keményen ejti válaszát. »Bámulok, uram, — úgymond, — hogy azt kérdi tőlem, vajjon az adószedő kezét tehet-e a taille-köteles tehenére? Már előbb tudtára adtam, hogy a köztetszés megnyerésének hajlama Önt gyakran átviszi a határokon, melyek között meg kellene maradnia. Hogy szabatosan, pár szóval feleljek Önnek, csak annyit mondok, miszerint az adókötelesek, valamennyi országos törvény, rendelet és rendszabály értelmében, fizetésre szoríthatók minden néven nevezendő vagyónuk lefoglalása által. Ez a közérvényben lévő jog, mely alól nincs kivétel, hacsak valamely határozott rendelet nem vonja kétségbe a közjog e törvényét; Ön kutassa, nincs-e ily kivétel? Még csak annyit, hogy az Ön által fölállított aprószeres maxima végeredményében minden állami adó megszüntetésére és megsemmisítésére vezetne. Ez azonban ne gátolja Önt abban, hogy a taille-beszedőket szép-szerével bírja arra, hogy effajta végrehajtásokhoz csak végső szükség esetén folyamodjanak.« ¹⁾

E legutolsó mondat nyúlfarkába kell kapaszkodnunk, ha ki akarjuk magyarázni, mit akar hát Colbert 1679-től fogva. Kivánta-e elhajtatni a paraszt barmát vagy nem? Igen, ha nincs más mód a lehetőség tág birodalmában; nem, ha bármely más úton is lehetséges hozzájutni az égetően szükséges adóösszeghez.

Ilyenformán nyilatkozott ugyanabban az évben a roueni intendánsnak adott útastításában: »Az adószedők nemcsak az igavonó barmok, de még egyéb házi állatok elhajtásában is *igen mérsékelten* járnak el (ils doivent estre fort modérés).

Tövig le kell nyírni minden juhót, hogy semmi se vesszen kárba; de minél kevesebbet szabad megnyúzni, mert elpusztúl a nyáj, s azzal együtt tönkre megy a pásztor.

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 31. déc. 1679. II. 120.

XI.

Lehető és lehetetlen.

Colbert legnagyobb műve, a francia pénzügyekről írt történelmi emlékirata, e sorokkal kezdődik: »szilárd, és a világ minden államában általánosan elismert alapelv, hogy az állam-élet legfontosabb és leglényegesebb része a pénzügyekben áll. Oly tárgy ez, mely mindent magába ölel, akár az állam fennállását tekintjük a belügyekben, akár kifelé ható térfoglalását és hatalmát vesszük szemügyre.«¹⁾

Eme szép és igaz elméleti fejtegetéseihez bizást hozzátehetette volna, hogy a XVII. századi Franciaország pénzügyeinek rendezése a gyakorlatban határos volt a lehetetlenséggel.

Mert a modern állam roppant terheivel, fényes udvarával, költséges had- és hivatalnok-seregével a XVII. században már fennállott, s a középkori még nem dőlt meg; mi azt jelenté, hogy a mentességek nagy száma mellett az összes adó-teher egyegyedül a legnyomorútabb néposztályra hárult.

A szegény ember e szerint egyidejűleg két kormány-rendszert tartott fenn. Az egyik a régi, t. i. a hűbériség, a localis kormány, mely tulajdonkép csak elvont fogalom gyanánt él még, mint eszmevesztett megszokottság, s csak szakadatlan rovatalai és zaklatásai által tünteti ki létezését. A másik az új, a központi, a mindenütt jelenvaló kormány, mely felölelve minden közszolgálat teljesítését, óriási szükségletekkel lép fel s egész rengeteg súlyával nem a vagyonosok, hanem a hűbériség, a régi középkori rendszer nevében már kifosztott szegény emberek roskatag vállaira támaszkodik.

Válságosabb átmeneti kor a pénzügyek rendezésére, valóban elképzelhetetlen. Az államférfi, ki e rémséges circulus vitiosus-ban forog, a mit nyer a réven, elveszti a vámon: a mennyire fölemeli az államot, úgy vágja földhöz a népet.

¹⁾ Lettres de Colbert. II. 17.

Nem a gabnaügyi politika, mit a közgazdasági írók emlegetnek, hanem az állam-élet olyatén szervezete okozta, hogy Colbert tiz esztendőre minden kigondolható mesterfogással rendezte ugyan az állam pénzügeit, de kétségtelen, hogy, bár nem tette nyomorultabbá, de nyomorából nem is emelhetette ki a teherviselő köznépet.

A közvetett adók fokozása, az egyenes adók apasztása, egyenletes elosztása: a *taille*, a legsúlyosabb adónem leszállítása, a *gabelle* kiterjesztése az attól mentes vidékekre, a tömérdék adómentesség megszorítása, a pénzügyi kormányzatban elharapózott visszaélések kiirtása s t. eff. — csak küzdelem a lehetetlenséggel, de nem nevezhető modern értelemben vett pénzügyi politikának, mely voltaképen a jogegyenlőség elvéből folyó köztelherviselés életbeléptetésével kezdődik.

Nem ismerünk nagyobb injuriát, mint ha valamely államférfi működését életírói épen azon oldaláról tűntetik föl, melyben a meglevő, tényleges viszonyok folytán igazi nagyot és maradandót nem alkothatott. E sors érte Colbert-t. Necker óta állandóan csak pénzügyi politikáját emlegetik, szemérevetve, hogy, már újkori államférfi létére, újkori értelemben vett pénzügyi politikát nem folytatott. Nem vetnek számot a viszonyokkal, melyekkel Colbertnek ugyancsak számot kellett vetnie. S részben ez az oka, hogy Colbert alakja, hozzá méltó formában s arányokban, nem érvényesülhetett a történelemben.

Az emberiség sorsára maradandó befolyást gyakorolt államférfiak között egy sincs, kinek helye az egyetemes történelemben annyira fonákul lenne kijelölve, s oly ferdén ment volna át a köztudatba, mint Colbert. Egyoldalú államférfinak tűntetik föl: mintha soha egyéb se lett volna, mint csupán pénzügyminiszter, tormába esett férge a pénzügyeknek. Holott a valóságban Colbert tán a legsokoldalúbb, legegységesebb tevékenységű államférfi, ki valaha volt. Tehetségei s az államtanácsban elfoglalt helyzeténél fogva nem is lehetett más.

Colbert biboros elődei alatt a monarchiának rendesen két repraesentánsa volt, t. i. a király és Richelieu, majd Mazarin. Az államhatalom e kettősségén alapúl az alkotmányos monarchia, de korlátlan egyeduradalomban ez sajátlag

ellenmondás. Ott a miniszteri mindenhatóságnak is föltétlenül a királyi Felség alá kell rendeltetni. Mazarin után XIV. Lajos életbe is léptette e rendszert. Azelőtt a miniszternél volt a döntő szó, ezentúl a királynál lesz, kinek nincs szüksége sok miniszterre. A szakminiszterség tehát, minőt Colbert-nek tulajdonít nem egy nemzetgazda, anachronismus XIV. Lajos korában.

Kezdetben mindössze három minisztere volt a királynak. Le Tellier vitte a hadügyi, Lyonne a külügyi, Fouquet, majd annak bukása után Colbert, a pénzügyi kormányt. Az államtanácsból nem csak a főpapok s főurak, hanem, a mi hallatlan eset, ki volt zárva maga az anyakirályné is. Ellenben néhanapján részt vett a külügyi tanácskozásokban Turenne, a belügyiekben Villeroi s két államtitkár. Az egyes miniszteriumok hatásköre azonban egyáltalában nem volt körülírva, s ennél fogva a miniszter egyéniségétől függött, hogy minő határok közt mozog munkássága.

Ez annyira ment, hogy Colbert kormányzása végső éveiben voltaképp csak két miniszter volt. Az egyik a *ministre de la guerre*, t. i. Louvois; a másik, nem a pénzügyminiszter, hanem, amazzal ellentétben, a *ministre de la paix*, t. i. Colbert.

Colbert-t méltán vehetjük az összes békeművek miniszterének, a hogy rajtunk kívül, egyes egyedül Poisson a színész nevezte, nagy hízolgésében ezzel kezdve panegyrisét.¹⁾

Colbert 1661-től 1664-ig hivatalosan semmi egyéb, mint az államtanács tagja és egyszerű pénzügyi intendáns. 1664-ben megvette a középítkezések főintendánságát; a következő év utolsó havában főellenőrré lett s becsületet szerzett e mocskba borúlt névnek; végre 1669-ben államtitkárrá lett, s attól fogva hivatalosan is hatáskörébe vonta a királyi család ügyeit, a vallásügyeket, a tengerészetet, a kereskedelmet, Párizs városát, Ile de France és Orléannais kormányzóságát. Tényleg azonban, határtalan munkaereje a pénzügyeken, ipar, kereskedelem s földmívelésen kívül a királyi család ügyei, a

¹⁾ Ce grand ministre de la paix,
Colbert, que la France révère,
Dont le nom ne mourra jamais. . . .

vallás- és közoktatásügy, a bel- és igazságügy, a tengerészet, a gyarmatok és külügyek, sőt, a mennyiben az erődítéseket ő vezette, még a hadügynek borozdájába is mind elejétől fogva mélyen belevágott.

Bizvást elmondhatjuk róla, hogy nincs az államéletnek oly tere, melyen hatalmas egyéniségét kiváló nagy munkával ne érvényesítette volna.

Már alapeszméje is kitűnőleg egyetemes, a mennyiben az államélet egyes szakainak nem részleges ápolását, hanem az államszervezet minden nevezetesebb tényezőjének harmonicus kifejtését tűzte ki miniszteri működése végcéljául. Mert szerintem Colbert alapeszméje, melyből kiindult, s melynek minden egyebet alája rendelt, röviden összefoglalva abban állott, hogy *minden hasznos emberi tevékenység mozgásba hozatalával s classicus tökélyre fejlesztésével, Franciaországot s vele a királyt, örökkévaló (!) vezérhatalommá és minta-állammá tegye a föld kerekégén, szárazon és vizen egyaránt.*

Az állam ilyenén szerepe, melynek legfőbb emeltyűje a polgári munka, eladdig ismeretlen volt. Egész Colbertig a családi összeköttetések és a fegyveres erő által megalapítandó egyetemes monarchia ábrándját hajszolták. Az ausztriai ház nem tud lemondani ez eszméről, s nem alkalmazkodva az újabb politikai viszonyokhoz, célját a régi csapáson haladva próbálja elérni. A Bourbonok, mialatt ezen irány ellen küzdöttek, végcélul ugyanazt tűzték ki családjok számára. Nálók a siker nem maradt el, mert más irányban kereskedtek.

Colbert az első, ki észrevette, s munkájával tanusítja, hogy megértette, miszerint a westphaliai béke, mely megalapította s az emberek gondolkodásába vitte az úgynevezett európai egyensúly eszméjét: szárnyát szegte minden universalis monarchiai törekvésnek. Ezentúl csak hegemoniáról lehet szó, mely érezteti magát az egész világgal, a nélkül, hogy közvetlen hatalma alá hajtana a különböző államokat s népeket. Amannak az eszköze csaknem kizárólag a nyers erő, a fegyverhatalom túlsúlya; emezé az anyagi túlsúly mellett, a szellemi suprematia. Amaz az erőszak avult politikája; emez első példája, eredeti mintája az egészen újkori értelemben vett cultur-politikának.

XII.

Újmódi népoktatás.

Colbert Görögország magas műveltségét római uralommal; vagy Róma hatalmát görög befolyással: egyaránt csekélybe vette. Ő azt akarta, hogy az új világban Franciaország Róma és Hellász hatalmát és műveltségét egyesítse magában. Az anyagi túlsúly mellett egyúttal a szellemi hegemóniát is biztosítani törekedett hona számára.

Az ő korában Franciaországnak a polgárosodásban kész mintául kínálkozott a közeli Hollandia, mely hatalma tetőpontján, vizen és szárazon, Európában s a tengerentúl, egyformán legelső úgy a kereskedelem, ipar s földművelés terén, mint a művészet és tudományban. A holland műveltség kölcsönvétele bizonyára jóval könnyebben ment volna, mint Colbert terveinek szigorú keresztülvitele. Ő mindamellett óvakodott egyetemes mintául elfogadni a holland állapotokat. Soha, mióta a világ, egyetlen szomszédos nép culturájának átültetése mást, mint pusztá másolást nem eredményezett. A mely nép ezt tette, az mintaképének hatalmába került vagy közepes maradt mindvégig. Egyetlen művelődés elfogadása anyagi meghódolást idéz elő, vagy a legjobb esetben is azt jelenti, hogy szellemi tekintetben úrrá tesszük a szomszédot saját földünkön.

A civilisatio tömérdek alkatelemének fokozatos átültetése a hazai földbe, s egységes kifejlesztésök minden nemzeti sajátság érvényesítésével: ez az, a mi nagygyá teszi az államokat. Ez csak úgy lehetséges, ha az egész világ minden népének s minden országának mindazon anyagi s szellemi productumait, melyekben elvitázhatlanul legelső, közvetlenül onnét kölcsönözzük, s átgyúrva, áthasonítva, úgy üjtjük rá a nemzeti bélyeget, hogy eredetinek tűnjék fel, mi voltaképen csak kölcsönvétel.

Nyilvánvaló, hogy nincsen Colberthez fogható államférfi, ki annyira megértette volna az egyetemesség titkát, mely nem a faji vonások és nemzeti sajátságok elmosódásában,

hanem ellenkezőleg abban áll, hogy minden faji és nemzeti jelleg szabadon érvényesüljön. S e részben is, mint minden másban, mikép ő maga a francia szellem világos kifejezője, úgy számításait egyenesen nemzete szellemére alapítja, mely nem annyira töről metszett eredeti alkotásban, mint inkább a meglevő jeles minták gyors fölismerése és átvételében, s azok remek földolgozásában határozódik.

Polgárosító nagy munkálatok megítélésénél az a kérdés, hogy az államférfi mennyire vette figyelembe a tényleges állapotokat s minő határok közt mozgott pillantása. Colbert látköre végetlen, mint a föld kerekése, melyen fáradhatatlanul jártatja szemeit, hogy Franciaország számára kölcsön vegye, mintegy beszerezze, s aztán odahaza tovább fejleszse mind azt, a miben valamely nép vagy ország kiváló. Franciaország, ha e munkát végre tudja hajtani, közgazdaságilag, úgy vélte, függetlenné lesz az egész világtól, dicsóséggel s a polgárosodás minden eszközével állhat meg önmagában, mint egy mikrokozmosz; mind azt javított minőségben producálva, mit az egész világ termel.

Nagy gondolatának végrehajtása ép oly nagyszabású, mint maga az alapeszme. Colbert világszerte keresi, kutatja a szakmájokban legkitűnőbb mestereket, s azokat állítja be néptanítókul nem a kathedrákba, hanem a műhelyekbe, gyárakba, üzletekbe, laboratoriumokba, bányákba, műtermekbe stb. *Iskolába fogja egész nemzetét, hogy ez a nemzet majdan tanítójává lehessen az egész világnak.*

A XVII. század közepén a hollandok a legremekebben dolgozó hajóácsok. Szorgalmas, becsületes nép. Gyorsaságuk bámulatos; kiszámították, hogy egy hollandus naponként átlag annyit végzett, mint három francia.¹⁾ A mellett a fa-anyaggal is gazdálkodva bántak.

Colbert, amsterdami állandó ügynöke, Pélicot francia kereskedő közvetítésével csapatostól és családotól telepít hollandiai ácsokat Rochefort és Toulon általa alapított hajógyáraiba, hol kezdetben csaknem kizárólag hollandok a veze-

¹⁾ »Ils sont plus de bonne foy, et un seul travaille autant que trois chez nous.« Cinq cents de Colbert. Joubleau-nál: Études sur Colbert. II. 64.

tők és a munkások. Később, a Compagnie du Nord megalakulásakor, a társaság gyárába a hollandi főács és tizenkét társa mellé tizenhét francziát oszt be.¹⁾

Együtt, egymás mellett dolgozik hollandus és franczia.

Együttműködésüknek határozottan kifejezett célja az, hogy a franczia munkások a legkiválóbb ácsoktól tanulják el a hajóácsolás módját. »Nagy előny a király tengerészetére nézve, — írja Colbert a rocheforti intendánshoz — hogy a kevéssel ezelőtt Önhöz érkezett hollandi ácsok, mivel jóval ügyesebbek s takarékosabbak a francziáknál, a mellett, hogy ők maguk is igen hasznos szolgálatot teljesítenek, másokat is megtaníthatnak mesterségökre. *Behozataluknak, felfogásom szerint, ez a legnagyobb haszna.* Ennélfogva jó lesz, ha minél több növendéket és fiatal munkást rendel melléjük. Annyival nagyobb gonddal járjon el ez ügyben, mert nemzetünk állandó természeti hibája (défaut naturel) a pazarlás és a gazdálkodás hiánya munka-közben. E természeti rossz hajlamokat csakis nagy gonddal és fáradsággal tudjuk legyőzni.«

Más alkalommal, a Charente-ba küldött hollandiai ácsokról szólva, így intézkedik: »Mindenek előtt vegyítsen közejök francziákat, hogy lassacskán vérökbe vigye át a takarékoság és szakadatlan munkásság szellemét, mely a hollandokban megvan, a francziákban hiányzik.«²⁾

Ime Colbert nem csak népoktató, új és hasznos ismeretekre tanítva nemzetét; hanem egyúttal népnevelő, ki, míg egyfelől nemzete faji hibáit irtogatja, másfelől jó tulajdonokat akar benne fejleszteni.

Munkájában körültekintő s messze belát a jövőndőbe. A hollandiai hajóácsokat egyenesen azon föltétellel hívja Franciaországba, hogy visszaküldi őket, mihelyt nincs rájuk szükség. Előre látja, hogy, ha mint jó tanítók teszik meg kötelességüket, összes ismereteiket átadva növendékeiknek, előbbutóbb fölöslegessé teszik magukat. A kiképzett tanítvány megállhat a maga lábán; nincs többé szüksége mesterek vezető kezére. A kiképzett franczia hajóács bizvást elfoglal-

¹⁾ Lettres de Colbert. II. 508.

²⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P., p. 125., 133.

hatja hollandi mesterének helyét. »Lehet, — írja Colbert — hogy jó idő múlva és sok fáradtság árán oda jutunk, hogy mi adhatunk majd nekik leczkéket, mint ahogy ők adnak nekünk jelenleg.«¹⁾ Annyit mindenesetre elért, még pedig rövid idő alatt, hogy a francia hajógyárak mestereit és munkásait kiállíthatta nemzete fiaiból. »Nincs többé oly égető szükségünk — írja 1669 végén — a hollandi ácsokra, hogy ne nélkülözhetnők őket könnyedén; műhelyeink, hál' Istennek, eléggé el vannak látva.«²⁾

A posztógyártásban Hollandia szintén ritkította párját. Onnét, valamint Angliából évenként nagy mennyiségű posztót szállítottak Franciaországba. Colbert egy csapással vet véget a hollandi és angol finomabb posztó behozatalának. Van Robais hollandi posztógyárost, húsz évi szabadalom, 12,000 livre királyi adomány, évenkénti nyolcz kőso (minot de sel), s egyéb előnyök biztosítása mellett Franciaországba hivta, hogy honi gyártmányaival kiszorítsa az idegent (d'exclure tous les draps de Hollande et d'Angleterre«). A meghívott gyáros egy raj hollandi munkással s egy hajótehernyi szer számmal vitorlázik új hazájába.³⁾ Már 1665-ben ötven hollandi munkást foglalkoztató posztógyára működik Abbeville-ben. A gyár gyorsan indul virágzásnak. Nem csoda. A miniszter oly aprólékossáig menő gonddal és szeretettel ápolgatja, dédelgeti, mint az anya gyermekeit. »A királyság és Abbeville városának közjavára — írja az amiensi intendáns-hoz — semmi sem fontosabb, mint az, hogy ezen intézet bármi áron föntartassék, s Van Robaisnek ne lehessen oka panaszra. Ha Ön Abbeville-be megy, kérem, hárítson el a gyáros útjából minden akadályt: részesítse oly pártfogásban, hogy a vele szemben tanúsított bánásmód ne csak őt magát elégítse ki, hanem vonzerőt gyakoroljon egyéb iparágaknak a királyságban való meghonosítására is.«⁴⁾

Colbert pártfogásában, az állandóság mellett, rendszer

¹⁾ Dd. 24. mai 1664. Joubleau-nál: Études sur Colbert. II. 64.

²⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P., p. 199., 200.

³⁾ Correspondance administrative sous le règne de Louis XIV. T. III., p. 752.

⁴⁾ Lettres de Colbert, dd. 17. févr. 1673. II. 674.

és következetesség is volt mindenkor. A célta soha nem téveszté szem elől, s egyenest annak betöltése felé vezérelte nagy vállalatait. Azért alapította a posztógyárat, hogy kizárja a holland s angol posztót Franciaországból (*»d'exclure tous les draps de Hollande et d'Angleterre«*). S egy évvel halála előtt, midőn arról van szó, hogy Van Robais vagy fia által Amiensben is alapíttasson posztókallót, így adja ki az útasítást a felügyelő intendánsnak: »Mindenekfölött arra vigyázzon, hogy a gyár ne csináljon olyan posztót, a minőt egyebütt is készítenek az országban; szorítsa arra, hogy legalább legnagyobb részben az angliai és hollandiai posztóhoz hasonló, ép oly finom s ép oly széles posztót készítsen. Erre fordítson, kérem, igen-igen nagy gondot.«¹⁾

Middelburg, mely ma jelentéktelen község, akkor Hollandiának egyik legiparosabb városa; mint Dél-Zeelandban fekvő hely, közel van Franciaországhoz, s így kiválóan alkalmas munkások szegődtetésére s kitelepítésére. Colbert, alig veszi át a kormányt, kereskedelmi ügynökül küldi oda egyik legügyesebb emberét. Janot ez, ki megérti Colbert szándokát, s ismeri eszejárását, mit világosan elárul azzal, hogy minden lépését indokolja, s hogy örömet hivatkozik Richelieu példájára.

Janot küldetésének úgy vélem legfőbb célja gyárosok és munkások toborzása volt. Eddig ismeretlen munkakör. Wallenstein Stettintől Odessáig, Richelieu Wismartól Brassóig verbuváltatott katonákat, s mások is nagy előszeretettel úzték külföldön a katona-toborzást. De ki gondolt volna egyszerű munkások toborzására? Colbert az első, ki rendszerezen, terv szerint s huzamos ideig foglalkozik e munkával.

Janot, miután Van Robaist s posztósait szerencsésen letelepíté Franciaországban, az olajtörőkre és bőrmunkásokra tereli Colbert figyelmét. A middelburgi olajtörők francia gabonából, s a finom, aranyozott s préselt bőr munkások franciaországi bivaly- és zergebőrből dolgoztak.²⁾ Betelepítésök azzal a vezéreszmével van kapcsolatban, hogy Franciaország

¹⁾ Lettres de Colbert. II. 743., 744. Colbert levelezése e tárgyban : U. o. 669., 674., 739., 748.

²⁾ Correspondance administrative. III. 753.

nyers terményei ne külföldön, hanem magában az országban dolgoztassanak föl.

A hollandok már akkor birtokában voltak a legáldottabb dohány-termő gyarmatoknak. A leveles gyarmati dohányt hazájokba szállítva, oly ügyességgel dolgozták föl, hogy méltán tarthatták őket a legkülönb dohánygyártóknak. Colbert tehát, midőn a kikészített, préselt holland dohányt ki akarja szorítani Franciaországból, két zeelandi dohánygyárossal szerződik, hogy azok La Rochelle-be telepednek, s ott dohánygyárat állítanak. Lievens Jakab és Clément Frigyes kálvinisták ugyan, ép úgy mint Van Robais s a többi hollandi, mégis díjmentesen kapják meg a francia polgárjogot, kizáró szabadalmat nyernek a préselt dohány gyártására, s felmentetnek a kiviteli vám, valamint egyéb apró állami adók és illetékek alól.¹⁾

Vizmunkában, csatorna- és zsilipkészítésben hollandok és olaszok vitték legtöbbre. Maig ők a legkülönbek. Alta Italia s Haarlem vidéke csatornáinak nincsen párja. Colbert tehát legnagyobb csatorna-vállalatainak tervezetét s végrehajtását olasz emberre bizza, a zsilip-ácsolást s hidak verését hollandokra.²⁾

Már a papirgyártást, melyben a hollandi szintén legelőbb állott, nem adja kezökbe. Mert a papir-ipar meglehetősen fejlődött volt Franciaországban. Auvergne papirmalmai Mazarin korában jó minőségű árút termeltek. Colbertnek e részben abban állott feladata, s azon dolgozott teljes erejéből, hogy e belföldi iparágat minél jobban megerősítse, egyenlő színvonalra emelve a hollandival.³⁾

Spanyol-Németalföld, vagyis körülbelül a mai Belgium közműiparának szőnyegtakácsok a megdicsőítői. Colbert Antwerpen, Brüsszel és Oudenarde lakói közt keresteti szőnyegtakácsait, s azokat állítja be a gobelin-gyárba.⁴⁾

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 13. sept. 1672. II. 852., 853.

²⁾ Lettres de Colbert. IV. 348., 360.

³⁾ Lettres de Colbert. II. 329., 340.

⁴⁾ Correspondance administrative. III. 753. — »Unter anderm sahen wir die allerberühmtesten Tapetenwirker aus Brabant, so en haute et basse lisse arbeiten.« Diarium von Blumenthal in Paris, dd. 6. Juli

Csipkeverésben szintén a flamandok s rajtok kívül a velenceiek a legkiválóbbak. Brüsszel és Velence látta el csipkével Franciaország kiváltságolt osztályait. Nem csak a nők űzték vele fényt, hanem a papok, nemes-emberek sőt katonák is. XIII. Lajos korában csipkéért annyi ércpénz vándorolt külföldre, hogy a kormány elkobzás és 500 livre birság terhe alatt kényszerül eltiltani a csipke-viselést. Mégis hordták, s az 1639-ki újabb rendelet a velencei s flandriai csipkebehozatal és viselés tilalmát annak korlátozására szállította le.

Colbert e nyomokon nem haladhatott. Tilalom és korlátozás ily divatban lévő csinált szükséglettel szemben csak negatív eredmény. Kinek egész élete pozitív alkotások sorozata, e részben sem maradhatott a pusztá tagadás ösvényén.

Ha már hordják a csipkét, állítsa azt ki Franciaország a maga emberségéből. A csipkeverés nem volt ismeretlen Franciaországban sem. De Lyon és Párizs, Auvergne és Normandia csipkeverői csak selejtes vagy másodrendű árút tudnak termelni. Értik a mesterséget, de hátra vannak gyakorlatában. Tanítókat kell hát melléjük adni, s majd fölemelkednek.

Egy ügyes francia asszony, Madame Gilbert Alençonban, tudta utánózni a velencei csipkét. Colbert értesül ez asszonyról. Fölismeri benne leendő munkatársát. „Ez az asszony fogja szervezni a csipkegyártás ügyét Franciaországban!”

A velencei követ s Colbert ügynökei nagy nehezen idegen, még pedig e szakmában legkitűnőbb idegen munkásokat szereznek a fölállítandó gyárba. S megnyilik az alençon finom csipkeverő-intézet, melyben hat velencei s huszonkét flamand mellett harmincz francia dolgozik, nyilván azért, hogy a gyártás titkát eltanulják. A csipkeverés jó útban van a tökéletesedés felé. Biznak benne; máskép, hogy alakulhatott volna csipkegyártó részvény-társaság? Rövid időn Auxerre, Argentan és a madridi kastély (a boulognei erdőben) csipkegyárai járulnak az alençonéhoz. Mikor a hazai gyárak az ország szükségleteit képesek már egészen fedezni, Colbert a velencei

1663. Urkunden u. Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg. Berlin, 1879. IX. 655.

követ által kifürkészteti a francia kereskedőket, kik még mindig onnét hozatják a *punt-in-ariát*, s eltiltja valamennyit a behozataltól.¹⁾ Megtehetette, nemcsak azért, mert hatalmában állott, hanem még inkább azért, mert előbb gondoskodott arról, hogy hazája e részben is, szükségletei megszorítása nélkül, élhessen meg saját fiai kezemunkája után.

Velence az ipar több ágában még mindig első helyet foglalt el. De ismeretes volt, minő kaján féltékenységgel őrzi ipari titkait, melyekhez, tudtunkkal, nem is férközhettek más a hajdankorban, mint egy magyar ember, Thurzó János, ki mint egyszerű munkás sajátította el Velenczében az ércválasztás titkát, s megszökve onnét, a Thurzó család mesés gazdagságának megalapítójává lett.

Colbert kezdetben Franciaország velencei követével mély titokban tanulmányoztatja a velencei tükrögyártás és csipkeverés rejtelmeit és a gyárak állapotát.²⁾ Azután munkások szöktetését rendeli el. A velencei követ, mialatt e vakandok-munkát végzi, folyvást nagy veszedelemben forog; mindig attól kell tartania, hogy egyszer csak a tengerbe vetik (*«on courroit risque d'être jeté à la mer»*).

Tudtunkkal a muranoi páratlan szépségű tükröket készítő munkások közül, Colbert előtt, egyedül csak Bethlen Gábor tudott egynehányat keríteni, kinek üvegsürei azonban, mint annyi más magyar kezdemény, a nagy fejedelem halálával tönkre mentek. Colbertnek is sikerült 1665-ben néhány munkást nagy áldozattal kicsempésztetnie a köztársaság területéről Franciaországba, hol a Dunoyer vezetése alatt felállított *«Manufacture royale de glace de miroirs»*, párizsi gyárban alkalmazta őket.³⁾ Azt hitte: ezzel mindent megtett. Az olasz munkások mellé majd francziákat adat, kik eltanulva a műfogásokat, örökre meg fogják honosítani Franciaországban a velencei tükrök gyártását. Azonban velenczé-

¹⁾ Correspondance administrative. III. 830—832. — Lettres de Colbert. II. 438., 570., 672. V. 335.

²⁾ Lettres de Colbert. II. 484.

³⁾ Privilège pour l'établissement d'une ou plusieurs verreries, pour faire des glaces de miroirs et autres ouvrages de cristal par des ouvriers de Venise, dd. oct. 1665. Közölve: Lettres de Colbert. VII. 438—440.

sekkal volt dolga, kiknek mindenike tudatával birt a műipari titkok nagy értékének. »A mesterség addig áros, meddig titkos.«

Két nagy kohóban ég a pokoli tűz, mely minden nap öt szekénderék (voyes) fát emészt; s égnie kell éjjel nappal, mert a mint kialszik, összeroppan s hamuba omlik mind a két kemencze. Francia munkások állják körül, várva a muranóiakat, mint mesteröket. Signor Antonio és társai azonban igazi finom munkán csak maguk közt akarnak dolgozni. Francziát nem tűrnek meg maguk körül. Fizetésökért megszolgálnak becsülettel, de el vannak tökélve, hogy műfogásaik titkát nem adják közprédára. Ez nem volt benne az alkuban.

A gyárigazgató hiába fenyegetőzik, könyörög, rimázkodik, hiába biztatja őket némi jutalommal, ha munkához állnak; mindez nem használ. Kétségbeesésében Colberthez fordul panaszával, hogy a muranoiak »urak« és nem munkások, mert nem akarnak dolgozni. Már tiz napja pihennek és duzzognak; ingyen húzzák busás fizetésöket, mialatt hiába fütik a kemenczéket.

A strike megsemmisüléssel fenyegette a friss vállalatot. Colbert, hogy a csapást elhárítsa, úgy látszik a gyárigazgató tanácsán járt Signor Tognio és társai ügyében. Ez egy ravasz, furfangos nép, mely telhetetlen kapzsiságában műipari titkaiért még külön meg akarja magát fizettetni. Bármennyit kérjenek azonban, Franciaország nem adhat annyit, hogy megfizesse e titok elsajátításának hasznát. Így teszik a muranoiaknak azt az ajánlatot, hogy ha mindenikök évenként két-két francia munkást avat be mesterségébe, akkor együttesen egy huszezer tallér értékű jószágot kapnak a maguk s családjaik számára, s ezenkívül halálok után gyermekeik s özvegyeik tovább is húzzák teljes fizetésöket. Továbbá, minden kitanított francia növendékért az illető mesternek 2000 tallér jár, melynek egy harmadát azonnal, egy harmadát egy évvel a növendék fölvétele után, egy harmadát pedig két év múlva kapja meg.¹⁾

¹⁾ Correspondance administrative. III. 790—793.

Ilyenfajta szerződés-szegések, zsarolások s a kapzsiság minden képzelhető ragadozásai árán adják át a muranoiak egy sereg francia fiatal embernek a velencei tükörgyártás titkát. Beletelt vagy két esztendő, míg a francziák teljesen urává lettek az arcanumoknak. És akkor Colbert — mint a kifacsart citromot — dobta el azt a művész-hadat, mely addig nélkülözhetetlensége érzetében annyi önteltséggel s szemtelenséggel zaklatta és zsarolta. Colbertben emberükre akadtak, ki ily esetben könnyű szerrel teszi túl magát ígéletén, sőt adott szaván. Az ő hollandus telepítvényesei tisztességes emberek voltak; Colbert védelmében részesíté őket, s mindig megbecsülte. A muranóiak bitangul léptek föl, s ő, a mint nem volt rájuk szüksége, kivetette őket, mint a hogy a bitangokat szokás.

Pár év mulva már ezt írhatta a velencei követnek: »arról értesít ön, hogy Rivotta, Barbini és Craurano tükörkészítők följánlották szolgálatukat a királynak; a mire én azt mondom, hogy e nép, míg a párizsi gyárban dolgozott, annyi bajt okozott, s annyi rossz akaratot árult el szellemében, hogy nem tartanám előnyösnek, másodszor is hozatni a fajtájokból, és pedig annyival kevésbé, mert e műipart úgy el tudja látni maga az ország, hogy nincs is szüksége több munkásra.« ¹⁾

Valóban, Colbert gondjai alatt annyira haladt a francia tükör-ipar, hogy különb tükröket gyártottak mint magok a velenceiek. Még az első szabadalmat úgy adta, hogy velencei mintára, ép oly nagyságú tükröket gyártsanak, mint a velenceiek. Nyolcz év mulva, mikor megint szabadalomért fordul hozzá egy velencei kereskedő, ezt csak azon föltétellel adja meg, ha különb tükröket gyárt mint a velenceiek, vagyis ép oly tisztát, de óriási nagyokat. ²⁾

A saint-gobaini tükör-gyár Colbert alkotása, mely versenytársával, a cirey-ivel, majdan az elsővé lesz az egész világon, bőven árasztva el az egész földet akkora és oly tiszta tükrökkel, minőket kétszáz évvel ezelőtt csakis XIV. Lajosnak állott módjában megfizetni.

¹⁾ Dd. 13. juin 1670. Corresp. adm. III. 831.

²⁾ Lettres de Colbert. V. 335.

A svédek a legkülönb erdészek, kikre annál nagyobb szükség volt, mert az állam nagy kiterjedésű erdősségei úgy szólván használatlan heverték, pedig a tengerészeti emelése roppant mennyiségű faanyagot tett szükségessé. Colbert svédekre bízta az állami erdőket.¹⁾

A kátrányról Colbert 1663-ban ezeket jegyezte meg emlékiratában: »A kátrány-behozatal évenként 100,000 livre-re rúg; szükséges a tengerészethez.«²⁾ Ha szükséges, és még külföldről kell venni, bizonyosok lehetünk benne, hogy nem nyugodott addig, míg belföldről nem fődözhetette a kátrány-szükségletet.

A kátránygyártás szintén a svédek specialitása a XVII. században. Colbert tehát onnét hozat egy csomó munkást és egy kátrányégető ügyes mestert (maître brusleur de goudron) egyenesen azon szándékkal, hogy általuk meghonosítsa a kátránygyártást Franciaországban (»pour établir la manufacture de goudron en France«). Hal Illyés uram, a kátrányégető mester, csakugyan szorgalmasan dolgozik szakmájában. »Jó lesz ezt az embert letelepíteni.« S Colbert, a »vir marmoreus«, csak hogy czélját érje, menyecskék dolgába ártja magát: házasság-szerzőnek csap fel. Úgy véli, hogy a család-élet révén fűzheti legbiztosabban ezt a hasznos embert Franciaországhoz. Nem először próbálja e mesterséget. A Rómába készülő fiatal Edelincket, kora legkiválóbb rézmetszőjét, szintén megházasítással tartotta meg Franciaországnak.³⁾ S az ostende-i települőknél is kikötötte, hogy családostól jöjjenek. Neki nem kell kóbor népség, mely ma itt, holnap ott, mint a futó homok. A kiket ő betelepít, — mind hasznos ember — legyenek azok örökre francziákká, nemcsak a honosítás által, melyet meg kell szerezniök, hanem még inkább családi kötelékek által, melyek állandó letelepedésöknek erősebb zálogai bármely okiratnál.

¹⁾ Lettres de Colbert. T. IV., p. LIX.

²⁾ Lettres de Colbert. T. II., p. CCLX.

³⁾ »Edelinck semble avoir eu le désir de voir Rome. Colbert, de peur de perdre un pareil homme, lui fit faire un riche mariage,« etc. A. Genevay: Le style Louis XIV. Charles Le Brun, décorateur. Paris, 1886., p. 234.

Asszonyt kerestetett tehát a kátrány-égető svéd ember számára s meg is találta egy bordeaux-i leányban («je lui fis trouver une fille à Bordeaux»), ki gyermekekkel s boldog család-élettel ajándékozta meg Hal Illyést. Colbert viszont a bordeauxi lánynak kiházásításként 2000 tallért, Hal Illyésnek pedig állandó fizetésül 2000 livre-t utalványoz. Évek hosszú során át gyártotta már a kátrányt Hal Illyés, midőn egyszerre két főbenjáró bünt követ el, s a büntetéstől féltében, elhagyva nejét és gyermekeit, megszökik. ¹⁾ Colbert nem üldözi. Már ez is kifacsart citrom volt! Csak gonoszságát vihette magával, a mi jó volt benne és hasznos, a legjobb minőségű kátrány-készítés ismerete: azt ott hagyta Franciaországban, hogy szaporítsa vele a nemzet közvagyonát.

A vas feldolgozásában még akkor a svédek fölötte állottak az angoloknak is. Colbert közülök hozat vasgyárost és ágyúöntőt Burgundiába, kinek utasításul adja, hogy a francia munkásokat tanítsa meg a vas ágyúk öntésére. ²⁾ Szintén a stockholmi francia követ útján alkudozik svéd gyárosokkal egy orosz bagaria-gyár (manufacture du cuir de Russie) fölállítására ügyében. ³⁾

Hasonlóan a svédek tartották Európa legderekabb bányászainak. Colbert 1666-ban egy csoport svédet telepít le bányamunkásokul, kik azzal biztatják, hogy 144,000 livre előleg fejében, négy hónap múlva, háromszáz márka ezüstöt, nyolczszáz mázsa ólmot — mi igen szükséges a Louvre befödésére — s tömérdek rezet fognak cserébe adni. Ez ígéreteket nem váltották be; s Colbertnek bennök vetett bizodal-mát nem igazolták. Konokul őrizték ipari titkaikat. Francia munkásokat annyira nem eresztettek a magok közelébe, hogy Colbert szívós ellenállásuk direct leküzdését nem tartotta célravezetőnek. Más módhoz kellett folyamodnia.

A bányász-munka utóvégre is nem olyan mint a velen-czei tükörüveg-gyártás. Másutt is értenek a bányászathoz,

¹⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P., p. 58. VII. 292., 293.

²⁾ «Pour porter le sieur Besche à instruire les ouvriers français dans la fonte desdites matières.» Lettres de Colbert. IV. 439. és T. III. 2. P., p. 43.

³⁾ Lettres de Colbert. VII. 293.

nem csak Skandináviában. Colbert Németországra veti szemét. Chénier bányamérnököt a birodalomba küldi a bányák tanulmányozására. S csakhamar örömmel értesül arról, hogy Németországban föllelheti azt az ember-anyagot, melyet hiába keresett a svédeknél. »Úgy vélem, — írja Chénier — hozatni kellene vagy kétszáz németet, szétszórni őket ide és oda, hogy megtanítsák ezen ország munkásait mesterségökre.« »Javaslom a németek behozatalát — mondja másutt — mert egyéb országokból csak nagy nehezen lehetne ily munkásokat kapni. Azt is meg kell adni, hogy jó fizetés mellett csodaszerűen dolgoznak; Svédországban s egyebütt is jó csomó német dolgozik a bányákban.« Franciaországban is voltak már akkor német bányászok. De úgy látszik a germán természet nem tud megbarátkozni a román népekével. Állandó a torzsalkodás közöttük.¹⁾ Colbert előtt nem ismeretlen ez a körülmény. Mind a mellett, csak a nagy czélt: népe kiképzését minden hasznos foglalatosságban, tartva szem előtt, habozás nélkül telepített be német bányászokat. Hogy is ne jött volna kisértetbe, — ,mikor azok olyan csodaszerűen dolgoznak («qu'ils travaillèrent admirablement bien»)!²⁾

A kőszénbányászatot is Svédországban üzték legnagyobb arányokban. De a föntebbiek után nem csodálhatjuk, hogy Colbert, a hol lehet, máshonnét hozatja nemzete tanító-mestereit. Belgiumban Liège környékén már nagy sikerrel művelték a kőszénbányákat. Seraing bánya- és vasművei világraszóló kifejlése ott már csak idő kérdése. Colbert hát örömmel ragadja meg az alkalmat, midőn egy liège-i első rendű, kipróbált, nagy tapasztalatú kőszénbányász folyomodik hozzá engedélyért. A mint mondani szokták: tyúkkal kalácscsal járt körülötte; adott neki, valamint családjának francia polgárjogot, bánya-nyitási engedélyt, adómentességet s egyéb nagy szabadalmakat. Cserébe kapott értük jól megalapított kőszénbányákat Champagne területén.²⁾

¹⁾ Lettres de Colbert. T. IV., p. CXXV. 581., 583., 589. — Correspondance administrative. IV. 52.

²⁾ Privilège au sieur Jaër, pour tirer de la houille et charbon de terre dans le Réthelois, dd. 1670. Lettres de Colbert. IV. 595., 596.

Szászországi Vogtlandban s a tőszomszéd csehországi Egerlandban a bádigosok bizonyos titoknak voltak birtokában, melynek segélyével igen szép, vakítóan fehér árút állíthattak elő. E készítmények messze földön híresek és keresettek. Jó hírok elhat Erdélybe is, hova Apafi Mihály onnét akart hozatni bádigosokat; de megtagadták kérését.¹⁾ Colbert a német birodalmi követet bizza meg, hogy azon vidékről bádigos-szerkovácsokat (*ferblantiers* vagy *blanchisseurs*, mai szóval: *blancheoeuvriers*) és pörölyös kovácsokat (*marteleurs*) küldjön Franciaországba.

Mennének a mesterek örömet, de nem mernek. Az Erdélybe menetel tilalma értésükre adta, hogy a kivándorlással büntetésre méltó cselekményt követnek el. A francia követ mind a mellett nem tágít, s három évi keserves huzavona után, végre 1668-ban örömmel jelentheti, hogy ügynöke, Crafft két kitűnő mestert fogott Szászországban, az egyik bádigos-szerkovács, a másik pörölyös kovács, kiket már útnak is indított Franciaországba. Ezek bizonyára a *beaumont-la-ferrière-i* bádigos telepre osztattak be, mely akkor a gondatlan *Levau* mester igazgatása alatt csak tengett-lengett, s később Colbert által királyi gyárrá (*manufacture royale*) alakíttatott át.²⁾ Colbert így valósítá meg a külföldi bádigos-munkák kizárására célzó terveit, melyekkel már 1663-ban tisztában volt. »Évenként — irta akkor — 405,100 bádóg- és vas-lemez hozatik be az országba, 100,000 livre értékben, darabját öt garassal (*sols*) számítva. Nürnbergbe kell küldeni valakit munkások fogadására, bármilyen áron (»à quelque prix que ce soit), hogy letelepítsük azokat Franciaországban.«³⁾

A lübecki vasmacskák most is híresek. Colbert onnan hív be *Dauphinéba* egy horgonygyártó kovácsmestert, kinek az a feladata, hogy ezt a munkát mintaszerűen végezze (*d'en*

¹⁾ »La même licence de tirer de ces sortes d'ouvriers des forges avoit été refusée aux Transilvains depuis peu de temps, et à d'autres qui l'avoient demandée.« Dd. 17. déc. 1665. Correspondance administrative. III. 744.

²⁾ Correspondance administrative. III. 740—745. — Lettres de Colbert. II. 493., 494. T. III. 1. P., p. 190.

³⁾ Lettres de Colbert. T. II., annexes, p. CCLX.

rendre le travail parfait). Alig három évvel ezután már minden horgony belföldön készül. ¹⁾

Németországból még kalaposokat, Angliából harisnya-szövőket ²⁾ és vitorla-szabókat hozat Colbert; hajóácsokat is kerestetett, de aligha kapott; ³⁾ Genéből cserzővargákat, Helvetia német részéből ágyúöntőket; végre olasz és holland műasztalosokat ⁴⁾ telepített Franciaországba. S még az iparban árva Spanyolországot is megsarczolta. Az állandó hadsereg szükséglete, s a barátkámzsa meg a tengerészöltöny nagy kereslete folytán Spanyolországban hatalmasan kifejlődött a darócz- és abaposztó (bouracan)-gyártás, főképp Valenciában. Colbert innen hozta be Lallemant mestert, ki La-Ferté-sous-Juarre-ban darócz-gyárat állított föl. ⁵⁾

Colbert azonban nem csak az iparosok, hanem a kereskedők közé is új elemeket igyekezett behozni. A míg csak tehetett, általmában részesíté a zsidókat, mert nagyra becsülte kereskedői ügyességüket. Abból a tényből, hogy ez emberek, kedvezőtlen helyzetök daczára, csaknem egészen kezökbe tudták keríteni az ország nagykereskedelmét: ⁶⁾ Colbert positiv szelleme azt a tanulást merítette, hogy ez a nép minden más népnél jobban meg van áldva kereskedői tehetséggel.

Az örmények járatosak a keleti kereskedelembe, s akkoriban kezökben volt a keleti posta. Elősegíti letelepedésüket Franciaországban. Keresztül viszi, hogy az örmény nyomda Amsterdamból Marseille-be tétetik át. Az örmény érseket jutalmakkal, a nyomda számára kilátásba helyezett saját ház adományozása ígéretével nyeri meg; örményekkel szemben általában mindig bőkezű, arra számítva, hogy ily

¹⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P., p. 57., 114.

²⁾ Giustiniani jelentése. Relazioni degli stati Europei lette al senato dagli ambasciatori Veneti nel secolo decimosettimo. Francia, vol. III., pag. 183.

³⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P., pag. 465.

⁴⁾ Lettres de Colbert. II. 739. — A. Genevay: Le style Louis XIV. Paris, 1886., p. 208—210., 222—225.

⁵⁾ Lettres de Colbert. II. 561.

⁶⁾ »Comme le commerce presque général est entre les mains de ces sortes de gens-là.« Correspondance administrative, dd. 13. janv. 1683. III. 286.

módon közülök többen is fognak Marseille-be telepedni, hol nagy szükség van jó kereskedőkre.¹⁾ »Nagy haszonnal járna — írja a provence-i parlament elnökéhez, — ha az örmény kereskedők elhagynák Livornót (Livourne) és selyemöket Marseillebe hoznák. Kérem, részesítse is őket minden Öntől telhető pártfogásban, s vegye védelmébe őket a város lakosainak ármánykodásai ellenében.«²⁾ Ez az atyáskodó gond bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy Colbert óta az örmények világraszóló selyemkereskedésének Livorno helyett Marseille lett főhelyvé.

Mindezen telepítések célját nem jellemezhetném igazabban, szebben és világosabban, mint ahogy jellemezte Marc Antonio Giustiniani, 1665-től 1668-ig Velence éleleszü követe XIV. Lajos udvaránál. »Colbertnek — ügymond — az a célja, hogy hazáját minden más országnál vagyonosabbá tegye, hogy Francziaország bővülködjek árucikkekben, gazdag legyen a művészetben és a föld minden javaiban, egy államra se szorulva, de mindegyiket elárasztva minden áruval. Következőleg nem mulaszt el semmit, hogy meghonosítsa Francziaországban valamennyi egyéb ország legkülönb iparágait, s különböző rendszabályokkal gátolja meg a többi államot, hogy termékeiket az ő királya országába vigyék. . . . Arra törekszik, hogy elsajátítsa virágát mind annak, a mit az egész világ termel.«³⁾

Valóban, az egyetlen Magyarország kivételével, melynek még a neve sem fordul elő e polgárosító munkálatoknál, — nincsen közép-európai ország, mely legalább egy porszemmel ne járult volna a Colbert-emelte civilisatio épületéhez. Nincs is arra példa, — sem az ő, sem az új világban, hogy valamely cultura önmönmagából, idegen elemek hozzájárulta nélkül sarjadt volna. Mindeniknek át kell esnie ama nép-vegytani folyamaton, mely Colbert által Francziaországban mesterséges eszközökkel siettetve ment végbe; míg pl. nálunk most van sorrenden. Idegen elemek részvétele nemzeti művelődések megalapításának ép oly múlhatatlan föltétele, mint az a má-

¹⁾ Lettres de Colbert. III. 180., 181. V. 410.

²⁾ Correspondance administrative, dd. 16. oct. 1671. III. 470.

³⁾ Relazioni degli stati Europei. Francia, vol. III. p. 183.

sik eszme, mely szintén benne van Colbert művei szellemében : ha valamely nemzet valamire akarja vinni, ha számot akar tenni a világban, arra az az első lépés, hogy ne csak *egy* népet másoljon.

XIII.

Türelem és türelmetlenség.

Colbert nagyszabású telepítései nem mentek rendkívüli erőfeszítések nélkül. Az ő számára dolgozott külföldön az egész diplomácia, oda haza a városi előljáróságok és vidéki intendánsok jó része. Maga Colbert a központban küzdött Madame de Maintenon s Louvois befolyásával. A nantesi edictum visszavonása az 1670-es évek végétől fogva már a levegőben volt. Egész Európában türelmetlen irányzat kerekedett felül. Csak Colbert maradt attól érintetlen. Nagy ellenfele, Madame de Maintenon, méltán mondta róla, hogy »Colbert mindig csak a pénzügyeken jártatja esztét s nem törődik a vallással.«¹⁾ Annyiban csakugyan igaza volt, hogy az emberekben nem azt nézte s nem azt kereste: milyen valóságok, hanem hogy mennyire hasznosak.

Ő az időszerű áramlatok fölé emelkedve, bár buzgó katholikus, ki ájtatos lélekkel tesz mise-alapítványokat, egyidejűleg seregestől telepíti be az eretnekeket. Mert hiszen a hollandok kálvinisták és anabaptisták, a svédek s németek evangélikusok, a genevaiak kálvinisták, az angolok anglikánok s kálvinisták, a zsidók, az örmények stb. mind legalább is akatholicusok. De a kiket ezek közül Colbert behívott, azok mindnyájan hasznos emberek, sőt többek annál: nélkülözhetetlenek egy vezér-állam megalkotásánál; azok mindnyájan előmozdítják az ő nagy szándékait, melyeknek minden egyéb tekintetet föltétlenül alárendelt.

Minden nagy emberrel közös a türelem e nemes vonása.* Richelieu, a papi fejedelem, mert céljai úgy hozták ma-

¹⁾ Rousset : Histoire de Louvois. 6-me éd. Paris, 1879. III. 359.

gokkal, protestánsokkal szövetkezett a catholicus hatalmakkal szemben; és ha a francia királyság s a Curia érdekei ellentétbe jöttek, a bibornokon mindig győzött a francia államférfi.

Wallenstein, hadseregét soha sem teremthette volna meg, ha a tisztán katonai szempontokon kívül egyebeknek is hódol; s azért neki, a catholicusok kardjának, legjobb katonái protestánsok voltak.

Colbert nem állíthatta volna a civilisatio élére Franciaországot, ha munkatársai megválogatásában másra is néz mint hasznos voltukra. A hugenottát, kálvinistát, anglikánt, lutheránust, zsidót és görögöt egyaránt védelmében részesíti, ha meg van győződve hasznosságukról; egyenesen s úgy szólván egyenkint kiveszi őket az úgynevezett akatholicusokra fennálló megszorítások s fékező rendszabályok alól. Irányukban tanusított atyai gondoskodása gyakran igazán megható. Ime egy példa, a Van Robais példája.

Van Robais, a Hollandiából Abbeville-be telepedett posztógyáros, legényeivel egyetemben buzgó kálvinista volt. Az amiensi püspök, kinek megyéjébe tartozik Abbeville, tiltakozik az eretnekek, főkép papjuk megtűrése ellen. Colbert ráveszi a holland posztósokat, hogy váljanak meg papjuktól. Azt hitte, ezzel kibékíti a clerust. Azonban Marczel atya, kapuczinus barát, folytatja a hollandok zaklatását. Colbert erről azonnal 1671. october 16-án tudósítja az amiensi püspököt, erélyesen hozzátéve e sorokat: »Értesítem Önt a történetekről, a végett, hogy annak a tisztelt csuklyás barátnak sziveskedjék mérsékelni a buzgalmát.«

Egy évvel ezután az amiensi intendánshoz fordul: »A Van Robais úr által Abbeville-ben berendezett hollandiai finom posztógyár az általam az országban alapított ipartelepek közt a legjelentékenyebbek egyike. Mivel ő hollandus és vallására nézve kálvinista, azon városban, mely mondhatni sohasem fogadott be hugenottát, folytonos háborgatásnak volt kitéve. És mivel a közjó s főkép Abbeville érdekében kívánatos ezen embernek és üzletének gyámolítása: a király nevében rendelem, hogy gondos értesülést szerezzen mind arról, a mi

vele történik, s teljes pártfogásában részesítse, jogot és igazságot szolgáltatva neki minden ügyeiben.« ¹⁾

E komoly utasításoknak meg van az a foganatja, hogy Van Robais és hitfelei több mint tiz esztendeig megzavarás nélkül dolgozhatnak. De 1682-ben az udvari körök hangulata mind erősebben fordul a protestánsok ellen. Colbert, miközben küzd a türelmetlenség ellen, aggódva látja az alkotásait fenyegető szellem lábrakapását. Attól tart, hogy, ha a behívott idegen protestáns gyárosok és munkások megmaradnak vallásukban, valamennyinek pusztúlnia kell az országból. A helyzet baljóslatú tünetei közt az az eszme szállja meg, hogy a protestánsokat szép szerével viszi át a katholicismus kebelébe. Erőszak alkalmazása nélkül, papjaik segítségével óhajtaná megtéríteni a hugenottákat, rábeszéléseivel a külföldről jött protestánsokat.

Szeptember 17-én így ír az amiensi intendánshoz: »Megvallom, igen örvendenék, ha meg tudná téríteni Van Robaist. Mivel ez egy igen kitűnő ember, nagy áldás volna, ha a mi vallásunkat követné. Szilárdan meg tudta alapítani az abbeville-i posztógyárat, s ha ez iparágat meghonosítaná az ország többi részében, nagy kárt okozna a hollandi és angol gyáraknak s nagy hasznot a királynak.«

Három hónap múlva megsürgeti az intendánst. Jam proximus ardet! »Könyörgöm, — írja — hozzon mozgásba minden eszközt, melylyel lehetőnek tartja megtéríteni az említett Van Robaist, családjával együtt.« ²⁾

Ez a hang, s a meg-megújuló sürgetések tanúsítják, hogy nagy a veszedelem. A már akkor befolyása vesztett miniszter látja, miként közeledik a türelmetlen áradat, mely leghűbb munkatársait s azokkal együtt az ő legkiválóbb alkotásait elsöpréssel fenyegeti.

Úgy látszik, élte utolsó napjaiban a türelmetlen áramlat őt is elragadta. De ez csak külszin; engedményei, melyekre a viszonyok kényszerítették, a minimum határát nem lépték át soha. Már az maga, hogy apró kis vallásügyi dolgokat

¹⁾ Lettres de Colbert. VI. 96., 97.

²⁾ Lettres de Colbert. II. 739., 743.

tüntetőleg fúj föl nagygyá, tanúsítja, hogy eljárása nem őszinte, s célja egyedül az, hogy port akar hinteni az irányadó körök szemébe.

Az engedmény, melyet opportunitásból tett, a zsidókra vonatkozott. Mintha csak engesztelő áldozatul dobta volna oda a zsidókat a türelmetlenség karjaiba. De ezeket sem szolgáltatta ki föltétlenül. Velök szemben a végrehajtást egészen magának tartotta fenn. Apránként, minden rázkódás elkerülésével, akarta egy részöket kiűtasítani az országból.

Nézetem szerint abból a tényből, hogy már 1663-ban nem engedte meg hat hollandi zsidó nagykereskedő családnak Dunkerque-be telepedését,¹⁾ - hibásan következtetik, hogy ő egyáltalában tilalmazta volna a zsidók bevándorlását. Mindössze azt nem engedte, hogy az ország határain telepedjenek le. Nem bizott bennök. E részben kora gyermeke volt, a menyenyiben a külföldi eredetű s a külfölddel kereskedelmi összeköttetésben álló zsidókat kémkedéssel gyanúsította.

Marseille-be még 1673-ban is vándorolnak be zsidó családok. »Ne csudálkozzék — írja ekkor Colbert az aixi intendánsnak, — hogy a marseilleiek annyit beszélnek Önnek a Marseillebe telepedő zsidók ellen; ennek az az oka, hogy ők nem törődnek a kereskedelem gyarapodásával, csak azzal, hogy az egészen kezükben legyen s az ő módjuk szerint menjen. Semmi sem oly előnyös a kereskedelem közjávára, mint az azzal foglalkozók számának szaporodása, s ennél fogva, bárha ez nem előnyös Marseille egyes lakosainak, nagyon javára válik a királyságnak.« S midőn a marseille-i tanács bevádolja a zsidókat vallásuk gyakorlata, a szentségek meggyalázása és az ellenséggel czimborálás miatt: Colbert fulminans levelet intéz hozzájuk. *Ne beszéljenek Önök — úgy mond — a vallásról, mikor itt kereskedelemről van szó.* Elhiszem, hogy a zsidók jelenléte kényelmetlen az odavaló kereskedőkre, de üdvös az államra nézve. Itt az a kérdés, »si ces gens-là sont utiles ou non à Marseille?«²⁾ És mert mint államférfi hasznosaknak találta a zsidókat, a míg csak módjában állott, megvédelmezte őket ellenfeleik agyarkodásai ellen.

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 3. août, 1663. VI. 159. note.

²⁾ Lettres de Colbert. II. 679., 722.

Hasonló küzdelembe sodorta az örmények pártfogása, kiknek nyomdáját azzal gyanúsították, hogy meghamisítva teszi közzé a szentírást. Colbert a vádaskodó papságnak tudtára adja, hogy gondoskodni fog az állítólag fennforgó baj ellenszeréről. Az örmény iratok censuráját örményül jól tudó s megbízható censorra fogja bízni. De a nyomdát ne bántsák! mert az magában véve is hasznos iparág, s még inkább az a miatt, hogy vonzerőt gyakorol az örmény kereskedők betelepedésére.¹⁾

A türelem mindennapi gyakorlata minden productiv osztály és keresetmód iránt Colbertnek szinte hitvallásával lett. De ép oly hitágazata a társadalmi herék, a cigányok, csavargók, szajhák, s más efféle szerzet üldözése, valamint a legnagyobb fokú türelmetlenség azon francia munkások irányában, kik ismereteiket s tehetségöket idegen állam javára akarnák gyümölcsoztetni.

Egy szövetségtörő és egy tügyártó azon mesterkedtek, hogy szép szerével Firenzébe szöknek, s ott nyitnak üzletet. Tervök azonban idejekorán fölfedeztetvén, kies Toscana helyett, csak a pierre-scise-i vártömlöczbe jutottak. Különben is veszett ügyeket, mivel országos törvény ily esetekről nem rendelkezett, Colbert teljesen a czéhrendőrségi piaczbírák (juges conservateurs) önkényére utalta (»la peine doit estre à l'arbitrage des juges«).²⁾

Orania, bár körülvéve Franciaország részeitől, még akkor idegen állam. Mikor a protestánsok üldözése megkezdődik, a környékbeliak közül igen sokan küldik az ottani műhelyekbe fiaikat. Colbert attól tart, hogy ezek magokkal találják vinni az iparúzó Nîmes és Alsó-Languedoc ipari titkait is. Ezért rendeli el, hogy Orániába, mint külföldi tartományba, nem szabad többé legényül vagy apródul adni a francia fiút.³⁾

¹⁾ Lettres de Colbert. V. 410, note.

²⁾ »Il faut le punir sévèrement, afin d'empescher que les manufactures qui sont establies dans le royaume ne passent dans les pays estrangers, et pour servir d'exemple à ceux qui pourroient avoir un pareil dessein.« Lettres de Colbert, dd. 17. oct. 1670. II. 569., 570.

³⁾ »Il y auroit à craindre que ceux de la R(eligion) P(rétendue)

Nevezetes, mind eddig meg nem magyarázott ügy, Colbert összetűzése a spanyol király párizsi követével Lallemand valenciai posztógyártó miatt, ki Franciaországba telepedett. Első pillanatra úgy látszik, hogy ez alkalommal Colbert a szöktető, mert valenciai, tehát spanyol polgár jó át Franciaországba. Mégis ő vádolja a spanyol követet szerződés-szegéssel. Depping, ki az okmányt közli, meg sem kíséri ez ellenmondás megfejtését, Clément pedig teljesen félremagyarázza. ¹⁾

A dolog szerintem így áll. Lallemand, mint neve is mutatja, voltaképp francia ember. Ő alkalmasint a spanyol követ bujtogatása folytán ment ki Spanyolországba, hol általában francziák kezében volt az ipar legtöbb ága, elannyira, hogy a XVII. század kezdetén csupán Catalogában több mint százezerre becsülték a francziák és francia eredetűek számát. ²⁾ Colbert értesül a szöktetésről, de egyelőre elhallgatta, mi alatt ígérekkel visszatérésre birta a mestert. 1669-ben Lallemand, a spanyol darócz-gyártás ismeretével gazdagult, csakugyan Franciaországba jó. A miniszter csak ekkor tártá föl az előbb szenvedett sérelmet. Mivel azonban Lallemand külföldi tartózkodása alatt valenciai polgárjogot szerzett: a spanyol követ spanyol alattvalónak állította s még neki állt feljebb. Természetesen nem tudtak megegyezni, s minél tovább haladt az idő, annál kevésbbé.

Kilencz év mulva kettőjük közt újabb torzsalkodás támad, ezúttal azonban kétségbevonhatlan munkás-szöktetés miatt. A párizsi spanyol követ négy párizsi selyemgyártó mestert bérelt föl titkon, hogy húsz-harmincz munkásukkal egyetemben, Rouenban horgonyzó spanyol hajóra szállva, Spanyolországba vitorlázzanak. Colbert azonban neszét vette a vállalkozásnak, s tüstént elfogatta az útrakészülő iparosokat. A letartóztatási parancs szerint a munkások csak addig

R(éformée) ne transportassent en ladite ville d'Orange toutes les manufactures de Nîmes et autres du Bas-Languedoc.» Correspondance administrative, dd. 19. août 1681. IV. 336.

¹⁾ Correspondance administrative. III. 852. — Lettres de Colbert. II. 561.

²⁾ De regis Hispaniae regnis et opibus commentarius. Lugd. Batav. 1629, p. 19., 20.

legyenek lakat mögött, míg Los Balbazes roueni hajója elhagyja a kikötőt; de a négy mester csak hadd koplaljon tovább is kenyéren és vizen, intő például mindazok számára, kik a francia ipar titkainak hasonlófajta elárulásán törik fejöket.¹⁾

1670-ben a szultán rendeletet adott ki, mely szerint jövőendőben tilalmas a csapszék-tartás és a szőlő-mívelés. Mivel azon időtájt Törökországban a fogadósok és a vinczelérek kizárólag francziák és olaszok voltak: ama rendelet ellen kétség kívül minden más francia kormány tiltakozott volna. Colbert üdvözölte! s ezt az utasítást adta a smyrnai alconsulnak: »Bizonyára nagy előny volna, ha a Nagy Úrnak a szőlőmívelésre és csapszék-tartásra vonatkozólag kiadott tilalma szigorúan hajtatható végre, mert azonfelül, hogy ez igen sok francziát szorítana a hazatérésre, még azt is meggátolná, hogy jövőendőben nem mennének ki ily mesterség üzése reményében.«²⁾ — Kell az ember Franciaországban!

Portugallia azon idő tájban híres kereskedő állam, ipara azonban igen silány. Igyekeztek tehát Franciaországból szerezni mesterembereket. Értették is a módját, hogy kell kilopni őket! Egy francia kalapos legényeivel együtt Lissabonba telepedett, egy gyapjúcsapó Alem-Tejo határán látott munkához, egy másik, Lambert nevű roueni posztós negyven vagy ötvenedmagával Lissabonban nyitott gyárat.

Lett is dolga a lissaboni francia consulnak. Colbert parancsa, utasítása, rendelete egymást éri a szökevények visszahozatala végett. A kalaposok engedtek a csábításnak, s jutalom fejében visszavitorlázták; hihetőleg a csapók is: mesteröknök önálló üzlet nyitására segítség, s a legényeknek aranyak (pistoles) ígértettek; de a roueni posztóssal bajos volt boldogulni. Colbert e célból mindent próbált. S utoljára

¹⁾ »Sa Majesté veut, que vous pourvoyiez à leur nourriture petitement. A l'égard de Pilodeau et des principaux ouvriers, elle veut qu'ils soient retenus longtemps en prison et qu'ils souffrent, pour empêcher que les autres François ne prennent le mesme chemin de transporter des manufactures hors du royaume.« Lettres de Colbert, dd. 19. oct. 1679. II. 708., 709.

²⁾ Lettres de Colbert. II. 589.

is haza hozta, részint rokonai segélyével s pénzigérettel, részint azon fenyegetéssel, hogy ártatlan családján fog bosszút állni.¹⁾

Mintha csak a velencei inquisitio intézkedett volna! S kétségtelen, hogy Colbert — *az idegen mesterek rendszeres szöktetője* — a francia ipari titkok elárulását ép oly szemmel nézte, mint amaz inquisitio, melynek rendtartása XXVI. cikkelyében e szavak olvashatók:

»Ha valamely munkás vagy mesterember mesterségét a köztársaság kárára idegen országba viszi, visszatérésre intő parancs küldetik hozzá. Ha nem engedelmeskedik, a hozzá legközelebb állók börtönbe vettetnek a végett, hogy azok szenvedése által szoríttassék engedelmességre. Ha visszatér, multjáért bocsánatot nyer, s üzletet szereznek neki Velenczében. Ha rokonai bebörtönzése daczára is makacson megmarad külföldön, *meggyilkolására* adassék megbízatás. Rokonai csak holta után bocsáttatnak szabadon.«²⁾

Colbert intézkedéseiben ugyanily szellem nyilvánul minden francia iránt, ki idegennek ajánlja föl képességeit. *Egy sorba helyezi ezeket a hazaárulókkal.* Mindjárt kormányzása kezdetén rendeletet adott ki, melyben holtta nyilvánítás s vagyonelkobzás terhe alatt (sous peine de confiscation de corps et de biens) tilalmazza, hogy francia alattvaló a király egyenes engedelme nélkül külföldre telepedjen vagy idegen szolgálatba lépjen.³⁾ S még tovább megy, el egész a velencei inquisitio szigoráig, midőn halálos büntetés alatt tiltja el a francia tengerészeket az idegen szolgálattól.⁴⁾

¹⁾ Lettres de Colbert. II. 638. — Depping : Corresp. administr. III. 596., 842., 843.

²⁾ Daru : Histoire de la république de Venise. Paris, 1819. III. 90.

³⁾ Lettres de Colbert. II. 465.

⁴⁾ »Défense générale à tous les sujets du roy de sortir du royaume et prendre service dans les pays estrangers . . . et la faire observer à peine de la vie à l'égard de tous les gens de mer.« Lettres de Colbert, dd. 20. avr. 1669. II. 465.

XIV.

A „becsületes“ czéhek.

Colbert közigazgatásának átalában, valamint iparpolitikájának különösen: a kormány gyámkodó ellenőrzése, a törvényhozás egysége, a szövetvényes szervezet lehető egyszerűsítése, továbbá: szigorú rend és becsületesség a jellemző vonásai. Iparpolitikája szoros kapcsolatban állott nem csak közigazgatása egyéb tárgyaival, hanem az iparügy történelmi múltjával is.

Az egész XVII. század alatt politikusok és állambölcsészek — mint pl. Campanella — föltétlenül szükségesnek tartották az ipartermékek hatósági ellenőrzését, technikai jó kivitelük érdekében. Senki sem hitte, hogy ily gyámkodó felügyelet hijával bármely iparág is föllendülhetne. Még az 1614-ki országrendek gyűlése is, mely egyébként a czéhek kötelékéin tágitani akart: multhatatlan szükségét látta annak, hogy az államkormány szigorúan vegye az ipartermékek általános rendőri felvigyázatát.¹⁾

Colbert kormányraléptekor az iparügyi rendszabályok jelentékeny része elavult állapotban volt. Erősen meglátszott rajtok a feudális kor szelleme, melynek lételöket köszönheték. Az újabb rendtartásokat az egyes czéhek magok szerkesztették; a kormány csak megerősítette. Ennélfogva magokon viselték helyi eredetök kicsinyes bélyegét; az állam nagy érdekeit és szükségleteit egyáltalában nem vették figyelembe.

Ez nem maradhatott így. Miután az állam mindent a maga hatáskörébe vont: az iparügyeket is oda kellett sorolnia. Igaz, hogy a cél felé haladva, a helyi színezetű rendtartásokat rövid időn az állami szempontok figyelmébe vételével alkotott egyetemes érvényű szabályzatok váltották föl. De hiábavaló, alaptalan beszéd, hogy Colbert elvont közgazdasági elméletek nyomdokain járó önkényes rendszabályozással

¹⁾ Levasseur: Histoire des classes ouvrières en France. Paris, 1859. II. 151.

ültette volna át az állam mindenhatóságát az iparügyek terére. Ő csak azon volt, hogy a helyi és czéhbeli szűkkörű és aprószeres érdekeket egyeztesse az államiakkal. S ezt oly módon tette, ahogy vajmi kevés alkotmányos állam minisztere szokott eljárni.

Colbert, mielőtt kiadta volna az egész ország egyes iparágaira vonatkozó kötelező rendszabályokat, jó eleve *megkérdezte az iparüző polgárokat, meghallgatta véleményöket, melyet gyűléseikben állapítottak meg,*¹⁾ s kimutatható, hogy jó részben az ő tanácsukon járt.

A »megrendszabályozás« nem volt új találmány; nem volt kiegészítő része a mesék világából való »Colbertismusnak«. Rég' idő óta bele volt az oltva, nemcsak Franciaországban, hanem Európa szerte mindenütt, a mesteremberek testületi szervezetébe. Csak hogy Franciaországban lépett legelőbb az állami rendszabályozás a testületi zsarnokság helyébe. Az ipar állami ellenőrzése és felügyelete, mely Poroszországban csak Frigyes Vilmos, Ausztriában csak VI. Károly korában lépett életbe: Franciaországban már Colbert alatt vette kezdetét.

Maga a polgárság, az úgynevezett pizok-verseny által erősen szorongatott, s a kontárok és himpellérek (gastemétiers) által érzékenyen károsított becsületes polgárság kívánta a megrendszabályozást. Meglehet, hogy máskép értették s félreértették a nálok jóakarátulag kérdezősködő miniszter szándékait. Lehet, hogy ha eleintén nem is, de később, midőn az új szervezet már belejött rendes működésébe, — úgy érezték magokat, mint a király-kérő békák, kiknek immár nyakokra ült a gólya-király.

De mindez nem változtat azon a tényen, hogy Colbert iparügyi legelső rendszabályainak is kiadása egyenesen a mesterember-polgárok kívánalmainak kielégítése volt.²⁾

¹⁾ »Comme vous m'avez ordonné de vous informer de ce que je pourrois découvrir d'important et d'avantageux au négoce en général et en particulier, . . . j'ay cru, Monseigneur, que je devois vous dire, . . . qu'après en avoir conféré avec plusieurs des principaux négocians de cette place,« etc. A lyoni polgármester Colberthez, dd. 6. janv. 1666. Correspondance administrative. III. 668.

²⁾ Il faudrait tenir la main à l'exécution des réglemens et mesmes

»Az ország műhelyeiről és gyárainról« Colbert 1666-tól 1683-ig nem kevesebb, mint negyvennégy rendszabályt és útasítást adott ki.¹⁾ Főbb ismérveiket a legnagyobb fontosságú iparág, a szövő-kalló és szövet-festő iparágat illető rendszabályok és útasítások ismertetésével kívánom bemutatni.

A posztósnak és takácsnak bele kell szőnie nevét a szövetbe, melyet, mielőtt a kallóból kikerül, bizonyos meghatározott napon és órában a városházára kirendelt nézőmesterek (jurés en charge) elé visz; azok, lehetőleg tanácsbeliek jelenlétében, az árút megsejmelik, s ha jónak találják, ólom-bélyegökkel látják el. Vagyis arról, hogy a szövet a rendszabályokban megszabott minőségnek megfelelő, hogy, azon kor nyelvén szólva, »föleri a próbát«, ketten felelősek, t. i. a termelő és előjárói révén az egész czéh. E bélyeg tehát hiteles, s zaklatások távoltartása végett, ha a vásári portéka (marchandise foraine) feliratú árucikk más helyre szállíttatik, ott csak a bélyeg hitelességét vizsgálhatják, de a szövet minőségének újabb bírálatába nem bocsátkozhatnak.²⁾ És ha a hitelesített árú már a kereskedők raktárába van szállítva, hiába kívánják Colberttől a céhek és hatóságok, hogy ott újra megvizsgálhassák. A miniszter nem akar csorbát ejteni a kereskedés szabadságán, s veszedelmesnek tartja az üzletek szentélyébe való hivatalos behatolást. Ő csak kivételképen, alapos gyanú esetén, tartja megengedhetőnek a raktárak nyilvános vizsgálatát, mert rendes viszonyok közt »az efféle szemlék szerfölött zavarják a kereskedelmet s kétségbe ejtik a kereskedőket.«³⁾

Colbert a próba és bélyegzés, főkép maguk az előjárók portékája megbélyegzésének minden visszaéléstől való biztosítására, a felhozottakon kívül, még egyéb garantiát is óhajtott szerezni. Eredeti gondolatát e részben így fejezte ki az

en faire de nouveaux.« Charrier polgármester Colberthez, dd. 9 oct. 1665. Correspondance administrative. III. 673.

¹⁾ Lettres de Colbert. II. 440. note.

²⁾ Instruction générale pour l'exécution des réglemens généraux des manufactures et teintures. Aux intendans, dd. 30. avr. 1670. §. 20. Lettres de Colbert. II. 836., 837.

³⁾ Dd. 20. déc. 1670. Lettres de Colbert. II. 594.

idézett útasítások 9-ik czikkelyében: »Mivel a kereskedők különösen ismerik az árúk jóságát vagy hibáit, s mivel érdekében áll, hogy azok tökéletesek legyenek, szükséges lenne az is, hogy az említett tanácsbeliek (échevins) a legkiválóbb kereskedők közül válaszszanak egyet, ki, mindössze három hónapig, hetenként kétszer jelen legyen az említett meglátogatásnál és bélyegzésnél (visites et marques), s azután válaszszanak helyette másokat; ez a kereskedő pontosan járjon el a nézőmesterek készítményei próbálásában, mert ha ezek magok bélyegeznék saját portékáikat, hatalmukban állna visszaélni megbízatásukkal.«

Színezett szövet nem csak a posztós cséh, hanem a festő czéh által is megvizsgálandó, melyek közös megegyezéssel függesztik a szövetre a hitelesítő ólombélyeget.

Az árúk minőségének megpróbálása nagy szakértelmet kívánt. Az útasítások aprólékos részletességgel sorolják elő milyennek kell, és különösen milyennek nem kell lennie a szövetnek. Drága szövetbe (éttoffe de prix) nem szabad fölhasználni a kihullott vagy kifésült gyapjút (plis et pignons), az esett barom gyapját (moraines), a tehén- vagy kecskeszőrt (boure), a báránygyapjút (agnelins) s egyéb komisz gyapjat (meschantes laines). A posztónyirőkre nézve alkalmilag külön intézkedés történt, hogy műveleteiknél ne használjanak fodor-hájat (flambart).¹⁾

A festés jó minőségére szintén igen nagy gond volt fordítva. Színöket hagyó hitvány festőanyagok, mint például a bórzsöny (bois de Brésil) használata egészen eltiltva.²⁾

Már a színezésnél a minőségén kívül lényeges kellék a szépség, az izlésesség is. Az 1671. márczius 18-ki festő-czéhbeli rendszabály előljáró része bőven és szépen fejtegeti, hogy nem elég, ha az árú jó: szükséges, hogy szép, tetszetős, izléses is legyen. »A selyem-, gyapjú- és fonál-szövetek legfontosabb éltető elemei a kereskedésnek, — mondja Colbert — de csak a festés szeretteti meg azokat, a színek szép változatosságával utánozva azt, a mi legszebb a természetben. Ez a lélek, mely-

¹⁾ Instructions, etc. §. 26. Lettres de Colbert. II. 837. — Clément: Histoire de Colbert et de son administration. 2-me éd. Paris, 1874. I. 323.

²⁾ Lettres de Colbert. II. 655.

nek hijával a testben alig lenne élet (est l'âme sans laquelle ce corps n'aurait que bien peu de vie). Minden, a mi látható, színe által különbözteti meg s teszi kíváncssá magát. S nem elegendő, hogy e szövetek forgalomba jövetelük czéljából szépek legyenek, hanem oly jóknak is kell lenniök, hogy a festés addig tartson, a meddig az árú, melyen alkalmaztatott.«
 — Fellengő költői nyelv! Mindenesetre szokatlan egy közön-séges mesterség rendtartásában. Alkalmasint a posztós-fiú miniszter régi családi visszaemlékezéseiből került arra a helyre!

A szövetminták lehetőleg alkalmazkodjanak a vevők ízléséhez, mert az *ízlés* hódít piacokat. A miniszter Persiából, Afrikából s Indiából hozat szőnyeget s egyéb szöveteket,¹⁾ hogy gyárosai az *eredeti minták* után dolgozott árúikat biztos jó vásárra vihessék Levantéba.

A portéka ne legyen drága, s ezért áruk limitáltassék. »Beauvaisban — írja Bellinzaninak, a gyárak főfelügyelőjének — Hinard urat fogja találni, ki mindig éhes (toujours affamé) s új kegyeket koldúl. Vizsgálja meg alaposan e gyár állapotát; mert minden jel e világon arra mutat, hogy az a gyár el fog pusztulni, mert mindig igen drágán adta s adja most is szőnyegeit.²⁾

Erősen és gyakran van hangsúlyozva az uniformitás, nem csak az 1669-ki nagy rendeletben, de Colbertnek az inténdánsok és felügyelőkhöz irt leveleiben is.³⁾

»Aumale s Normandia posztó- (serge) gyáraiban a munkások teljes szabadsággal, a mint szeszélyök hozza magával különböző hosszaságban s szélességben készítvén szöveteket: azon szövetek elárúsítása, említett hiányosságuk miatt, a közjó és az egyesek kárára jelentékenyen csökkent.« A rendelet először is a beállott üzleti pangást konstatálja. Aztán

¹⁾ Giustiniani jelentése. Relazioni degli stati Europei. S. II. Francia, III. 184.

²⁾ Lettres de Colbert. II. 576.

³⁾ »Le seul moyen de rendre les manufactures parfaites et d'établir un bon ordre dans le commerce, consiste à les rendre toutes uniformes, et de faire exécuter ponctuellement le règlement général de l'année 1669.« Lettres de Colbert. II. 520., továbbá u. o. 543., 544. note. 592.

gondoskodik orvos-szeréről: »Minden gyapjú- vagy lenszővetnek, mindenütt az egész országban, . . . egyenlő hosszúnak és szélesnek kell lennie.« Vagyis, családok megakadályozása végett, biztosítékot kíván nyújtani a vevőnek, hogy megrendelésére nem csak egyenlően jó minőségű, hanem egyenlő árú árút is fog kapni.

A rendelet kiadásától számítandó négy hónap leforgása után, minden kész árú, mely nem felel meg a rendelet követelményeinek — »összerontatik.« Egyszersmind a rendőrséget külön körrendeletben hívja föl a miniszter a rendszabály pontos végrehajtására.¹⁾

Colbert kezdetben az uniformitás ellen vétőket pénzbírsággal róttá meg: de ez nem vezet célra, s maguk a kereskedők kérnek szigorúbb rendszabályokat. Majd elkoboztatja a hiányos portékát.²⁾ Még így sem boldogul, s akkor adja ki a városi hatóságokhoz intézett ama rendeletét, melyről — méltán-e vagy nem, itt még nem feszegetjük — azt mondja Forbonnais, hogy olvasásakor azt hisszük, hogy japán nyelvből van fordítva.

A rendelet így szól: »A Franciaországban készített, hitvány és a szabályzatoknak meg nem felelő szövetek a hibában talált gyáros vagy munkás vezeték- és keresztnévét feltüntető kilencz lábnyi magasságú czölöpre függesztetnek ki. Miután ekkép negyvennyolcz óráig voltak kitéve köz-szemlére, az illető árúkat össze kell vagdalni, széttépni, megégetni vagy elkobozni a rendelethez képest. Visszaesés esetében a gyáros vagy munkás, portékái kifüggesztésén kívül, még meg is dorgálendő a czéh teljes gyűlésében. Végre, harmadik alkalommal, az elmarasztaltak, elkobzott portékáik mintáival együtt, az említett pelengérre (carcan) állíttatnak s kötöztetnek két óra hosszant.«

Forbonnais óta, vagyis több mint száz esztendeje, az otromba protectio mintaképe gyanánt szerepel e rendelet, mely »mintha csak japánból volna fordítva!« Még most sem megyünk bele a dolog mélyébe, csak egy megjegyzésre szorít-

¹⁾ Dd. 18. mars 1669. Lettres de Colbert. II. 459., 460.

²⁾ Dd. 2. sept. 1670. Lettres de Colbert. II. 546.

kozunk, mely a kétségkívül drákói rendeletet egészen más színben tünteti föl.

Ama hirhedt rendeletnek épen legodiozusabb része nem Colbert önkényéből, hanem onnan ered, hogy, miután meghallgatta a gyárosokat és iparosokat, *csaknem szóról szóra azok határozottan kifejezett saját kívánsága szerint szerkesztette meg rendeletét.*

Lyon városa czéheinek főmestere (prévôt des marchands) az ottani czéhek határozata értelmében így irt még 1665. november 10-én Colberthez: »Végre valahára elkészítettem, úgy, a hogy tölem telt, ezt az ide mellékelt rendszabályt, melyet, miután legügyesebb gyárosmestereink s munkásaink megvitattak, megvizsgáltak s elfogadtak, aláírtam a négy czéhmaster által. Ha Ön hozzájárulni méltóztatik s nagy tekintélyű védelmében részesíti ezeket: úgy remélik, hogy némely készítményeik utolérik, mások meg felülhaladják az Olaszországból behozott ipar-cikkeket. Azonban, kegyelmes uram, engedje *még egyszer* mondanom, hogy a régi visszaélések kiirtása kevés eredménynyel jár, ha a munkások lopása és csalása büntetlen marad, vagyis ha folyvást el kell túrni a felebbezéseket a megvesszőzés, pelengér és száműzetés (fustigation, application au pilory et bannissement à temps) ellen. Azt hiszem, hogy e nagy és jelentékeny iparág (t. i. a szövő- és kalló-ipar), mely több mint negyvenezer embernek ad kenyeret e városban és vidékén: megérdemli, hogy a rendes szabályok alól némi kivételben részesítsék.« ¹⁾

Eddigelé senki sem vette észre e kapcsolatot a polgárság kívánalmai, régi büntető eljárása, és Colbert-Drákó rendelete között. S részünkről hajlandóak vagyunk a történelmi ismeretek e sajnálatos hiányának tulajdonítani, hogy a mint Colbert, a kor szokásához képest, elrémitő például, pelengérre kötöztette a csalót: úgy viszont e szégyenpadért kortársaink nem átallozták pelengérre állítani magát Colbert-t.

Colbert kortársai, épen azok, kiknek érdekkörébe tartozott a pelengér, felmagasztalták érte. S ha napjainkban az *olcsó és rossz* — mely a dolog természeténél fogva többé-

¹⁾ Correspondance administrative. III. 675.

kevésbé együtt jár — jogosult az ipar terén; ne vonjuk meg régmúlt időktől a jogosultságot, hogy iparpolitikája a *drága, de jó* alapelvek nyomán haladva,¹⁾ himpellérekkel (*gaste-mestiers*) szemben nem nélkülözhetette a pelengért.

Colbert kortársai, épen azok, kiknek érdekeit legközelebbről érinték a tilalmak s szigorú büntetések, úgy voltak meggyőződve a nagy rendelet kiadása előtt, hogy »alig van többé tisztességes munkás: a legügyetlenebb is mindent akar csinálni s mindent olcsón. Ekkép megrontják a jóra valókat, kik lelkiismeretes munkával keresve kenyeröket, sokat adnak készítményeik hirnévére.«²⁾

A *per excellentiam* »becsületes« mesteremberek illetén gondolkodásmódja: — »a ki csaló, csak hadd ütközzék botba! pelengérre a gazemberrel!« — magyarázza meg azt a kitörő lelkesedést, melylyel a mesteremberek Colbert 1669-ki nagy rendeletét fogadták. »El vagyunk ragadtatva — írja egy főczéhmaster — látva a buzgó versenyt munkásaink között; az újabb rendszabályok, melyeket kegyelmes urunk adott ki számukra, s melyeket igen szigorúan alkalmazunk, oly fegyelmet és rendet hoztak be e mesterségbe, hogy mi annak minden nap újabb gyarapodását tapasztaljuk.«³⁾

A francia szakirodalom mégis mind e mái napig egyre csak azt a fonák, merőben történetellenes balvéleményt hangoztatja, hogy Colbert rendeleteit *átalános ellenzéssel* fogadták volna a czéhbeliek. Ellenállásuk leküzdésére a miniszternek állítólag elő kellett volna szednie a legszigorúbb eszközöket.⁴⁾ Holott, a mint láttuk, drákói rendszabályainak ezer

¹⁾ »On fera (toutes sortes d'estoffes de soye) de telle bonté et beauté qu'on les désirera, pourveu qu'on les paye à un prix honneste, et qu'il ne s'introduise pas des gaste-mestiers qui ne se soucient pas de la bonté intérieure d'une estoffe, pourveu qu'elle en ayt l'apparence.« Correspondance administrative. III. 671.

²⁾ Dd. 6. janv. 1665. Correspondance administrative. III. 669.

³⁾ Dd. 29. mars 1669. Correspondance administrative. III. 683.

⁴⁾ »Une opposition générale éclata, quand ces règlements furent imposés aux fabricants; il fallut que Colbert luttât contre ces résistances, et ce ne fut qu'à force de sévérité qu'il parvint à imposer sa volonté.« Dussieux: Étude biographique sur Colbert. Paris, 1886., p. 144.

örömmel lettek sárkányszerű őrizőivé a »becsületes« czéhek, melyeket egyenesen a csalások meggátlása s egyformán jó minőségű árúk szolgáltatása céljából, épen a java mesterek óhajta szerint szervezett újjá országszerte.

A szigorúbb rendtartású czéhszervezet ismét nem Colbert találánya; csak a legderekabb mesteremberek forró óhajtatásának kielégítése. »A két legnagyobb visszaélés — írja Colberthez a lyoni főczéhmester — melyet a selyemszövetek gyártásánál tapasztaltam, a dolgoztató kereskedők tudatlanságából s a munkások hűtlenségéből és csalásaiból ered. Ezen könnyű szerrrel segítene a rendelet beiktatása, melyet tisztelettel megküldtem Önnek; amazon akkép lehetne segíteni, ha oly kereskedőnek, ki derekas tanulással nem szerezte meg e mesterség alapos ismeretét, nem engednék meg, hogy ilyfajta gyárak vállalatába bocsátkozzék. Mert itt néhány esztendeje mindenféle ember dolgoztat, ki nem ismeri se a selymek minőségét, se hogy mikép kell csínozni (apprester) és kikészíteni, sőt még azt sem tudja, hogy' szerelik föl a szövőszéket (monter un mestier); hanem megelégszik azzal, hogy portékája van, akár miként készítették legyen. E visszaélés nem oly újdonság, hogy a régi rendszabályok, tilalmak által, melyekről szóltam, ne intézkedtek volna iránta.«

A czéhek szigorúbb fegyelmezésének ím itt egy újabb indoka. Látjuk ebből, hogy a tőkés, Franciaországban már a XVII. században iparvállalatokba kezdte fektetni pénzét, melynek a kisebb műiparra nézve már akkor oly megsemmisítő hatása nyilatkozott, mint napjainkban.

A főczéhmester, kinek érdekfeszítő, mert őszinte s bizalmas gyónás-szerű fejtegetéseit közöltem: mind a mellett, épen mert meg akarja győzni a minisztert, méltányos a tőkéssekkel szemben. Ha a miniszter károsnak tartaná a kereskedők eltiltását az ipari vállalkozástól: neki nincs kifogása ellene. De szükségesnek tartja azt az elővigyázatot, hogy a kik nem tanulták meg a mesterséget s mégis gyártanak: árúikat se bel-, se külföldön mind addig piacra ne vihessék, míg egy szakértő és ismert becsületességű gyáros meg nem vizsgálta. A vizsgáló tehetős ember is legyen, hogy helyt állhas-

son a portékára függesztendő bélyegéért, mely bizonyos neme az útlevélnék és bizonyítványnak.¹⁾

Colbert e javaslatot felkarolta; csakhogy szélesebb körben alkalmazta. A négy évvel azután kiadott nagy rendszabályban nemcsak a tőkésekre, hanem kötelezőleg terjesztette ki a czéhbeli mesteremberekre is.

Az 1673-ban újjászervezett, s közös rendtartásuknál fogva országszerte egyformásított becsületes czéhek mindenkében egy-egy mester csak két legénynyel dolgozhatott. A mesterré avatás előtt apródul, majd legényül, különböző mesterségekben különböző ideig kellett szolgálni. Takácsoknál három, gyapjú-, selyem- és lenfestőknél hét év a »tanuló-esztendő«, melytől csak a mesterek özvegyei s leányai menthetők fel egészen, — kétségkívül azért, mert ha az üzletet nem folytathatják, nyomorba dőlnek; s a mesterek gyermekei részben, — bizonyára azért, mert a műhelyben nőve fel, előbb sajátíthatták el mesterségök ismeretét, titkait és fogásait, mint a máshonnét jöttek.

A mesterré avatást a czéh által elfogadott mester-remek bemutatása előzte meg. Régi jó szokás! Kár, hogy áldásból csapássá lett az idő folyamában. A fa törzse jó, csak fattyúhajtásait kell lenyesni. Erre szolgált az 1669-ki nagy rendelet egy pontja, mely szerint a mesterré avatás alkalmával eladdig szokásban volt evés-ivás, dinom-dánom, melynek költsége hosszú időre megnyomorította a főlzabadult legényt, ezentúl, súlyos büntetés terhe alatt, tilos.

A »czéhtartó mesterek«, vagyis czéhbbeliek, minden évben más és más »gondviselőket« választottak. Az egyik az atyamester, a másik az esküdtmester (gardes et jurés ou boujonneurs). Ezek nemcsak a czéh képviselői és felelős előljárói, hanem némi tekintetben közhivatalnokok is; mert a műhelyek havonkénti megvizsgálásával, a kész művek »meglátogatása« vagyis megbírálásával, állami törvényeket hajtottak végre s állami biztos kezébe tették le az esküt, azon a választó gyűlésen, melyet csak rendőri engedéllyel lehetett megtartani.

A czéhmesterek legalább egy évig viselték hivatalukat,

¹⁾ Correspondance administrative. Dd. 3. nov. 1665. III. 674.

hogy »beletanulhassanak teendőikbe.« Hivataluk letevésekor a czéh pénzét utódaiknak számadás mellett adták át, melyet egy hónap múlva a városi tanács elé terjesztettek felülvizsgálatra.¹⁾

A czéh előjárói havonként jöttek össze a vitás ügyeknek lehetőleg békés úton való elintézésére; mert végrehajtó hatalommal nem rendelkeztek. Évenként egyszer jelentést tettek a rendőrségnek mesterségük állapotáról, s javaslatokat tettek annak előbbrevitele és fejlesztése érdekében. Ha az állam csak ily úton értesül a czéhek dolgáról, tudomása kétségkívül egy oldalú s mint ilyen ferde lett volna. Ezért utasítottak az illető közigazgatási tisztviselők, hogy mielőtt betérjesztenék a kormányhoz az egyes mesterségekről szóló jelentéseket, előbb saját szemeikkel győződjenek meg az igazságról, szemlét tartva a különböző műhelyekben.

Czéhes helyen minden iparosnak czéhbe kellett állania; azoknak is, kik eddig szabadon, felvigyázat nélkül üzték mesterségöket. Ha helyben nincsen czéh, arra való a kis-czéhmeister (sous-juré et sous-égard), hogy időnként el-ellátogasson a környéken elszórva lakó mesterek műhelyeibe, s legjobb belátása szerint gyakorolja ott a felügyeletet az egész czéh nevében, az állam törvényei szerint.²⁾

Ha azonban Colbert egyedül a városokra és czéhekre bizza az iparügyi rendeletek ellenőrzését és végre hajtását: az állami felügyelet pusztá fictióvá válik. S Colbert mérges ellensége minden fictiónak. Oly ember, kinek *igaz* állapotok vannak inyére, melyek rideg valóságokként állva fenn, senkit nem hitegetnek, de mindenkinek eleve megmondják: hozzánk alkalmazkodj, te világ vándora, és boldogulni fogsz!

Az állami felügyeletnek valósággal életbe léptetése végett, gyárfelügyelőségeket szervezett Colbert még 1670-ben. Az egész országot ipari kerületekre osztva, mindenkinek élére a kerületbeli összes czéhek fölötti hatalomkörrel, egy-egy gyárfelügyelőt állított, ki közvetítő az állami contrôleur général

¹⁾ Instruction pour l'exécution des réglemens des manufactures. §. 6., 37. Lettres de Colbert. II. 833., 838.

²⁾ Instruction pour l'exécution des réglemens des manufactures et teintures. §. 5., 16. Lettres de Colbert. II, 835. app.

és a czehek között. S együttesen ugyanazok, a mi a szintén Colbert által föllállított kereskedelmi tanács a kereskedelemre nézve. Vagyis, a gyárfelügyelők tisztében nem csupán az állami rendszabályok pontos és mindennapi megtartatásának legfőbb őrizete állott, hanem egyúttal, s főként, az ipar-ágak technikai haladásának elősegítése.

A gyárfelügyelő vándor-életre van hivatva. Colbert-t nem elégítné ki, ha a felügyelők csak a meglévő ipartelepeket vizsgálgatnák. Az ő kívánsága e részben is, mint annyi másban, a lehetetlennel határos: a gyárfelügyelő vegye szemügyre azt is, a mi még nincsen, csak a jövő méhében szendereg. S örökké tanulságosnak tartom, hogy Colbert e kimagyarázandó hasznos lehetetlenkedésre is épen azoktól vette az eszmét, kik a dicsőséges nagy jövőnek előkészítését lehetlenségnek nyilvánították.

A lyoniak így írtak hozzá még 1665-ben: »Az ipar meghonosítására Franciaországban, szükséges volna ide vonzani a tőlünk szomszédainkhoz átszármazott gyárat és műhelyeket. E cél elérésére azonban *századokra volna szükség* s tán még akkor sem volna elérhető, mert a siker e téren nem függ kizárólag a munkás ügyességétől és szorgalmától: bizonyos titokzatos különbség van a vizek és helyek között, titkos ereje van némely víznek, melyet egyedül a mennyország kegyelmének lehet tulajdonítani. *Ugyanazon munkás, ugyanazon gyappjával, Franciaországban nem tudna oly posztót gyártani, mint Hollandiában vagy Angliában.* A genovai fekete bársony utánoszthatatlan mindenütt, bár ugyanazon selymet alkalmazták hozzá. Mi itt különb atlaszt készítünk mint a firenzeiek, kiktől nem is hoznak be többé ez országba. Tours-ban sohasem tudnak készíteni oly jó bársonyt, s oly ragyogó tafotát mint mi; viszont félbársonyban (panne) s némely más munkában meghaladnak minket.« ¹⁾

A különböző helyek és vizeknek tehát titkos erejük van. De a próba és tapasztalat megmutatta, hogy az isteni természet nem vonja meg titkait a földi embertől, — ha utána jár. A gyárfelügyelők legyenek e titkok ex professo kutatói. Kör-

¹⁾ Correspondance administrative. III. 668.

útjokban vegyék szemügyre a különböző gyárak és iparágak meghonosítására és gyarapítására alkalmas helyeket. S mivel a hely-megválasztás főképp színezés, festés dolgában elhatározó fontosságú: különösen vizsgálják a vizeket, leveleket, gyümölcsöket, fűveket és gyökereket, minő hatásúak ezek a színezésre stb.¹⁾

A polgárok a helyek különbségének fölemlítésével a gyárak alapításának bár figyelmen kívül nem hagyható, de csak egyetlen oldalát tüntették fel. Colbertre, a kérdéseknek mindig mélyébe hatoló Colbertre várt, hogy a hely-megválasztás kérdését minden oldalról megvizsgálja s kimerítse. Úgy vette kezébe a tárgyat, mint egy darab kristályt, hogy tekintetével átkutassa minden jegeczlapját s bele tekinthessen kellő közepébe.

A hely megválasztása nincsen kimerítve az élettelen szerek titkos erejének megvizsgálásával. Hol marad még a legfontosabb, hol az *ember*? Mennyien vannak, mire hajlandók, mivel foglalkoznak, szegények-e vagy gazdagok, dolgo-sak-e vagy dologkerülők, mind ez számításba jöjjön a franciaországi gyárak megalapításánál. A hol sok bor terem, ott a lőre olcsósága előmozdítja a munkások iszákosságát, oly hely tehát gyárak állítására nem alkalmas. Poitiers nem való gyár-iparra, mert indolens népe inkább koplal, még sem fogja meg a dolog végét. Auxerre sincs különben: »Vissza akar térni — úgymond — előbbeni tétlenségébe és semmiségébe, mert nem akarja hasznát venni az eszközöknek, melyeket kezébe adtam, hogy kivergődjék nyomorúságából«¹⁾ stb. stb.

Így indult meg világhódító útjára a francia ipar. — Alapításánál az utolsó fűszáltól fogva minden a világon tekintetbe van véve. Colbert e részben száz-szemű Argusnak tűnik fel; mikép ezer-karú Briaraeusnak, midőn terveit végrehajtja.

*

Colbert és a czéhek közt legnagyobb nézetkülönbség az ó és új iparágak dolgában forgott fenn. A czéhek, saját

¹⁾ Instruction aux intendans, dd. 30. avril 1670. §. 56—59. Lettres de Colbert. II. 840.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 15. sept. 1673. II. 680.

külön érdekeiket tekintve, azt kívánták, hogy az állam csupán a már fennálló gyárakat és műhelyeket részesítse pártfogásában. »Az ipar lelke a fogyasztás — írják a lyoniak — s ezen az alapon elég nagy, sőt minden képzeletet meghaladó áldás lenne, az országban már meglevő gyárak gyámolítása és fenntartása, melyeket igen-igen könnyű lenne tökéletesbíteni a részökre juttatandó segítséggel, meghagyva a munkásokat kiváltságaik szabadságában s szigorúan megtartatva velök a rendszabályokat.«¹⁾

Colbert azonban, az állam érdekeit tartva szem előtt, a régi iparágak tökéletesbítése mellett, legalább akkora, sőt a dolog természeténél fogva még nagyobb gondot fordított új iparágak meghonosítására.²⁾ Ezeknek van igazán szükségök az állam gyámolítására, mind addig, míg megerősödnek. De a régi gyárak ne támaszkodjanak az államra. Önsegély legyen az életelvök, melynek híjával létjoguk is kérdésbe tehető! A carcassone-i posztógyár panaszkodott, hogy áruit nem tudja eladni Levanteban. Mire Colbert így válaszolt a montpellier-i intendásnak: »Elkerülhetetlen, hogy effajta intézetek időről időre különböző változáson ne menjenek keresztül; és ha fenntartóik egy elvesztett piacz helyett másikat nem tudnak találni: *nincs az a kormányhatalom és segély, mely a bajon segíthetne...* Vegye tudomásul, hogy a gyárosok a felötöltő nehézségeket mind addig nem fogják a maguk emberségéből legyőzni, míg azt reménylik, hogy a királyi hatalomtól könnyedén szerezhetnek arra szolgáló eszközöket.«³⁾

Felvilágosultabb állami gyámkodást képzelni sem lehet. Az említettem nyilatkozat engem arról győzött meg, hogy a gyámkodó rendszer természetes határait, előnyét és veszedelmét Colbertnél tisztábban soha senki sem látta.

A szabadalmakat is, kivált a kizáróakat, szűkmarkúan osztogatta. Egy alkalommal szabadalmat kértek tőle vargatótenta (vert-de-gris)-gyár állítására. Nem adok — válaszolta

¹⁾ Correspondance administrative, dd. 6. janv. 1665. III. 668.

²⁾ »Je vous prie de vous appliquer à la perfection des manufactures anciennes et à l'establissement des nouvelles.« A dijoni intendánshoz, dd. 31. juillet, 1671. Lettres de Colbert. II. 627.

³⁾ Correspondance administrative, dd. 2. oct. 1671. III. 879.

— »mert az országban föllállított gyárak szabadalmi mindig a közönség és a közszabadság (liberté publique) rovására esnek.«

Más alkalommal szabadalmazott fátyolszövet-gyár föllállítását tanácsolták neki. Azt felelte, hogy ha egyéb külön eszközt, vagy csak olyant is tudna, *örömet megszűntetne minden szabadalmat*. S ugyanakkor a javaslatba hozott kőedény-gyárra nézve megjegyzi, hogy »mindenkor nagy nehézséggel nyerhetnek tőle kizáró szabadalmakat a királyságban már létező gyárak számára; ezeket csupán azok számára tartja fenn, melyek még ismeretlenek az országban.«¹⁾ Szabadalom csak friss iparágnak való; régiekben szabad a verseny.

De melyek a már gyakorolt, melyek a még ismeretlen ipar-ágak? A már meghonosultak mikép állnak belföldön, s a mi fejlődési fokuk legbiztosabb mértéke, mikép állnak ugyanazon mesterségek külföldön?

Pontos adatokra, a hazai és külföldi, főkép az angol és holland ipar-viszonyok részletes számbavételére lett szükség. Colbert amazokat az intendánsok, ezeket a diplomata útján gyűjtette egybe, és sajátkezűleg foglalta emlékiratba két évvel kormányralépte után.

Az »értekezés az ország gyáiról (Discours sur les manufactures du royaume)«²⁾ mintegy munkaprogramja az előre látó államférfinak, ki az iparügyben is, mint minden más téren, nem látott addig a dologhoz, míg multját, jelenét apróra meg nem ismerte, hogy jövődjét biztos kézzel vegye munkába, és — a mi ily előzmények után elmaradhatatlan — megalapítsa.

Franciaországban 1620-ig jó lábon állott az ipar. Egyedül az olasz verseny: a genovai, firenzei, bolognai, milanoi és velencei ipar szorongatta, mert az angol, és Colbertnek egyébként kérdésbe vonható állítása szerint, még a holland ipar is csak gyermekkorát élte. Attól fogva azonban a harmincz-éves háború, a Fronde polgár-háborúja, majd a spanyol háború, rövid időközökkel, mondhatni szakadatlanul

¹⁾ Dd. 17. février 1679. Lettres de Colbert. II. 694., 695.

²⁾ Lettres de Colbert. II. annexes, p. CCLVII—CCLXII.

követve egymást, megsemmisített számos, már virágzásnak indult iparágat. A már egyszer megfutott pályát Colbert alatt jóformán újra elől kellett kezdeni.

Midőn a miniszter említett értekezésében számba vette az iparviszonyokat, az agendák sorában »első és legfontosabbnak a posztó-ipar fölemelését« nyilvánította. A Maine, Normandia, Picardia és Lotharingiában fennálló néhány gyár alig-alig fődözhetett még csak az illető tartományok szükségletét is. Colbert az akkoriban legkiválóbb hollandiai posztósok betelepítésével látott a posztó-ipar újra megalapításához. Egyszersmind legjobb minőségű spanyol és angol juh-fajokat hozatott, hogy a legfinomabb posztóhoz szükséges nyersanyagot is hazulról szállíthassa. Rövid időn a régebben fönnálló Laval, Louviers, Elbeuf, Rouen és nancy-i gyárakhoz járult a fécamp-i, dieppe-i, az abbeville-i gyár. Mind ezek Párizstól északra, egy csomóban egymást érve feküdtek. Colbert a délvidékek számára is gondoskodott posztógyárról, a languedoc-i tartományban állítva föl egyet. Már 1669-ben Franciaországban több mint 60.000 posztógyári munkás dolgozott több mint 44.000 szövőszéken.

A posztógyártással karöltve emelkedett a csínozatlan bélés-szövet (serges) és harisnya-gyártás, melyekkel addig Anglia látta el Franciaországot. Auxerre, Autun és Gournayban százhusz szövőszéken készítették a bélés-szöveteket, s harmincz város hatezernyi szövőszékén a harisnyákat.

A fátýolszövetekről Colbert életének specialistája, Clément, azt állítja, hogy e Bolognában föltalált szöveteket Franciaországban csak 1667-ben kezdték készíteni.¹⁾ Ez nem áll. Lyonban már 1665-ben működött egy fátýolgyár. Azon év november havában így irt a főczéhmaster Colberthez: »A fátýolgyártó azt mondta, hogy a hitvány fátýol (crespes crespés) gyártásának határozott eltiltása nélkül mind hiába dolgozik.« S 1666. ápril 5-én ugyanaz a főczéhmaster így hálálkodik: »Minő kegyelmi tényben részesíté Ön Lyon városát az új fátýolgyár föllállításával. A kereskedelem

¹⁾ »La fabrication des crêpes, inventées à Bologne, avait été introduite en France en 1667.« Lettres de Colbert. II. 694. note.

pangása folytán inségbe sodort hatezer munkásnak ad ez által kenyeret, s oly árúczikket az országnak, melyet eddig idegenektől kellett koldúlnia.«¹⁾

Tizenhárom év múlva a fátýolszövő ipar már annyira megerősödött, hogy Colbert helyén valónak látta szabad szárnyára bocsátani, visszaszedve a kezdődő ipar gyámolítása végett annak előtte kiosztott szabadalmakat. »Meg fogom vizsgálni — írja Colbert a Keleti Társaság igazgatójához — a fátýolgyártás ügyében hozzám intézett javaslatait. Tekintetbe véve azonban annak jelen állapotát, olyan formán vagyok meggyőződve, hogy a fátýolgyártás már magában is fennállhat, ha a közönség szabadon foghat hozzá, és ha viszszavonom Dupuy úr szabadalmát.«²⁾ Kétségtelen, hogy ettől fogva nem vittek be többé fátýolt Franciaországba, hova még 1663-ban 180,000 livre értékben szállítottak Bolognából.³⁾

A selyemgyártás meghonosítására a franczia királyok már a XV. századtól fogva sokat fáradoztak. Tours világhírű selyem-iparának, oda telepített olasz és görög munkásokkal, még XI. Lajos, Mátyás király kortársa, vetette meg alapját. Touraine ma is el van lepve eperfákkal. Ismeretes, hogy IV. Henrik, Sully és Olivier de Serres az egész ország minden részében, még a legészakibb vidékeken is el akarták terjeszteni a gubó-termelést. Mind a mellett a háborús világ miatt ezen ipar-ágot is igen megfonnyadva vehette át Colbert. S reá maradt a hivatás, hogy a selyemgyártást nagy iparrá fejlesztesse hazájában. Colbert korától fogva nincsen többé selyembevitel Franciaországba. A pazar királyi udvar s a pazar életmódú kiváltságolt osztályok nem szorulnak többé idegen selyemre, bársonyra, a mint nem szorulnak idegen paszomántra és csipkére sem. Ültetik az eperfát, ha nem is Normandiában, hol az éghajlat alkalmatlan volta miatt Sully kísérletei is kárba mentek: hanem Párizstól délre mindenütt az egész országban. A selyemgubót már nem Bolognából,

¹⁾ Correspondance administrative. III. 677., 679.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 17. février 1679. II. 694.

³⁾ Discours sur les manufactures. Lettres de Colbert, II. annexes, p. CCLXI.

hanem közvetítés nélkül egyenest Madagascar-ból hozzák. A szövőszékek rohamosan szaporodnak: kétezer livre állami jutalom járt minden újonnan fölállítottért. — De az állam uzsora-kamatját szedte a kiosztott jutalmaknak; mert az évenkénti selyem-termelés közepes értéke csakhamar 80 millióra emelkedett.

Egészen Colbert műve a franczia tükör, kőedény, csipke, gobelin, szattyán, az ércben dolgozó műiparágak javarésze stb. stb., melyekről szoltunk vagy ezután szólunk, halvány, tökéletlen, hézagos képet adva róluk. S minő munka volt, míg megalapította vagy kivitel-képességig fejleszté azon gyárat, melyek közönségesebb iparczikkeket készítettek, minők a csinavat, damasz, rása, bőrmunkák, aczél, bádóg, sárgaréz, a tengerészethez szükséges ezer fajta iparczikk s t. eff.

Quis effundet hoc mare!?

XV.

Mercantilismus.

Sully még abban a meggyőződésben élt, hogy Franciaország csupán földmivelésre van hivatva. A zárt levegőben dolgozó mesterember hitvány katona: földmivelő nép adja a jó katonát. Az államnak tehát legfőbb feladata a földmivelés, valamint mellékágainak istápolása. Kézműiparban, kereskedelemben szomszéd államok különben is szerfölött föltűnültek Franciaországot; legyen az az ő dominiumuk továbbra is. Isteni összhangnak tartotta az emberi tevékenység e megoszlását, mely arra szolgál, hogy a különböző államok egymást ne nélkülözhessék, s hogy biztosítéka legyen a békességnek közöttük.

Colbert homlokegyenest ellenkező irányban kereste az ország jólétét. Az orleansi intendáns azon aggodalmának adott kifejezést előtte, hogy a gyárak elvonják a népet a földmiveléstől, s ezt megsínyli az ország. Ő így oszlatta el a kétélyeket: »Ne higgye, hogy a dourdan-i harisnya-gyár kárára van a földmivelésnek; ellenkezőleg: kövessen el mindent

annak erősítésére, mert valamely országban *semmi sem gyarapítja annyira a népet, mint a keresetmód különfélesége.*«¹⁾

Nyilvánvaló, hogy a társadalmi munkamegosztásban látta azt az »isteni összhangot«, melyet Sully a nemzetközi munkamegosztásban vélt megpillanthatni. Sully azon egyszerű elv alapján áll: élj te is, engedj élni más is. Colbert megfordította az elvet: éljünk mi, s bizzuk másra, hogy tud megélni. Amabban a harez kikerülésével szerzik a békét, emebben benne van a békés háború elve. A legnemesebb önzés alapjára helyezett legnemzetibb politika ez; méltó tárgy arra, hogy egy nagy lélek odaadó szeretettel szánja rá egész életét.

Colbert halálakor Hollandiába vette magát egy szegény ördög bookmaker, szellemes, de állhatatlan, jellemtelen ember, ki abból élt, hogy alkalmi röpiratokat irt, pro et contra, mint az a zugprókátor, ki egy személyben vádló- és védőügyvéd. Ez az ember megírta Colbert életét s állítólagos végrendeletét, melyben Colbertnek a nemzetközi munkamegosztásra vonatkozó gondolatmenetét éleselmű ítélettel ekkép határozza meg:

»Mi nem szorulunk senkire, de szomszédaink ránk szorulnak. Franciaország kevés híján mindennel el van látva; ellenben a szomszéd államoknak nincsen boruk, búzájuk, sójuk, kenderük, pálinkájuk, s hogy ezekhez jussanak, okvetlenül hozzánk kell fordulniok. Rosszúl használnók hát föl istenadta javainkat, ha könnyű szerrel nélkülözhető holmikért adnók cserébe. Ne adjuk oda pénzünket az idegennek másért, mint a mi nem terem meg nálunk, minők a fűszerek, melyeket távolról kell hozni vagy a hollandoktól venni. Minden egyében fölöslegessé kell tenni őket.«²⁾

Az Úristen minden javaival megáldott Franciaország földjébe, kedvező helyekvéisébe s nagyhatalmi erejébe biza-
kodva mondta Colbert, hogy Franciaország közgazdaságilag ép úgy, mint politikailag, álljon meg a maga lábán. Saját fegyvereikkel akarta megverni a versenyző államokat, fölöslegessé

¹⁾ Dd. 21. nov. 1670. Correspondance administrative. III. 873. Lettres de Colbert. II. 584.

²⁾ (Sandras de Courtitz.) Testament politique de Messire Jean-Baptiste Colbert. La Haye, 1693., p. 495.

téve a jövőben minden idegen föld minden képzelhető termékét, az által, hogy, míg még nem késő, hazájában gyökerezeti meg az emberi munka minden hasznos termő-ágát.

»Fölöslegessé tenni az idegent (se passer des étrangers):¹⁾ ez az ő jelszava, mely mellett a védvám, prohibitív rendszabályaival; a pénzgazdaság, kereskedelmi mérlegével; a czéhszerű ipar szabadalmi és tilalmi: egyaránt alárendelt jelentőségű tényezők. Mindenik csak szükségből, alkalmilag, ideiglenesen alkalmazott eszköz Colbert politikájában. Rideg öncél egyik sem volt sohasem, s Colbertismus neve alatt csak utólag esztergályoztak belőlük külön közgazdasági rendszert.

*

A Wealth of Nations megjelenése óta — Isten kegyelméből több mint száz esztendeje — a System of Commerce vagy Mercantile System, mint közgazdasági dogma, töméntelen megtámadás céltáblája. Sajátságos módszer! Író-emberek előbb megalkotnak egy közgazdasági tant pusztán irodalomtörténeti alapon, aztán neki esnek saját műveknek, kimutatva annak szarvas-hibáit s ezer tökéletlenségét.

A mercantilismust, egymás nyomába hágó több írói nemzedék egyetemes érvényű, mindenütt és mindenkor egyformán alkalmazott közgazdasági rendszernek tüntette föl, mi által egyidejűleg két nagy visszaélést követett el a tudományos vizsgálat alapelveivel szemben. Azt lehet mondani, hogy mi alatt az igazságot kutatta, lábbal tiporta az igazság kutatásának törvényeit.

Az egyik visszaélés az emberi hiszékenység kizsákmányolása dib-dáb történelmi idézetekkel, melyekkel a priori felállított tételeiket támogatni törekedtek. Holott a valóságban a történelmet csak felszínesen, nem eredeti forrásaiból tanulmányozták. Valóban bizarr jelenség egy tapasztalati tudomány, mely nem veszi számon, hogy mit tapasztaltunk. Nem csodálom, hogy a hirneves skót »öreg béres«, szokott faragatlanságával, egyenesen »szomorú tudománynak« nevezte.¹⁾

¹⁾ Lettres de Colbert. II. 837. T. III. 2-me P., p. 741 et passim.

²⁾ »The dismal science.« Carlyle: Latter-day pamphlets. London, 1858., p. 5.

A másik visszaélés az a véghetetlen elfogultság, mely egy megállapított, ellentétes dogma, a szabad kereskedelem gondolatköréből ítélte meg a másik megállapított s divatból rég kiment dogma tételeit. A mercantilista trop gouverner s a szabad kereskedő *laisser-aller*: tűz és víz, egymást kizáró, megsemmisítő elemek. Lehet-e természetesebb, mint hogy a szabad kereskedelem papjai, elfogódva saját hitcikkelyeikben, mindenestül elkárhoztatták az ellenkező nézeteket.

E módszer ellen erős visszahatás támadt, mely az eddigi közgazdasági tudománynak gyökerére vetette a fejszét saját termőföldjén, Angliában.

A közgazdaság — hiszen tudjuk! — nem adhatja többé az exact tudomány szerepét, melynek mindég és mindenhol megálló igazságai lennének. Törvényeiről már látjuk, hogy országok s az országokban korok szerint változók, hogy örökös ingás-lengésben telik életök, hogy nem a szilfa szilárd hajthatatlansága, hanem a rekettye alkalmazkodó hajlíthatósága illik rájuk.

Hova lesznek ilyenformán a tudósok és ábrándozók irataiból történelmi átalánosításokkal egyoldalulag elvont, s dogmatikai tételekül törvénytáblákba vésett egyetemes mercantilista tanok!? Hova lesznek e szép tudomány lélekgyönyörködtető képei s kifogástalan circulusai, ha egyszerre csak elkezdünk beszélni külön velenczei mercantilismusról, még pedig különösen a XVI. század elején, a kandiai háború alatt, vagy a XVI. század derekán; külön spanyol mercantilismusról I. (V.) Károly, II., III. vagy IV. Fülöp korában; külön francia mercantilismusról, még pedig a Fronde, Colbert vagy a spanyol örökösödési háború korában!?

Apodicticus átalánosítások gyakorlati politikai kérdésekben általában történetellenesek. Hogy is ne lennének azok, mikor határozott átalánosítások csak úgy állapíthatók meg, ha nem ténybeli adatokból, hanem bölcsészeti szakszerű fogalmakból és szempontokból indulunk ki. Absolut igazságokat csak a bölcsészet találhat és állíthat fel, mely mint tisztán értelmi processzus, céljául az igazság kifürkészését s a fölismert igazságnak egész következetességgel igazolását tűzi ki, tekintet nélkül a kivihetőségre és a következményekre. Ellen-

ben a való-életben, a fölsímet igazságok alkalmazására hivatott politikusok és államférfiak az igazság próbakövéül első sorban a kivethetőséget tartják, tekintettel üdvös vagy káros következményeire. Ennélfogva, a mint nincsenek hivatva elméleti igazságok tekintet nélküli életbeléptetésére, úgy nem is teszik s nem is tehetnék. Rendszabályaikat, valamennyi tettöket többé-kevésbé befolyásolják az összes viszonyok, s ennélfogva azokhoz kell alkalmazniok, melyek pedig vajmi gyakran tökéletlenek, ingadozók és szeszélyesek.

Ily szemmel nézve az igazság kétféle sorsát és a világ egyforma menetét, a gazdasági életet egy-egy nemzet egész életének csak egyetlen alkatrészéül vehetjük, melyről, ha szólni akarunk, előbb azzal együtt, azzal egybevetve kell megvizsgálnunk; vagyis a gazdasági életnek a közviszonyokkal kapcsolatos, időhöz és helyhez kötött föltételes igazságait és törvényeit csak a történetben, az államférfiak gyakorlatában, a társadalmi fejlődés tényeiben kell keresnünk.

A Colbert-féle ú. n. mercantilismusról szólva, tekintsük hát meg a társadalmi fejlődés menetében minő képet mutatnak föl Európa nevezetesebb államai. Annyit előre is megjegyezhetünk, hogy a Cliffe-Leslie-féle legújabb és legigazabb »fejlődési törvények« inductiv vizsgálata is, bár más úton jár s más indokokkal él: lényegében igazat ad a régi iskola azon állításának, hogy a legtöbb európai állam életében a mercantilismus nem hagyott áldásos emlékeket.

Spanyolországot a mercantilismus tette volna tönkre, beteljesülve rajta Midás király átka: minden életszükségleteik arannyá változtak. A kínálat s kereslet közti viszonyból magyarázzák, hogy mivel csak úgy özönlött az arany Spanyolországba, ennek mint árúczikknek értéke rémségesen hanyatlott, s kivitelének tilalma megadta a kegyelemdöfést az ország jólétének.

Ezek azonban légből kapott s levegőben járó okoskodások, közhatalmi fény és gazdasági jelentőség, ok és okozat összecserélése s kusza összevisszasága. Spanyolország már I. (V.) Károly alatt a pénzügyi bukás lejtőjére sodortatott éppen azon nagyhatalmi politikánál fogva, melyet akkor egyetlen állam ereje sem birt volna meg. II. Fülöp már csak

azért sem lehetett gyilkosa Spanyolország jólétének, mert e munkát már elődje teljesítette.

Nem a mercantilismus, hanem első sorban a dologtalan-ság pusztította el Spanyolországot. A hidalgók nemzetének minden tagja úr vagy legalább úrhatnámkodik. E nemzet minden munkát meggyalázónak tartott és tart maig. Megve-tett közember az, a kit *labrador* (munkás) névvel bélyegez meg. 'Kézművesség, kereskedés, szennyes foglalkozások, nem valók tisztességes spanyol embernek: csak hadd üzzék fran-cziák, olaszok, angolok, hollandok, németek'. Szeretném én azt a gazdasági rendszert látni, mely ily hajlamú nép körében jólétet tudna szülni! Ne vádoljuk hát érte a mercantilismust, hogy azon a földön nem tudta megtenni azt, a mi ott azon nép körében lehetetlen.

Hagyományok ápolása is csak bizonyos mértékig üdvös; azon túl kész veszedelem. A szívósan megőrzött hűbéri szel-lem az egész középkoron át helyén volt, s fenn is tartotta becsülettel Spanyolországot. De áthurczolva az újkor gyöke-remen megváltozott viszonyai közé: a mi egykor országfentartó volt, az új világban mihamarább egyenesen állammegrontó elemmé alakult át.

Az úrhatnám hűbéri szellem a kalandor-szerű katonai munkát tartotta magához méltó derekas foglalatosságnak. E kalandor katonai szellem Spanyolországban a mórok kivere-tése után újabb táplálékot s munkakört nyert a tengeren túl. Granada visszavívása s Amerika fölfedezése egyugyanazon esztendőre esik. A verekezésbe belejött Don Quijotéknak ott-hon többé nincsen dolguk, de új harczmező nyílt számukra az uj-világban. S ettől kezdődnek utazgatásaik Amerikába, nem a végett, hogy ott letelepedjenek, hanem csak kirándulás-képen; azért, hogy vad népeket hajszoljanak, kifoszszanak s a nyert zsákmánynyal minél előbb haza térjenek, élvezni ily munkájok gyümölcseit. A nemzet végzetes életirányát csak nagy későn veszik észre, kik vezetésére lettek volna hivatva. S midőn IV. Fülöp akadályozni kezdi az Amerikába csavar-gást, csak az ellenzés szellemét támasztja fel, a nélkül, hogy számottevő eredményt érhetett volna el renyhe és megveszte-

gethető közegeivel, kik mintegy rendszerré emelték a törvénykijátszás minden nemét.¹⁾

A földmivelés, ipar s kereskedelem érdekeire a fölhozottaknál nem kevésbé káros hatást gyakorolt a spanyol nemzet közmondásos felekezeti türelmetlensége. A zsidók kikergetése által Spanyolország bankáraitól s legügyesebb kereskedőitől fosztotta meg magát; mikép egy másik türelmetlenségi tény, a mórok kiveretése által, legügyesebb földmivelőitől. A mórok vízvezetékei, rétöntöző készülékei, csakhamar romba dőltek, az általuk édennek varázsolt vidékek sivataggá váltak, az ország déli része elnéptelenedett. Hanem azért az ily eredményekkel járó vakbuzgó politikát nemcsak akkor helyeselte az egész nép, de legkiválóbb gondolkodói ma is helyeslik azon oknál fogva, mert a mórok kiveretése csakugyan helyreállította a vallási egységet.²⁾

A XVII. századi úgynevezett »tengeri hatalmasságok (Puissances maritimes)«, Hollandia és Anglia, közgazdasági életében szembeötlő, akár káros, akár üdvös nyomokat nem hagyott a mercantilismus. Gyors emelkedéseket egyáltalában nem a védelmi és tilalmi rendszabályok, hanem az illető népek munkaszeretete és hajós életmódja mellett leginkább az okozta, hogy Amerika fölfedezése folytán a világforgalom a Földközi tengerről az Oczeánra ment át. Ily kereskedelmi eredetű jólétökben, gyapjú-zsákaikon s heringes hordóikon ülve, bizonyos önelégültség vett erőt mind a kettőn, s egyiket sem sarkalta összes ereje megfeszítésére, a végett, hogy nagyszabású terveket hajtson keresztül a mercantilismus segélyével. Nagygyálattek inkább az egyéni munka, mint államkormányi direct rendszabályok által; s nem is vártak kormányi intézkedése-

¹⁾ De regis Hispaniae regnis et opibus commentarius. Lugduni Batavorum, 1629., p. 105. — D. José Arias y Miranda: Examen critico-historico del influjo que tuvo America en la decadencia de España. Madrid, 1854. A spanyol Real Academia de la Historia által megkoszorúzott mű. — V. ö. a törvénykijátszásra nézve: Lettres de Colbert. II. 702.

²⁾ »La imparcialidad de historiadores nos obliga á respetarla (t. i. a mórok kiűzését) por los inmensos bienes que produjo en el órden politico: . . . la unidad religiosa era necesaria en el suelo español.« Janer: Condicion social de los Moriscos de España. Madrid, 1857., p. 110., 114.

ket ott, hol hatalmas társadalmuk már elvégezte, a mit másutt a kormányok csak kezdeményeztek.

Olaszország államai, Velence, Genova, Firenze, Róma hanyatlásának egyik főoka az, a mi a tengeri hatalmasságokat zöld ágra segítette: a világforgalom iránya messze Nyugatra távozott partjaiktól, s Keletet, a török előnyomulása kezdetén, közel száz esztendőre egészen elvesztették. Hiába erőszakolja ezentúl a Signoria saját piaczára csődíteni a világ kalmárait, megkövetelve, hogy a szent-Márk terén kössek szerződéseiket, másképp érvénytelenek. Hiába mesterkednek mercantilista rendszabályokkal: az események voltak ellenök, s minden erőlködésök darabokra tört a politikai tehetetlenség tarpeji szikláján

Csak egy példát hozunk fel, éppen Colbert történetéből.

VII. Sándor pápa kitiltotta a francia árukat az egyházi állam területéről, s utóda IX. Kelemen fenntartá a tilalmat (»bando«). Colbert minden követ megmozdít e tilalom visszavételére céljából. Eszélyes mérséklettel adja ki utasításait, aranyhídat építve a visszavonulásra, nehogy a pápaság hagyomány-tiszteletén csorba ejtessék. A pápai kormánynak csak azt kell kijelentenie, hogy csupán tévedésből hagyta ki a francia iparcikkeit az Anglia, Hollandia s más államok ipartermékei számára fennálló kivételes rendszabályok sorozatából.¹⁾

Az egyházi állam kormánya azonban ellenszegül. A nuntius Párizsban memorandumot ad át Colbertnek, melyben kimutatja, hogy »a bando visszavonása egyértelmű az éppen most kezdődő római ipar végromlásával, és hogy Carcassonne, Sedan és Amiens kézműveinek kizárása az egyetlen könnyebbség, melyben Ő szentsége alattvalóit részesítheti.«²⁾

Colbert erre visszatöreléssel fenyegetőzik, melyet a hat heti határidő elteltével megvalósít. Avignon akkoriban, környékével, a mosolygó Vaucluse völgyével együtt, körülvéve Franciaországtól, pápai birtok volt. Colbert rendeletet adott ki, melyben ez iparúzó várost zárlat alá helyezi: Avignon

¹⁾ Correspondance administrative. III. 461., 462. — Lettres de Colbert. II. 469., 479.

²⁾ Dd. 27. oct. 1669. Lettres de Colbert. II. 495.

összes termékeinek Franciaországba vitele további intézkedésig, vagyis a bando megszüntetéséig, szigorúan tilos.

S a pápa ekkor, politikai erőtlensége érzetében, kénytelen rálépni az aranyhídra, kénytelen meghajolni a közhatalmi súlyával ránehezedő Franciaország érdekei s hajthatatlan akarata előtt.¹⁾ Clément szerint a pápa e kényszerült elhatározásával »a római állam iparát feláldozta, s tán ennek a körülménynek tulajdonítandó a római ipar jelenlegi alacsony állapota.«

Németország a XVII. század derekán, elnéptelenedve, elszegényedve, letarolva harmincz átkozott év hajmeresztő dúlásaitól s az azzal együtt járó éhség és dögvésztől: ő nagy nyomorúságában csak sebeit kötözgeti, melyeket a mercantilismus nem hegeszthet be, de nem is téphet föl újra. — A nagy háború előtt legvirágzóbb tartományában Csehországban 34,700 (!) faluból harmincz év lezajlásával csak 6000 maradt volna, három milliónyi lakosságából csak 780,000. Hassziában tizenhatsz város s hétszáz község ment egészen tönkre Sachsen-Meiningen 12,740 főnyi lakossága 10,000-el csökkent. Szászországban csak az 1634—35-ki háborús év egy millióval apasztotta a népességet. Németország egész lakosságának két-harmada pusztult el. A művelődés tűzhelyei, a városok, csaknem kivétel nélkül elnéptelenedtek s koldúsbotra jutottak. Augsburg 80,000 lakosából csak 18,000, Magdeburg 40,000-éből csak 8000, Frankenthal 18,000-éből csak 324 maradt. A Hansa-városok hatalmas kereskedelmi szövetsége csúfosan bukott meg. S a mily mértékben hanyatlott a pénz értéke, oly arányban szállott alább a termények ára. Az egész ország erkölcsileg s anyagilag összezúzva nyavalygott. Politikailag ezer darabra tépve, melyek fölött lebeg a római szent birodalom phantomja. »Ein sterbender Gaul!« Döglődő gebe, mint akkoriban mondogatták.

Európa nevezetesebb államai fölött tartott szemlénknél végére értünk. S összefoglalva eredményeit, arra a meggyőződésre jutunk, hogy az ú. n. mercantilismus keveset lendített Nyugat népeinek jólétén, ellenben sok helyt, mint pl. Portugáliában, Spanyolországban csak megtetézte a már meglevő bajokat.

¹⁾ Dd. 8. et 9. aoust 1670. Lettres de Colbert. II. 540., 541. et note

Hogy van még is, hogy Franciaországban elvitázhatatlannúl a mercantilista korba esik azon jólét megalapítása, melynek tőkéjéből maig élődik, ép úgy mint Észak-Amerikában, hol az Egyesült-Államok virágzása mindenkor kapcsolatos a védvámpolitikával, mikép nehéz viszonyai mindenkor kapcsolatosak a vámleszállítással vagy alacsony vámtételekkel.¹⁾

Spanyolországban, Savoya kivételével egész Olaszországban s a német tartományokban a mercantilismus többé-kevésbé rövidlító szabályok alkalmazásában állott, melyek alig czéloznak többet, mint hogy a belföldi nemes érckészletet felhalmozzák. De mind azon országok két oknál fogva nem érhettek el oly eredményt, mint Franciaország.

Az első ok a politikai tehetetlenség. A hatalmi eszközök elégtelensége mellett az államférfiak legüdvösebb szándékai is csak jó szándékok maradnak. „Erősebbek mint mi vagyunk! Nem tehetjük, mert nem engedi a szomszéd!” Lemondó politikájoknak ezek a vissza-visszatérő sóhajai.

A másik ok ezen legerősebbnek látszó oknál is erősebb. Amaz országokban a mercantilista rendszert nem emelte nagyszabású cultúrpolitikai felfogás, mint Franciaországban. Amaz országok kormányainak tevékenységéből hiányzott az az ideális vonás, mely a francia államszervezőket lelkesíté, kiknél a mercantilismus soha nem volt öncél, hanem alárendelt eszköze az állami nagyság megvalósításának.

Colbert politikája feladatának tekinti: kifejteni s irányozni mind azon anyagi s szellemi potenciákat, melyeknek egységes, összhangzatos kifejtése a francia államot s társadalmat Európa vezetésére képesíti. Politikája egyenesen művelődési politika, mely az államszervezés eszközéül használja a mercantilismust. E rendszer alapeszméjében rejlett, hogy a közjóra a gazdasági munkakifejtés annál értékeesebb, minél magasabb fajú.

Így került a gazdasági lépcsőzet legaljára a földművelés. Az őstermelés a középkor gazdálkodási módja, mely nem lehet többé államfenntartó egymagában. Immár elérkezett a

¹⁾ David H. Masson: *Tariff history of the United States. Part. I. from 1783 to 1789.* Chicago, 1884., p. 1—7.

középkori ingatlan tulajdonok jelentőségével szemben az újkori mozgó vagyon, a különféle munka, a vagyonszere érvényesülésének ideje. A földművelés legkevésbé alkalmas idegen pénz behozatalára, valamint arra is, hogy a külföldet kulturális tekintetben befolyásolja.

Már a durvább ipar is fölötte áll a földművelésnek, s fölébe kellett helyezni főképp oly országban, mint Franciaország, mely eleddig saját ipari szükségleteit is alig tudta fedezni. A durvább ipar e rendszer keretében arra van hivatva, hogy az ország szükségleteit ellátván, megakadályozza a pénz kivitelét külföldi iparcikkéért.

A művészi ipar és a magasabb művészet helyezettett a legmagasabb fokra. A művészi ipar magába öleli a szükségleti ipar feladatát, a mennyiben mind azt előállítja, mire az országnak szüksége van, s ez által meggátolja a nemes ércz kivitelét. De azonfelül mágnesként vonja magához külállamok aranyát-ezüstjét. S nem utolsó érdeme, hogy mercantil összeköttetései révén mindenfelé elterjesztve ízléses és solid kiállítású termékeit, nagyban emeli Franciaország tekintélyét a művelődés terén, melynek a művészi ipar rend szerint biztos fokmérője.

A derekas kivitel emez anyagi s erkölcsi előnyeit még hatványozottabb mérvben juttatja érvényre a magasabb művészet, mely csak annyiban áll a műipar mögött, a mennyiben termelése ehhez képest elenyészően csekély.

Ily tervben a védvámok, Colbert szavai szerint, valóban csak ideiglenes használatba vett mankók, melyeket elvet az ember, mihelyt meg tud állani a maga lábán. Ily tervben a pénzgazdaság csak szükség-parancsolta eszköz az újkori állam megvalósításával együtt föllépő tömérdek új szükséglet fedezésére.

Az olaszok Mengotti óta Colbertismo-nak nevezik a mercantilista pénzgazdaságot, mintha Colbert találta volna föl. Holott az unalomig ismertes, hogy Serra már 1613-ban ugyanoly szellemben írta »Breve trattato delle cause, che possono far abbondare i regni d'oro e d'argento, dove non sono miniere« című művét. S ha nem tudnók is, hogy a mercantilista pénzgazdaság velencei s firenzei államférfiak tetteiben már a XVI. század legelején nyilvánult: a dolog ter-

mészeténél fogva eleve föltehetnők, hogy a rendszer régibb, semmint elméleti feldolgozása az irodalomban. A machiavellismus előbb meg volt mint a Principe, s a pénzgazdaság előbb született mint a Breve trattato. Mind kettő csak kátéra vette s elvonta a közéletben nyilatkozó tanokat és törvényeket.

Nem egy ember eszéből, hanem a viszonyok parancsoló erejéből eredt a pénzgazdaság túlbecsülése. Necessity the mother of invention! Az a szükség, mely az újkor elején működött államférfiakat arra szorítá, hogy bármikép előteremtsék a telek-katonaságot felváltó rendes katonaság, s az állami zsoldba vett hivatalnok-had fizetését. S a hol, mint Franciaországban, mind ezeken kívül tömérdek költséget emészt az újfajta művelődési politika ápolása: parancsoló szükségnek tűnt fel a pénzgazdaság kifejtése. Itt is azonban, mint a gyakorlati politika minden ágában, a kivitel *mikéntjén* fordul meg a dolog. Lepjük hát meg Colbert-t munkája közben.

A szabad kereskedés elméletének nincs oly hive, ki ma, kétszáz évvel Colbert halála után, tisztábban látná a spanyol mercantilista pénzgazdaság képtelenségét, mint a hogy Colbert látta. Erre nézve ő így fejezte ki nézeteit Villars örgrófhoz, a madridi követhez intézett útasításában:

»Figyelembe kell vennie, hogy a spanyolok semmiféle kézművel nem foglalkoznak. Ennélfogva föltétlen szükségesszerűség, hogy dél- és észak-amerikai nagy birtokaikat minden szükséges áruczikkal idegenek lássák el, kiknek ily módon erszényébe hull az ottani bányák kincseinek jelentékeny része. Ezért kelnek versenyre egymással Európa minden nemzetének kereskedői, francziák, angolok, hollandok, genovaiak, velenceiek, a Hansa-városok és mások, hogy minél több árút szállítva oda, annál nagyobb nyereségre tegyenek szert. De a francziáknak a többi nemzetek fölött földjük termékenysége, a nagy mennyiségű kender- és lentermelés, és a legszebb és legjobb kézműveket előállító iparuk folytán, akkora előnyük van, hogy, ha kedvezőbb vagy legalább is olyan bánásmódban és pártfogásban részesülnek mint a többi idegenek: semmi kétség, hogy ama kincsek legnagyobb részét ebbe az országba fogják vonzani;... tudnia kell továbbá, hogy Spanyolország

törvényei s rendeletei szerint a hajóhad gályái- s hajóira Nyugat-Indiában felrakott nemes ércz lajstromra veendő, s mind az, a mi nincs a lajstromban, elkoboztatik; vegye tudomásul azt is, hogy ugyanazon törvények és rendeletek tilalmazzák minden vert vagy rudakban lévő nemes ércz kivitelét Spanyolországból. A spanyolok azt hiszik, hogy ezen két törvény által megtarthatnák államukban új világrészeknek rengeteg kincseit. De mivel nem gondoskodnak e nagy földrész ellátására szükséges áruk és kézművek előállításáról, idegen országokból kénytelenek azokat beszerezni. Ekkép az a két törvény részint elnézés, részint kijátszás folytán a gyakorlatban *haszontalan és hiábavaló* (*vaines et inutiles*). A gályák és hajók kapitányai a nekik juttatott nyereség kedvéért előmozdítják a csempészetet, a tisztek és hivatalnokok pedig csaknem mindig szemet hunynak a dugárúk elrejtésére.«¹⁾

Nincs az a vonása az egyoldalú prohibítiv rendszabályokra támaszkodó mercantilismusnak, mely ezen utasításban meg ne világíttatnék. Magából ez utasítás szövegéből kiolvasható, hogy a ki így gondolkozik, nem eshetett a mercantilismus legjellegzetesebb tévedésébe, mely a külkereskedelem egyoldalú túlbecsülésében áll.

Colbert a külkereskedelmet egy vonalba állította a belkereskedelemmel. A feladat az, hogy mindkettő fölemeltessék. Határozottan kijelenti a bordeaux-i intendánsnak, hogy »gyámolítani, növelni és könnyíteni kell a külföldre irányuló nagy kereskedelmet, és a belföldi kis kereskedelmet, melyek *egyformán* (également) elősegítik a lakosság közjólétét.«²⁾

Colbert kezdetben határozott híve a szabad kereskedelemnek. »Tudtára kívánom Önnek adni, — így ír a rocheforti intendánshoz — hogy többé-kevésbbé ellene vagyok mindennek, a mi feshélyezhetné a kereskedelmet, melynek *rendkívül szabadnak kell lennie* (*qui doit estre extrêmement libre*).«³⁾ Más alkalommal ugyan e tárgyban még föltétlenebbül fejezi ki nézeteit. D'Herbigny intendáns, kiküldetése alkalmával, a kereskedelmet megszorító rendszabályokat foganatosított. —

¹⁾ Dd. 15. may 1679. Lettres de Colbert. II. 701., 702.

²⁾ Dd. 12. sept. 1670. Lettres de Colbert. II. 548.

³⁾ Dd. 24. juin 1669. Lettres de Colbert. II. 473.

Colbert ezen annyira felindúl, hogy hivatalvesztéssel fenyegeti meg érte az intendánst. »Tiz egész esztendeje — úgymond — dolgozik ő Felsége a *kereskedelem teljes szabadsága* (une liberté entière de commerce) megalapításán s az ország kikötőinek valamennyi nemzet számára való megnyitásán, hogy fölemelje azokat. Rendeleteiben nincs egy szó sem, mely meg akarná szorítani e szabadságot, mely lelke a kereskedelemnek (*cette liberté qui est l'âme du commerce*), és mely nélkül nem állhat fenn. Az Ön megbízatásának célja e szabadság gyarapítása, megszabadítva az ország kikötőiben hajózókat s kereskedőket a bírák minden képzelhető zaklatásától s úgy rendezni az igazságszolgáltatást, hogy a kereskedők ügyes-bajos dolgaikban gyorsan s nagy költség nélkül lássanak igazságot. Ön azonban úgy él e megbízatásával, hogy rendeleteivel lerontja azt, a minek megalapításán a király annyi idő óta fáradozik.«¹⁾

A mercantilismus másik ismérve az, hogy előnyösebbnek tartja nemes érczért váltani be az árút, mint más árucikkért vagy éppen feldolgozásra szánt nyersterményért. Colbert rendszabályaiból azonban világosan kivehető, hogy ő a nemzetközi árúforgalmat csak kölcsönös árúforgalom mellett vélte előnyösnek. Colbert azért elégedetlen a marseille-iekkel, mert merő kényelemszeretetből a Levante-ből *behozott árúikért nem francia ipartermékeket, hanem készpénzt vittek ki*. S midőn ebbeli intelmei, tilalmi hatás nélkül pendültek el, szervezte a Levante-i Társaságot, melynek feladata volt oly üdvös irányba terelni a kereskedelmet, minőt az a marseille-i kereskedők kezében semmikép sem akart venni.

Colbert pénzkiviteli tilalmi tehát nem egyoldalúak, mint a spanyolokéi, hanem inkább az ipar s kereskedelem közös érdekeinek egyeztetésére céloznak. Kettős haszonnal jár az árúcsere: megtartja a pénzt az országban s táplálja a belföldi ipart; ha azonban készpénzzel fizetik a behozott árút, a pénz is kimegy az országból, az iparcikkek se vitetnek idegen piacokra, hol pedig elég volna csak megjelenniök s megismertetni magukat, s kétségtelen, hogy jó minőségük s

¹⁾ Dd. 1. sept. 1671. Lettres de Colbert. II. 632. V. ö. Instruction pour M. D'Herbigny, sur la réformation des abus introduits dans les amirautés. U. o. T. III. 1. P., p. 321—327.

izléses kiállításuknál fogva menten megkedveltetve magukat, mihamarább előnyös árúcserére alapított állandó kereskedelmi összeköttetéseket létesítenének.

Nagyon érthető, üdvös rendszabály volt tehát, hogy Colbert a pénzkivitelt mindenkor tilalmazta, ha egyoldalú csereberélésből eredt. Ezért (és mert küszöbön állt a háború) rendelte el 1670-ban, hogy a Brüggeből szállított árúk fejében útnak indított nagy mennyiségű aranyat, ezüstöt nem szabad kivinni az országból, s ezentúl minden pénzkivitelle engedélyt kell váltani.¹⁾ Ezért írja az aix-i intendánsnak, hogy az államnak nagyobb hasznót nem tehetne, mint ha a pénzkivitelt megnehezítné, s ez által Marseille kereskedőit rábírná, hogy, mikép a hollandok és angolok, úgy ők is pénz helyett árút vinnének ki Levante-be. »A marseille-i kereskedők — úgymond — napról napra élnek, nem tekintve másra, mint pillanatnyi apró nyereségekre. Minden tekintet nélkül élnek vissza azon számukra mindaddig megengedett teljes szabadsággal, hogy Levante-ba annyi pénzt vihetnek ki, a mennyit akarnak, bár ez ellenére van minden állam egyetemes alaptörvényének, mely szerint az arany és ezüst kivitele halálos büntetés terhe alatt tilos. Soha a legkisebb fáradságot sem vették maguknak, hogy vagy alapítvának maguk gyárakat, vagy legalább szolgálnának az országban már megalapítottak érdekeinek. Ennek előmozdítására és megfontolására szólítottam én Önt fel f. hó 3-án kelt levelemben, hogy keresen módot, melylyel rászorítsa a marseille-ieket ipartermékek keresésének megkezdésére, a végett, hogy folyvást apasztassék a pénz kivitele. Több erre célzó eszköz közt fölhasználhatja Ön azt a kijelentést is, hogy a király föltétlenül meg akarván akadályozni e pénzkivitelt, ő Felsége hadi hajóival fel fogja tartóztatni s megvizsgáltatni a Levante-ba menő hajókat, s a rendeleteiben kifejezett szigorral fogja megbüntetni a kereskedőket, kik készpénzt visznek hajóikon.«

Az intendáns azonban nem érti meg Colbert célzatait, s az ijesztgetést komolyan életbeléptetendő rendszabálynak tartja. A miniszter erre még világosabban fejezi ki szándokát.

¹⁾ Lettres de Colbert. II. 574., 576.

»A levante-i kereskedelem s az oda kivitt pénz felől Önhöz irt leveleimben eszem ágában sem fordúlt meg azt állítani, hogy Levantéval pénzkivitel nélkül is lehetne kereskedni; mert az én gondolatim sohasem csapongnak szélsőségekig (parce que mes sentimens ne vont jamais aux extrémités). Csak annyit mondtam, hogy különböző megszorításokkal oda kellene vinni a kereskedőket, hogy gondot fordítsanak a Levante-ba szállítható iparczikkék termelésére, hogy minél többet szállítva oda, csökkentsék az áruikat oda hordó angolok és hollandok kereskedelmét s apasszák a pénz kivitelét.« ¹⁾

XVI.

A hollandi háború.

A hollandi háborút a közgazdasági írók, főkép Joubleau óta, rend szerint tarifa-háborúnak tüntetik föl, s mint ilyenért Colbert védvamos politikáját teszik felelőssé.²⁾ Egyoldalú, szakszerű szempont, alapjában hamis és igaztalan.

A hollandi Egyesült-Államok, úgy szólván megalakulásuk perczétől fogva száz esztendőn keresztül állandóan szövetséges társai voltak Franciaországnak. A Bourbonok monarchiája izmos érdekek szíjas ináival volt összekötve a köztársasággal. De a két hatalom fejlődése kezdettől fogva homlokegyenest ellenkező irányban haladt.

Franciaországban a királyság a közhatalom minden attributumának elérésére tör ép azon időtől fogva, midőn a hollandiai Egyesült-Államok a régi monarchicus szervezet utolsó gyökereire vetik a fejszét. Az egyik a késő római biro-

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 3. et 29. mars, 20. avr. 1679. II. 695 – 697.

²⁾ Joubleau e háborút »simple hostilité de tarifs«-nak mondja (Études sur Colbert. Paris, 1856. II. 122.). Már Clément, a Histoire de Colbert második kiadásában (Paris, 1874. I. 304.) mérsékeltebb; szerinte »le tarif de 1667, cause principale de la guerre.« Ő azonban itt, alkalmassint Henri Martin helyreigazítása folytán (Histoire de France. 4-me éd. Paris, 1870. XIII. 345), csak a jelző szót mérsékelte: a dolog lényegén nem változtatott.

dalom állami s egyházi intézményei mintájára szervezkedik, mi alatt a másokban az államférfiak eszményképe az antik köztársaság megvalósítása minden ízében. S a királyi abszolutizmus francia földön épen akkor szilárdul meg végleg, midőn a hollandi rendek meghozzák az »örökös rendelvényt« (1667), esküvel kötelezve magukat, hogy soha többé nem választanak helytartót (Stathouder), mi egyértelmű volt egyfelől az Oraniai család monarchicus törekvéseinek örökös elkárhoztatásával, másfelől a köztársaság örökösítésével.¹⁾ Bizvást elmondhatjuk, hogy Franciaországban a tiszta monarchia (monarchia pure), mikép Guizot nevezte XIV. Lajos egyeduralmát, és Hollandiában a tiszta köztársaság egyugyanazon pillanatban érte el tetőpontját.

Ez az egyik nagy ellentét a két hatalom között, mely száz esztendei államszervező-munka befejezése mind a kétben.

Mikor a liga a szt-Bertalanéjet rendezi, mely a katholicizmus uralmát helyreállítja Franciaországban: ugyanakkor Hollandiában a kálvinista consistoriumok veszik kezökbe az állam sorsát, megbuktatják az idegen és katholicus uralmat, független önkormányzatukat biztosítják, s országukat a protestáns eszme uralma alá helyezve, annak protestáns vagy helyesebben kálvinista jelleget adnak. A legszigorúbb kálvinisták (később: gomaristák) győzelme nem jelenté a türelmetlenség diadalát; ezek ezentúl csak mint praeponderans elem szerepelnek. Mert igaz ugyan, hogy a zwinglianusok, másképp armianusok vagy remonstransok, mint kétségkívül legszabadabb protestáns felekezet, a XVII. század elején keményen üldözettek; de a mint 1630-ban szabad vallásgyakorlatuk kimondatik, ez a türelmes szellem, a lelkiismereti szabadság eszméje kiterjesztetik valamennyi egyéb felekezetre is. A dogmatikai controversiák korlátlan szabadsággal folynak tovább, s eszmei érvekkel szemben nem lép föl többé döntő bírál a nyers erő.

Ettől fogva Hollandia szabad, democraticus földjén a

¹⁾ V. ö. Antonin Lefèvre Pontalis: Vingt années de république parlementaire au dix-septième siècle. Jean de Witt, grand pensionnaire de Hollande. Paris, 1884. I. 508.

legkülönbözőbb felekezetek élnek egymás mellett, egyforma szabadsággal. Számra nézve legtöbben kálvinisták, többféle árnyalattal; azután lutheránusok, római katolicusok és örmények (armenian church); anabaptisták és baptisták vagy mennoniták különféle sectáikkal, melyeket Hugo Grotius már 1616-ban megszámálhatatlanoknak nevezett; socinianusok; izraeliták; independensek vagy congregationalisták; csupazon járó adamiták és multiplicánsok stb.¹⁾ A régi felekezetekből újak és újabbak támadnak a határtalan lelkiismereti szabadság melegágyában megsokasodva, mint verőfényen a porcsin. Hollandia 1666-ban valóban *Het Tooneel der Hoof-Ketteren* (a főeretnekek szinpadja), a minek middelburgi Christoffel van Sichem metszvényei²⁾ tüntetik föl.

Ez a második nagy ellentét Franciaország és Hollandia közt, melyből a harmadik ered.

A szabad kutatás és a vélemény szabad nyilvánítása a vallás, politika és tudomány terén Franciaországban a XIV. Lajosig eltelt száz esztendő alatt jóformán lehetetlenné vált. Hollandia mintegy mentsvárává lesz az onnan kiüldözötteknek. Ekkép az egyik országban fejlődésnek indul a modern classicismus, mely az államhatalom védszárnyai alatt előmozdítja annak céljait: míg a másokban kötetlen formákban s féktelen mozdulatokban jelentkezik a szabad sajtó. Az ellenzéki irodalom, mely Franciaországban a polgárháborúk alatt buja virágzásban állott, a mint egészében az indexre kerül s a rendőrfőnök ellenőrzésére bizatik: egyszerre átmegy a köztársaság nagy városaiba, s onnan eregeti mérgezett nyilait a gyűlöletes francia állami hatalom ellen, francia nyelven, minthogy született francziák amaz irodalom főmunkásai.³⁾ Az időszaki irodalom annál nagyobb nyugtalanságot okoz a francia kormánynak, mert a hollandiai lapok már világlapok a szó olyan értelmében, melyhez fogható jelenleg nincs többé.

¹⁾ V. ö. J. S. C. de Radius : Historical account of every sect of the Christian Religion. London, 1848., p. 10., 15., 21., 23., 32., 61., 77.

²⁾ 21 fametszvény : »hamis próféták, adamiták, rajongók, felekezők és varázslók.« Krammnál : De levens en werken etc. I. 419.

³⁾ V. ö. Mémoires du marquis de Sourches sur le règne de Louis XIV. Publiés par le comte de Cosnac et A. Bertrand. Paris, 1882. I. 193.

»Konstantinápolyban, Smyrnában, Kairóban, Kis-Ázsiában, a két Indiában — írja egy egykorú — csak úgy olvassák a hollandiai hírlapokat (gazettes), mint Hágában s Amsterdam kávéházaiban.«¹⁾ S annyit ad rájuk a világ, hogy Bayle szerint kemény fenyegetés gyanánt jó forgalomba e korban az a mondas: kiteszlek a hollandi ujságba (»je te ferai coucher sur la Gazette de Hollande!«). Hollandiában nyomtatott politikai röpiratok szintén fölöttébb szúrják a francia kormány szemét; s ámbár valamennyit kitiltotta az állam területéről, még sem tudta megakadályozni becsempészésüket.

A hollandi háború kitörését megelőző hat év alatt a francia kormány többször fordult a hollandiaihoz, hogy akadályozza meg a hírlap- és röpiratíróknak a király politikája és magán-élete ellen egyre megújuló kiméretlen támadásait. 1666. május havában maga XIV. Lajos két ízben irt hágai követéhez d'Estrades-hoz, a miatt, hogy egy genovai származású, Amsterdamban letelepedett hírlapíró, »nagy szemtelenséggel (avec beaucoup d'impudence)« szól az ő ügyeiről és szándékairól. Pár nap mulva kezébe kerül a »Conversion de madame de La Vallière« című, szintén Hollandiában nyomtatott röpirat, mely magánéletének rejtve-rejtegetett titkait szelölteti. Éktelen dühre lobban. Kifejezi, mennyire szívéen fekszik, hogy megsértéseért gyors elégtételt kapjon (»à obtenir une prompte satisfaction de telles insolences«), a miért valóban minden követ megmozdít. De most is, mint annak előtte, csak tehetetlenségéről győződik meg a hollandiai szabad alkotmányon alapuló szabadsajttal szemben. »Il n'y a ici nul châiment — írja d'Estrades — pour ceux qui donnent de mauvaises impressions contre le gouvernement.«²⁾

A két fő ellentétet szemben e harmadik alárendelt. Mindamellett biztosra vehetjük, hogy a hadüzenetnek XIV. Lajos részéről ez volt az egyik titkos rúgója.

A negyedik nagy ellentét az, melyet a közgazdasági írók egyetlenül tüntetnek föl. Amerika fölfedezésével a világkereskedelem iránya a Földközi tenger mellékeiről az Atlanti

¹⁾ Hatin: Gazettes de Hollande et la presse clandestine au dix-septième et au dix-huitième siècle. 1873, p. 30.

²⁾ Lefèvre-Pontalis: Jean de Witt. I. 25., 26. II. 107.

Oceán s melléktengerei tájára ment át. A spanyoloké kezdetben a vezérszerep, de már a XVI. század közepétől egy állam sem mérkőzhetik Hollandiával. Főkép a fűszerek jövedelemhajtó kereskedése, mely annak előtte Keletről Egyiptomon s Marseille-en vagy Genován át irányult Nyugatra: most Amerikából Hollandiába vitetik, s oly vagyont hajt oda, hogy a tőke csak 3°/_o-ot hoz, míg Franciaországban Colbert 5°/_o-al állapítja meg a törvényes kamatot, s mihelyt kitör a háború, még azt sem képes föntartani. ¹⁾

Richelieu tarifája a király alattvalóival egyenlőknek nyilvánítja a hollandiai Egyesült-Államok polgárait, minélfogva hollandus és francia kereskedők árúi egyenlően vámoltattak meg. E szabadalom a hollandok tengeri kereskedelmét, mely vagyonosságuk elsőrendű forrása volt, nagyban emelte. De a mint Colbert kerül a kormányra, tonnánként hatvan garas (sou) vámot vet minden hollandiai hajórakományra. Ekkor a hollandok, tengeri kereskedelmük megcsappanásával, ipar-cikkeikkel próbálják megnyerni a réven a mit elvesztettek a vámon. Posztó, vászon, rövid-árú s egyéb iparczikkeik, jó minőségük s olcsóságuk miatt, széles elterjedésre számíthatnak Franciaországban.

Colbert e téren is keresztül húzza számításukat. Teen-dői sorrendjében a hollandiai kereskedelmi tengerészettel versenyzésre hivatott nagy kereskedelmi vállalatok mellé fölvetette a hazai ipar fejlesztését is, s első feladatának tekintette e fejledező ipart megvédelmezni minden idegen ipar versenyével szemben. Innen indulva ki, 1664 óta megkészszerzi az idegen iparczikkekre vetett vámot. Ezentúl egy vég posztóért 28 livre helyett 40-et, a finomított cukorért a régihez képest épen megegyszer annyi vámot kell fizetni. S nem múlik el esztendő, hogy egy-egy ipar-czikket újabb és újabb vámmal ne sujtana. E fiscalis rendszabályok, a mint alapjokban az idegen árúk kitiltását célozták, a valóságban csakugyan egyenértékűek a behozatali tilalommal. 1667-től fogva a hollandiai tengeri és szárazföldi kereskedelem, fűszereik és

¹⁾ Henri Martin: Histoire de France. 4-me éd. Paris. 1870. XIII. 343.

árúczikkeik elárúsítása lehetetlenné van téve Franciaországban.

»Hollandiai és rotterdami kereskedőktől értesülök arról — írja Colbert a tizenkettedik órában Pomponne hágai követéhez, — hogy az Egyesült-Államok kizárták pálinkánkat, és hogy a királyság egyéb portékáira s élelmiszerére is akkora adót vetettek, mely egyértelmű a kitiltással. Ezen aviso megerősítését az Ön leveleitől várom, a végett, hogy ha csakugyan való, megvizsgáljam az eszközöket, melyekkel hasonlóan járjak el velők szemben. Annál kevésbé okoz ez nagy nehézséget, mert pálinkánk kizárásával egyenesen a szerződésekbe ütköztek. Ők azonban már más, fontosabb esetekben is hozzá szoktak, hogy keveset törődnek szerződéseik kötelezményeivel. Rájok nézve a baj abban gyökerezik, hogy a király, úgy látom, nem hajlandó többé, mint eddig tette, az effélék eltűrésére. Remélem rövid idő múlva meg fogja látni, mekkora okuk leend megbánni, hogy belekezdtek e csetapatéba.«¹⁾

Az ádáz küzdelemben, Hollandia képviseli az általános, semmi részleges országos törvény által nem korlátolt, szabad kereskedelmet; míg Franciaország a mercantil rendszer s az azzal összefüggő védvamos politika révén próbál fölvergődni első rendű kereskedelmi hatalommá. Szabad kereskedelem és védvamos rendszer néz egymással farkasszemet.²⁾

Franciaország és Hollandia között ez a negyedik ellentét; nem kisebb a többinél, de egy szikrával sem nagyobb azoknál. Mind a négy együttvéve a háborúnak csak előkészítő talaja, mintegy ágyása, melyben megérlelődik az erőösszemérés gondolata. S csak ezek után tűnnek föl elsőrendű nagyhatalmi politikai irányzatok, melyek szükségkép vezettek háborúra. Az említett ellentétek megvoltak XIV. Lajos trónralépte óta, s csak a surlódást állandósították. De a döntő ok, mely elkerülhetlenné teszi a háborút, csupán az aacheni béke után jelentkezett.

Abban a korban a nyugati államok nagy politikájának mindenütt főkérdése a spanyol örökösödés. Kilátásban van

¹⁾ Dd. 21. nov. 1670. Lettres de Colbert. II. 583.

²⁾ A küzdelem leírása Joubleau-nál: Études sur Colbert. II. 121—128., és Clément: Hist. de Colbert. 293—305.

a világ legnagyobb birodalma, melyre mint örökségre XIV. Lajos jogot vél formálni, s képzelt jogait érvényesíteni akarja ha törik, ha szakad. Bár minden valószínűség szerint jó távol még az örökség valóságos megnyílása, XIV. Lajos mind a mellett nem akar túrni semmiféle hatalmat, mely azon esetre, ha az ügy végeldöntésre kerül, szándokait keresztezheti.

Az első hatalom, mely azt a vakmerő kísérletet teszi, bizonyos, hogy az első lesz, melylyel a király szembe száll. Hollandia volt az első, az vette föl első a keztyűt, s annak kellett szükségkép legelőbb megmérkőznie XIV. Lajossal; az első tengeri hatalmasságnak az első szárazföldivel.

A holland háborúnak ezen kiegyenlíthetlen nagy politikai számítás a döntő indoka, s nem a Colbert tarifája.

Mind addig mig Spanyolország elég erős volt arra, hogy sakokban tartsa Franciaországot, s a németalföldi birtokaival tőszomszéd' hollandiai Egyesült-Államokat: a francziák és hollandok, a közösen félelmes nagyhatalommal szemben, természetes szövetségesek. De a pyrenaei béke (1657) óta Spanyolország tehetetlensége, ina szakadása ép oly nyilvánvaló, mint a francia királyság hódító ereje s hódításvágya. A politikai helyzet változása, mely szerint Hollandiát többé nem régi uraik a spanyolok, hanem a közeli francziák veszélyeztetik, idézi elő a hollandoknál azt a mérsékletet, hogy a helyett, hogy Spanyol-Németalföld felosztásán fáradoznának, mint annakelőtte: bölcsen lemondanak e veszedelmes osztályról. Nagyon közel érzik magukat az agresszív irányú Franciaországhoz, mely természetes határait a westfáliai s pyrenaei békében elérvén, most összes erejével északra vagyis feléjük fordulhat, hogy ottani igen tökéletes határait kikerekítse.

XIV. Lajos betörése 1667-ben Spanyol-Németalföld területére nem bir többé a régi-módi kalandos háborúk jelle gével. Ha ott hódít, bizonyos, hogy *maradandóan* hódít, mert területileg összefüggő, ugyanazon fajú, nyelvű és vallású nép lakta földet vet hatalma alá. Előre látható, hogy állandóan megveti a lábát s meggyökerezteteti hatalmát a behódoltatott területen; honnét, csak idő kérdése, mikor árasztja el seregeivel Hollandiát. A hollandok e meggyőződését Pomponne irataiból olvassuk ki, melyekben mint hágai francia követ így

nyilatkozik Van Beuninghen és de Guent előtt: az épp a veszedelem, hogy hozzászoktak összeférhetlenné tartani Franciaország szomszédságát és barátságát.¹⁾ Vagyis a hollandok a francziát, ha az egyszer természetes határoktól nem védett határaikon fészkel be magát, természetes ellenségeknek tekintik.

A francia szomszédságot nézetem szerint az Egyesült-Államok még ezen kívül mindenek fölött azért akarták eltávolztatni; mert ez esetben összetűzés alkalmával hiába van nagy hajóhaduk, hiába urai a tengernek, a szárazon, mely ellenfelük eleme, nincs rá mód, hogy megmeneküljenek az eltiportatástól. Ellenben ha nem szomszédok, a közbe eső idegen állam területe mintegy villámhárítóul szolgál, s a háború dereka, a hollandok elemére, a tengerekre tereltetik.

Ezért állíták meg XIV. Lajost spanyol-németalföldi diadalmas előnyomulásában, azon hármas szövetség megalkotásával (1668), melybe Anglián kívül a harminczéves háború óta szakadatlanul Franciaországgal szövetséges Svédország is belépett.

Sokat irtak egy éremről, mely XIV. Lajos jelmondatának (Nullius in par!) s jelképének a Napnak megsértésére veretett volna, nyomban az aacheni béke után. Mondják, hogy Józsuét ábrázolta az érem, a mint feltartóztatja a Napot: *In conspectu meo stetit sol!* (mások szerint egyszerűen csak: Sta, sol!) Az új Józsué Amsterdam polgármestere, Van Beuninghen, ez idő szerint Hollandia követe Franciaországban, ki a hágai szerződést XIV. Lajos elé terjesztette.

Több mint kétséges, hogy ez az érem csakugyan létezett volna akkoriban. Van Beuninghen, ki egyébként zordon modorával annyi visszatetszést gerjesztett a királyban és Colbertben, mihelyt értesült a vádról, igazolta magát a király előtt. »Ily extravagantiák nem telnek ki tőlem.« A király el is fogadta a mentséget, s hivatalos historiographusa, Pellisson, határozottan kijelenté, hogy a sértésnek nem a holland követ a szerzője. De még ha igaz lett volna is az érem-veretés: a fenforgó

¹⁾ Dépêche de M. de Pomponne à M. de Lionne, du 21. mars 1669. Archives des affaires étrangères Párizsban; Correspondance de Hollande, vol. LXXXIX.

viszonyok közt túlon túl nagy fontosságot tulajdonítottak neki.¹⁾ Mert a háború megindításában nem a király önszeretetének megsértése, hanem az 1668-ki triple alliance a döntő mozzanat. A hivatalos levelezésben csak ettől fogva állandósul a viharjós hang, a fenyegetőzés, a különben is összeegyeztethetlen érdek-eltérések élére állítása. Fentebb adtuk, miként nyilatkozott Pomponne Van Beuninghen és de Guent előtt, már 1669 márcz. havában. Aug. 12-én Colbert halálos ellenségekül (ennemis mortels) említi a hollandokat, Colbert de Terronhoz intézett bizalmas levelében.²⁾ 1670. október havában következik be a kereskedelmi összeköttetések végleges megszakítása. 1671. február havában már küszöbön állónak látszik a háború; Lionne így ír Crockow brandenburgi követhez: »A király nem kíván semmi elégtételt a hollandok részéről, ő csupán dölýfüket akarja megöldökölni s leverni egy kevésbé ezt a hatalmat, mely vakmerően megsérté a legnagyobb hatalmasságokat. *Különben sines már többé rá mód, hogy ez ügyek elsimíttassanak* (les choses ne sont plus en termes de pouvoir être accommodées). Maga a király sem rendelkezhetik többé szabadon: kezeit megkötik barátainak érdekei, melyeket többre becsül a magáénál.«³⁾

Ha ezen előzményeket ismerjük, akkor az 1672. ápril 6-ki hadüzenetet⁴⁾ nem hogy elhamarkodottnak, hanem inkább csak nagy későn bekövetkezettnek fogjuk tartani, még pedig annyival inkább, mert XIV. Lajos, későbbi nyilatkozata

¹⁾ V. ö. Basnage : Histoire des Provinces Unies II. 361., hol Van Beuninghen egy levele, melyben visszaútasítja a vádat, mert az »fiction toute pure inventée en France.« — Mignet : Négociations relatives à la succession d'Espagne sous Louis XIV. III. 5., készpénznek veszi az egész éremhistóriát. — Ranke : Französische Geschichte. III. 285. — H. Martin : Hist. de France. XIII. 343., 344. s Lefèvre-Pontalis : Jean de Witt. II. 42. mendemondának tartják. — Fenmaradt ugyan egy *Stetit sol in medio coeli* feliratú érem; ez azonban, szakemberek tanúsága szerint, németországi veret. Klotz : Historia nummorum contumeliosorum et satyricorum. Altenburgi, 1765., p. 181.

²⁾ Lettres de Colbert. II. 481.

³⁾ Mignet : Négociations relatives à la succession d'Espagne sous Louis XIV. Paris, 1842. III. 623., 624. és dd. 10. févr. 1671. III. 289., 290.

⁴⁾ Lettres de Colbert. II. 646.

szerint, »a béke (t. i. az aacheni) óta soha nem lépett az államtanácsba a nélkül, hogy eszébe ne jutott volna azon állam hálátlansága, mely felszabadulását s hatalmát Franciaország királyainak köszönhetette.« S a dolog természeténél fogva francia államférfi nem is ellenezhette a háborút. Mindenik a maga szempontjából mérlegeli, s mindenik szükségszerűnek tartja, az egyetlen Villeroi tábornagy kivételével, ki Franciaország hagyományos politikájára hivatkozva kelt a hollandok védelmére.

XIV. Lajos főszempontja, melyen át a bonyodalmakat tekinti: a spanyol örökség. Lionne, a kit mélyen megalázott, hogy a hármass szövetségről csak akkor értesült, mikor már meg volt kötve: ég a vágytól, hogy a diplomatai hiba emlékét elmossa az új háború dicsősége. Turenne, Louvois és Le Tellier épen azért kívánják a háborút, mert ismerik a két állam erejét. Ismerik Franciaországét, mely már munkába vette a hadsereg fokozatos emelését; és előttük áll a kalmár Hollandia, mely különben is gyöngé haderejét, a hármass szövetségben bizakodva, rövidlátó rossz gazdálkodással, 3.214,172 livre megtakarításáért reszketve, több mint felényivel szállítja le; mert az aacheni béke után azonnal 41,600 katonát bocsátottak el.¹⁾

Colbert magatartásának igen természetesen közgazdasági szempontok adtak irányt. A háború, a mint bemutattuk, nélküle is elhatározott tényynyé vált volna. Láttá ez áramlatot, s ez egyszer, először és utoljára, egyértelemben van Louvoissal. Kétségkívül féltette ettől a pénzügyeket, mert meg tudta becsülni mibe kerül egy háború: láthatta, hogy még a Dárius kincsén ülő Hollandia se bírja soká a huzamosabb háború miatt felszökött adóterhet, elannyira, hogy katonaságát bocsátja el e miatt. De bizik abban, hogy hamar vége lesz a harcnak, melynek gyümölcse Hollandia kereskedelmének végmegrontása s annak helyébe a francziának léptetése leend. »Nincs okunk a félelemre; — írja Pomponne hágai követhez — bizhatunk a király hatalmában.«²⁾

¹⁾ Lefèvre-Pontalis: Jean de Witt. II. 185. 187—195. 251.

²⁾ »La puissance du roy nous met hors d'estat de craindre.« Dd. 26. déc. 1670. Lettres de Colbert. II. 618.

A nagyhatalmi vállalatok sikerének fő-fő biztosítékai: a diplomacia, had- és pénzügy, teljesen rendben. XIV. Lajos, ki nem tarthat immár Spanyolországtól, meggyöngíté Ausztriát, pártokra szaggatta Németországot, szétugratta a hármasszövetséget, melyből a veszedelmesebb közeli Angliát egészen ügyéhez csatolta. Hollandia elszigetelve; Franciaország szövetséges vagy legalább semleges államoktól körülvéve: lehet-e kedvezőbb politikai helyzet Franciaországra nézve!?

Hát még a katonai fölény. 110,000 hadra készen álló ember: »a legszebb és a legnagyobb hadsereg, mely valaha volt Európában,« írja Louvois. »Párizsban — úgymond Sévigné asszony — nem maradt egy tisztességes ember sem (personne de qualité), ha az utcán karddal látnak valakit, a kis gyerekek rájuk kiabálnak.« A sereg élén a nagy Condé, Turenne és Vauban. Nem csoda, ha olyanforma katonai sétának (promenade militaire) tekintik az új háborút, mint a minő volt minapában a spanyol Németalföldre bevonulás. XIV. Lajos Vauban előtt 110,000 emberéről mint fedezetről (escorte) beszél, mely biztosítja, hogy csöndesen odautazhat Hollandiába (voyager tranquillement en Hollande.)

Mindenki akarta a háborút; van okunk hinni, hogy többé-kevésbé még maga a nép is, melyről a század egyik legnagyobb gondolkodója, Jean Bodin éleselműleg jegyzé meg, hogy tartós béke után jobb' szereti a háborút, mert akkor benn' marad a gabona, nem megy Spanyolország- s Angliába, s nincs drágaság. A mellett mindenki bízott a háború fényes sikerében; egy La Fontaine-nek tulajdonított versezet a közhangulatot ekkép fejezte ki:

A vous marchands de fromage
Salut, révérence, hommage.
. . . Pêcheurs de haran
. . . vendeurs de saffran
Peuple hérétique et Maran,
Ennemi du Vatican
En vain votre Aréopage
Votre nouvelle Carthage
Met toute chose en usage
Pour détourner l'ouragan,
Et vous sauver du naufrage :

Notre Roi vaillant et sage
 Notre invincible Sultan
 Ruinera ville et pàcage,
 Mettra votre or au pillage,
 Vos personnes au carcan
 Et vos meubles à l'encan.

—
 Je ne suis sorcier ni mage,
 Mais je prédis et je gage,
 Qu'on verra croître l'herbage
 Dans les places d'Amsterdam;
 Que Dordrecht et Rotterdam
 Ne seront qu'un hermitage,
 Qu'un lieu désert et sauvage. ¹⁾

A kor egyik leghíresebb államférfia így irt: »Franciaország királya, Európa leghatalmasabb fejedelme, egy jó úszóval hasonlítható össze, ki teljes erővel és kedvvel veti magát a hullámok közé. Senki sem tudja róla megmondani, mennyire fog haladni s mi fogja végre visszahajtani: erős áramlás-e, ereje kimerülése-e vagy valamely véletlen?« ²⁾

—,Hát ha mind a három?«

A háború kezdetben csakugyan séta jobbra, séta balra; igazat készül adni a közgondolkodás legvérmesebb reményinek. 1672. június 26-án Scudéry asszony Bussy-Rabutinhez fordul: »Beszéljünk egy kevéssé a király hódításairól; Ön, a ki úgy ismeri a történelmet, olvasott-e valaha ilyesmit? Ő Felsége *bizony mindjárt Hollandia királya* csakúgy, mint Franciaországé!« ³⁾

Scudéry asszony e szavai merő visszhangja a kormánykörök véleményének. Colbert, szokott előrelátásával, készíti már terveit a szerencse kerekének minden eshetőségére, — a kudarcz leszámításával.

1672. július 8-áról van keltezve Hollandiára vonatkozó

¹⁾ Virelay sur les Hollandois. Lettres de M. Rabutin, comte de Bussy. Amsterdam, 1738. II. 294—296.

²⁾ The constitutions and interests of the empire. Works of Sir William Temple. II. 225.

³⁾ »Sa Majesté va être roi de Hollande comme de France.« Lettres de M. Rabutin, comte de Bussy. Amst., 1738. II. 330.

tervezete, melyben megállapítja, mi hasznot húzhat a holland háborúból a király. Azt az alternatívát állítja föl, hogy vagy meghódítja s bekebelezi a király az Egyesült-Államokat — ez a legjobb eset — s akkor annak kereskedelme a király alattvalóinak kereskedelmévé lesz, igyekezni kell mind a mellett a kereskedés egy részét francia kezekbe vinni át; vagy pedig, a mi valószínűbb, tekintve a hatalmak nyugtalanságát, a király nem fogja bekebelezni a hollandi Egyesült-Államokat, hanem csak befolyása alá hajtja.

Colbert most szemlét tart a holland kereskedelem fölött, melyet hat részre tagolva tárgyal.

E kereskedelem első fajtája: a hollandok kereskedése Franciaországgal. Colbert a souverainitásában megmaradó Hollandiával szemben azt kívánja, hogy az 1667-ki tarifa lépjen életbe, s a francia bor-, pálinka- és iparczikk-beviteli tilalom eltöröltessék. Ez lesz a gyümölcse a győzelemnek.

Második az északi kereskedelem. Hollandia e részben mindenkép előnyben van nem csak helyrajzi fekvésénél, hanem összeköttetéseinek régibb fennállásánál fogva is Franciaország fölött. Franciaország e viszony javulását egyedül a politikai túlsúlytól várhatja.

A harmadik az amerikai, t. i. új-spanyolországi, perui közvetítő kereskedelem, melyre nézve szintén bajos lesz valami pozitív követeléssel állni elő.

Ellenben a negyedik, a levantei kereskedelem, mely a hollandoknak évenként tiz, tizenkét milliónyi hasznot hajt: nem maradhat továbbra is az övék; annak csaknem egészen francia kézre kell kerülnie! Mintha csak a nagy Napoléon szavát hallanók: »La Méditerranée doit être un lac français.« E végett ki kell tiltani a hollandokat a Földközi tengerről, s nem szabad nekik megengedni, hogy követeket s konzulokat küldjenek a fényes portára.

Az ötödik Afrika és Nyugat-India kereskedelme, aranypor, rabszolgák s egyéb portékák révén több mint hat millió livre-t jövedelmez a hollandoknak évenként. Colbert szerint ez úgy játszható át francia kézre, ha a hollandok átengedik Curaçao, Tabago és Saint-Eustache szigetét, valamint Guinea egyik várdáját.

Végre a hatodik a kelet-indiai kereskedelem, mely tiz, tizenkét milliót hoz a hollandoknak. Ha a király elveszi tőlük a Molukkok egyikét, s egy vagy két várat Malabar partjain: Franciaország kereskedelmét öt-hat milliónyi évi jövedelemmel gyarapítja.¹⁾

Colbert e tervezetében vérmes reményeknek engedi át magát, s élesen állítja szem elé, hogy közgazdasági politikájának a kizárólagosság a jellemző vonása. A Földközi tenger *mare clausum* lett volna, s a világkereskedelem minden ágában érvényesült volna a monopolum, megszorítások és kiváltások elve Franciaország javára.

Váratlan események azonban csakhamar más fordulatot adnak a háborúnak, mely nem a hollandok végromlásával, hanem az 1667-ki tarifa feláldozásával végződött. Franciaország voltaképp már a háború *huzamossága* által meg volt verve. A gyakorlati holland nép *grand-pensionnaire*-je jól számított s helyesen fogta föl a helyzetet: »Midőn a király miniszterei meg akarnak félemlíteni a francia csapatok özönével: azt kérдем tőlök, mikép tartják el azokat? Mert egy háború költségei négy hónap alatt legalább is 13.700.000 forintra rúgnak.«²⁾

Annyira vagy tán még többre! Nem volt akkor állam, mely hat esztendei külháború költségeit megbirta volna. Colbertnek emberfeletti munkájába került, hogy a legszükségesebb kiadásokat is *bármilyen* fedezhesse. Nagy ára volt a háborúnak. Colbert mint *contrôleur général* erőszakot kénytelen ejteni saját bölcs elvein, sajátkezüleg kell megbontania pénzügyi szép rendszerét. Tragicus látvány, midőn egy hozzá hasonló positiv szellem *sophismákkal* igyekszik megnyugtítani háborgó indulatait. A küzdelem alatt 1674-ben írta e sorait: »Minden nagy állam, s főképp e királyság, egyedül a hadsereg által állhat fenn. A királynak ellenségei nagy száma miatt erősí-

¹⁾ Propositions sur les avantages que l'on pourrait tirer des états de Hollande pour l'augmentation du commerce du royaume. Először közölte Joubreau: Études sur Colbert, pièces justificatives, II. 421—423., több apró hibával, pl. Curaçao nevét »l'isle de Curasol«-nak olvassa. Szabatos kiadása: Lettres de Colbert, II. 658—660.

²⁾ Dd. 27. nov. 1671. Lefèvre-Pontalis-nál: Jean de Witt. II. 195.

tenie kell hadseregét, s ennélfogva semmi szin alatt sem engedhető meg, hogy azok, kik részesei a közhatalomnak, bárminő ellenvetést tegyenek a csapatok toborzása ellen. Hanem inkább elő kell azt mozdítaniok.« ¹⁾

S mindez még hagyján, ha a nagy háborúval egyidejűleg Colbertnek, a surintendant des bâtimens-nak nem kell vala tovább folytatnia a költséges építkezéseket, és ha a a ragyogó királyi udvar engedett volna legalább egy makulányt csillogásából. A ministre dirigeant ettől fogva hányszor fohászkodik, hogy a legszükségesebbre sincs pénz, mert kell a háborúra! Hányszor tör ki belőle ama szomorú sóhajtás: »Ha az Isten békességet adna (si Dieu nous donne la paix)!«

A merre néz, csak pusztulást lát, gyászos eredményeket az előbbeni viruló állapotok helyett. Nem lehet azonban felelőssé tenni őt amaz eredményekért, és pedig két okból nem: először azért, mert a háború eszméje eredetileg nem ő tőle indult ki;

másodszor, és leginkább azért, mert épen a háború előestéjén vesztette el befolyását annyira, hogy annak menetét elhatározólag nem intézhette.

XVII.

TACEANT MIRACULA MEMPHIS.

A dunkerque-i hadi kikötő fölrata.

Colbert, mint egykori kereskedő-ügynök, nagyobb készlettel foghatott a kereskedelmi kérdések megoldásához, mint bármely más államférfi; mint egykori bank-hivatalnok s egy állam-miniszter mellett a pénzügyek kezelésével megbízott főtitst, behatolhatott a pénzügyek titkaiba; tudomány, irodalom és művészet iránti érzéke is kifejlődhetett még ugyanazon pártfogó minisztere oldalánál, ki halálos ágyán csak azt sajnálta, hogy remek festményeitől, könyveitől és ritkaságaitól kell megválnia. Colbertnek mindezen tág munkakörökben kifejtett tévékenysége könnyen érthető, s az előző sorokban vázol-

¹⁾ Dd. 8. juin 1674. Lettres de Colbert. T. IV., p. XXXVII.

tuk is magyarázatát. De mikép fejtsük meg, hogy éppen ő teremte meg a francia tengerészetet, mely ügynek csak megértéséhez is arra irányuló neveltetés, külön szakismeretek s műszaki jártasság föltétlenül szükségesek. Igen gyakran mérik őt össze Louvoisval. Rivalitása a hadügyminiszterrel mintegy kihívja az összehasonlítást. De ha érdemeiket tekintjük, még akkor sem lennének párhuzamba állíthatók, ha Colbert egyébbel sem foglalkozott volna, mint a tengerészet ügyével.

Mikor Louvois Le Tellierrel a hadsereg újjászervezéséhez lát, igaz, hogy mindent újjá kellett alkotnia, de legalább *volt mit* reorganizálni. — Mindenekelőtt a sereg vezetésére tisztekkel, a keretek megalkotására régi katonákkal rendelkezhetett.

Mikor Colbert átveszi a tengerészetet, ha nem is hivatalosan (mert működése nyolcz első évében Lionne volt a névleges tengerész-miniszter), de hivatásszerűleg, nem volt: se hajó; se kikötő, se arsenál, se raktár; se tisz, se matróz. Colbert feladata mindezt előteremteni.

Franciaország oly pompásan van elhelyezve a világ két legjelentékenyebb tengere, a Földközi és az Atlanti közé, hogy Richelieu szavai szerint maga a természet mintegy megkínálta a tenger uralmával. Hajóhada mégis oly silány, hogy e részben nemcsak Hollandia s Anglia, hanem Spanyolország, Törökország s az olasz köztársaságok is fölülmulták.

Mazarin végső éveiben 300,000 livre-t költenek e célra évenként. Húsz ócska hajó, járatlanságukról hirhedt kapitányok, s alkalmazás hiányában külföldön szolgáló matrózok: így áll a francia tengeri hadügy Mazarin korában.

Colbert 1662-ben három milliót, vagyis tizszer annyit költ e célra mint előde; a következő évben már hat milliót, mely egész 13 millió évi költségig emelkedik. Háromszáz jó hajó 52,000 képzett tengerésszel: ez a francia tengerészet állapota Colbert alatt.

Ez az átalakulás a mesék országának határvonalát érinti. Úgy rémlik előttünk, hogy szemünk láttára újul meg az a szép allegoria, a mint az isteni Minerva teljes fegyverzetben pattan ki Jupiter fejéből!

A legelső, a ki észreveszi e rémületes hatalom szülemelését s megdöbben rajta, — Morosini, Velence követe a francia udvarnál 1668-tól 71-ig. »Colbert — írja Morosini a köztársaság kormányának — a király kegyében és bizalmában a legfőbb polczra jutva, úgy tudta előadni, hogy az országra nézve mennyire szükséges hatalmas hajóhad, hogy legyőzve ő Felségének ily távol reményekért teendő költségek iránt táplált természetszerű idegenkedését: bámulatos gyorsasággal tudott szert tenni nyolczvan nagy hajóra, melyek mindennel ellátvák, s hajózásra és kereskedelemre alkalmasak. Közülök a legkisebben negyven bronz ágyú van, míg a legnagyobb százat is elbirna.«¹⁾

Bizonyára a tengerészet megteremtése volt legjobban hozzáforrva Colbert szívéhez, ép úgy mint XIV. Lajoséhoz a szárazföldi hadsereg emelése. S Colbert e részben is azért nagyobb a királynál, mert inkább kifejezi a jövőt. Ő sokallja a szárazföldi hadsereg költségeit. Miként napjainkban mindenhol sokallják. De emeli a hadi tengerészetét. Épen mint a hogy jelenleg nagy államokban mindenütt erre fektetik a főszűlyt.

Kétségtelen is, hogy világra szóló nagyhatalmi állás a tengerek fölötti uralom nélkül alig képzelhető, hogy ne mondjuk: merő lehetetlenség. Már a kiválóan gyakorlati rómaiak kolosszális hatalmi kifejlődésük alapföltételül ismerték föl, hogy a tengeri uralmat ki kell ragadniok Carthago kezéből. A »Carthaginem delendam esse conseo«-nak ez a mélyebb politikai értelme.

Az állami hatalom attributumai között nincsen megragadóbb s hatékonyabb a tengeri haderőnél. Minden hadi hajó magában véve egy kis mindenség, valóságos mozgó várd, mely mindenüvé eljuthatva, mindenhol látható jele és kifejezése azon ország erejének, melynek lobogóját lengeti. Colbert merészkedett arra vállalkozni, hogy annak a kis mindenségnek minden szögét, minden izületét, a hajó fenekétől az árboczig, előteremti úgy szólván a semmiből.

Munkatervében az első lépés, a kezdetnek kezdete, mely-

¹⁾ Relazioni degli stati Europei etc. Francia, III. 214.

ről maga mondja, hogy ilyenkor be kell érünk azzal, a mi föltétlenül szükséges: ¹⁾ egy kicsiny hajóraj megalkotása. Colbert Hollandiában és Svédországban, mint a hajógyártásban legjobb hitelű helyeken, készített husz-huszonöt hajót, melyek mintegy vetemény-magvai leendő hajóhadának. A flottilla kiegészítésére készen vett még néhány hajót Svédországban s Dániában, gályákat Toscanában és a pápától. ²⁾

Csak ezután kezdődik az a titáni munka, mely leírhatatlan, mert annyira organicus, annyira összefügg, úgy összekulcsolódik minden ize egymással, hogy csoportosítás s egyéb írói segédszer, ez esetben a szervi kapcsolatokat bontva meg, voltaképp az egész műveletet kivetkőzteti valódi természetéből.

Colbert levelezéseiben gyakran ismétlődik az a gondolat, mennyire »szégyenletes (honteuse)«, ha egy akkora és Isten minden javaival úgy megáldott ország, mint az ő hazája, bármiért is külföldre szorúl. Elődei mulasztásai folytán hajóhada megalkotásánál neki is rá kellett térnie ama »szégyenletes« ösvényre. De ez csak kényszerhelyzetéből folyó ideiglenes rendszabály. Már a hajók megrendelésekor szilárdan el volt tökéelve arra, hogy ezentúl bármi áron otthon fogja készíttetni s fölszerelni hajóhadát.

Jóformán egészen üres arsenálokat vett át elődétől, melyeknek parányi készlete merőben külföldi árú. „Ez így nem maradhat!“ Colbert merészen tűzi ki a célpontot, melyre törekednie kell. Azt akarja, hogy arsenáljai a legutolsókból egyszerre emeltessenek legelsőkké, még pedig úgy, hogy az utolsó kötél-bütüig hazulról szereltesse föl, a hazai föld lappangó kincseinek kiaknázásával.

De hol az az ember, a ki fölfedezzen oly kincseket, melyeket a világ teremtmése óta nem látott meg senki!?

Első munkatársait az ipar minden ágában árva Franciaországban nem kereshette. De megtalálhatta külföldön. Hívására egymásután jönnek be idegen föld szülöttei. Svédek járják be a Pyrenae-k, Provence és Auvergne őserdőit, válogatva az árbocznak, az evezőnek, a hajóderéknak, a hajó

¹⁾ »Il faut se contenter à présent de ce qui est absolument nécessaire.« Lettres de Colbert. T. III. 1. P., p. 129.

²⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P., p. 33—37.; 17. és 266.

orrának való fát. Kellő mennyiségben lették meg, a mit kerestek: a sudaras fenyőt, mely a legjobb árbocz; evezőnek a göcstelen, simán faragható bükkfát, hajógerincznek a szilárd tölgy- vagy szilfát, hajó orrának a meg nem vetemedő, erezetes barkóczafát és a diszes diófát.

Eladdig Hollandiába, Angliába, Francia- és Spanyolországba minden ács-fát Skandináviából szállítottak. Most, legalább Franciaországban, maguk a svédek teszik fölöslegessé e legnagyobb kiviteli czikküket. Az általuk feltárt, mind eddig vadon, haszontalanul heverő erdők terméke hasznosítatván, rövid időn végkép kiszorítja északi vidékek munkáit. Colbert e részben is a jövőt tartva szem előtt, az arsenálok fa-szükségletét örökre biztosítani akarja. Erre szolgált 1669-iki erdőtörvénye, és azon intézkedése, hogy az arsenálok táján fekvő tengerparti erdőségeket magánosoktól az állam számára összevásároltatta.¹⁾

Az erdészekkel egyidejűleg egy csoport svéd kátránygyártó veri föl az erdők csöndjét. Még akkor a kátrányt nem kőszénből, hanem kizárólag fenyőtőkékből csinált szénből párolták le. A szárazon páráholt kátrányból ismételten megpárolva, hogy a fenyőolaj elillanjon, készítették a szurkot.

A svédek Provence és Médoc erdős tájain találtak legalkalmasabb helyet telepek fölállítására. Az intendánsok s néhány tengerész tiszt ellene vannak a hazai kátránygyártásnak. „Mit babrálnak e sehonnaiak a kátránynyal, olyat, mint a svédországi vagy hollandiai úgy se készíthetnek soha!” Colbert megnyugtatja a háborgókat. »Semmi sem oly fontos tengerészetiünkre nézve, — úgymond — mint hogy nélkülöz-hessük az idegen gyártnányokat (que de nous mettre en état de nous passer des manufactures étrangères), különösen a kátrányt, melyből roppant nagy a fogyasztás kikötőinkben.«

Colbert alatt e czikkből még többet használtak föl, mint annak előtte. Neki nem kell pösze kötél (funin, cordage blanc), mely hamar rohad s akkor az ördögé; az ő hajóin az egész kötélzet, sőt az alacscság (lignes) egy része is be van itatva kátránynyal (cordages goudronnés), hogy tovább tartson.

¹⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P., p. 42., 43.

Provence kátrányégető műhelyei hamar elpusztultak; Gascogne és Médocban maig virágzanak. Onnét csak a svédek pusztultak el, kiket már Colbert is rövid időn nélkülözhetett. »A kátránygyártás — írja 1669-ben a havre-i tengerészeti biztoshoz — az ország különböző tájain gyakorlatba vétetvén, a király gondoskodása folytán hozatott svéd munkások által, nincsen többé szükségünk reájok. A helyett tehát, hogy északról hozatna kátrányt, kerestesse Médocban, hol a parasztok bőven égetnek oly jó minőségű kátrányt, hogy Terron úr (a rocheforti intendáns) rég' idő óta nem is használ egyebet Rochefort és Brest szertáraiban.«¹⁾

Az arsenálok óriási kötél- és vitorla-szükséglete fedezése végett Colbert utasítja az intendánsokat, hogy minden tőlük telhető módon és eszközökkel mozdítsák elő a kender- és len-termelést. A Loire, Allier és Rhône morotvain és környékük ponkjain kifejlődött dús kendertermelés valószínűleg Colbert intézkedései által vette kezdetét. A nyers anyag kötéllé fonására eleintén Hollandiából hozatott kötélverőket s a vitorlavászon vitorlává szabására Angliából vitorlamestereket (voiliers).²⁾

Hasonlóan járt el a hadi tengerészet érczemű-szükségletével. Előbb idegen bányászokat hozat, hogy hazai bányák termékeiből állíthassa ki a feldolgozandó vasat, rezet, ólmot s egyéb érczanyagokat. — Aztán ágyüöntődéket, fegyvergyárakat, vaslemez- és horgonygyárakat állít az ország különböző vidékein. Tekintettel van arra, hogy e gyárak fele részét az Atlanti, másik felét a Földközi tenger mellékén helyezze el. A tengerészethez szükséges egyéb ipar-telepeket és műhelyeket is mindig így osztotta el. Egy részök Nyugat (pour le Ponant), vagyis az Atlanti oceán-, más részök Kelet (pour le Levant), vagyis a Földközi tenger-melléki arsenálok számára dolgozik.³⁾ Az akkori kezdetleges közlekedési viszonyok mellett, ez a gondoskodása hatalmasan elősegíthette mind az arsenálok, mind a gyárak föllendülését.

¹⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P., p. 149.

²⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P., 153., 465.

³⁾ A gyárak elhelyezésének leírása, dd. 24. sept. 1671 : Lettres de Colbert. T. III. 2. P., p. 42—44.

Mindez gyorsan, négy-öt év alatt megy végbe. Immár hozzáláthat a hajók építtetéséhez — odahaza, mely célra számos ügyes embert küld Hollandiába és Angliába, az ottani hajógyárak tanulmányozása végett. A kiküldöttek közt legkülönbnek látszik a két Hubac, atya és fia, mindkettő szekerzés ács (*maître de hache*), mindketten hasznos munkársai a miniszternek. Távollétökben sűrű levelezésben áll velök. Pontos utasításokat ad nekik a hajórészek minden porczikájára nézve, hogy mit figyeljenek meg, mit rajzoljanak le, mit szerezzenek meg stb.

Azalatt odahaza idegen hajóácsokkal kezdeti meg a nagy munkát, kik rövid idő múlva fölöslegessé válván, lassanként belföldiekkel pótoltnak. 1671-ben már a gálya-construáláshoz sincs többé szüksége idegenekre.¹⁾

E nagy sikerek, s a még nagyobbak előérzete, még fokozná Colbert buzgalmát, ha már nem ment volna el abban az utoljára is véges emberi erő legszélsőbb határvonaláig. Szünetlenül azon van, hogy saját lelkiállapotát mintegy átadja nemzetének. Hogy közölje vele a nagy dolgok művelésének szeretetét. Hogy belevigye vérébe a kötelességekről alkotott magas fogalmait. Munkára buzdít mindenkit, s más előjárókat is alárendeltjeikkel szemben hasonló buzdításokra serkent. »Miután láthatja — írja a rocheforti intendánshoz, — hogy én a magam részéről lelkesíteni igyekszem mindenkit (*je tasche d'animer tout le monde*), nem kételkedem, hogy Ön is így fog tenni a maga körében.«²⁾

Colbert elismeri, hogy a korabeli hajók közt a hollandok és angolokéi a legkülönbek. Ennél fogva folyton szemmel kell tartani hajó-építésmódjukat, hogy kizsákmányolhassuk a magunk céljaira (*d'en profiter*). Azonban nem állapodik meg e ponton. »Nekiünk még azokat is felül kell múlnunk! Úgy, hogy az idegenek kényszerülve legyenek rólunk venni példát« (*«en sorte que les étrangers soyent obligés de prendre leurs modèles sur nous.»*)³⁾ Ennek elérésére, vannak állandó

¹⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P., p. 336.

²⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P., p. 49.

³⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P., p. 295.

receptjei, melyeket számtalanszor ismételt leveleiben. A legfontosabbakat a következőkben próbálom összeállítani.

1. Hajó alkatrészekkel úgy kell ellátni az arsenálokat, hogy a hajók összetákolása s tengerre bocsátása minél rövidebb időbe kerüljön. Például hozza föl a zaandami gyorskezü ácsok virtuozitását a hajók gyors összerakásában. Emlegeti, hogy a velenceiek III. Henrik jelenlétében huszonnégy óra alatt készítették el egy gályát. És elvégre folytonos sürgetései, kérelmei és utasításaival annyira viszi a dolgot, hogy arsenáljai előbb két hét, aztán egy hét, végre egy nap alatt tudnak teljesen elkészítve tengerre bocsátani egy oly hajót, melynek alkatrészei előre gondosan kikészítették. S jellemző Colbertre, hogy midőn végre eléri azt, mit non plus ultra gyanánt emlegetett, az egy nap alatti összeállítást: még nagyobb gyorsaságot kíván! Azt írja, hogy már most próbálják meg, kevesebb mint egy nap, éjfélután két órától esti tízig elkészíteni a hajót.

Ilyesmi gyakori jelenség Colbert életében. Hányszor említi, hogy ez vagy ama dologban el kell menni a lehetetlenig, s megpróbálni végrehajtani a lehetetlent! ¹⁾

Mikor azon kíváncsi közölte a marseillei gályák intendánsával, hogy huszonnégy óra alatt készíttessen el egy gályát, egyebek közt ezt a megjegyzést teszi: »Ugyan jól vigyázzon, hogy erőt ne vegyen Önön az a gondolat, hogy ez lehetetlenség volna. Hanem inkább oltsa be lelkébe, hogy le kell győznie minden nehézséget, még magát a lehetetlenséget is. S legyen róla meggyőződve, hogy jobban tudom Önnél a kezeim közt megfordúlt s végrehajtatott vállalataim közben szerzett millió tapasztalatomnál fogva, miszerint semmi sem lehetetlen. Sőt a nagy és nehéz szándékok megvalósításában bizonyos könnyűségekre találunk, ha szilárdan feltesszük magunkban, hogy *meg kell lenni!*«

Valóban, a mit Colbert e részben elért, a lehetetlen határait, az ő legvérmesebb reményeit is messze túlszárnyalta.

¹⁾ »Il n'y a rien que vous ne deviez faire, mesme jusqu'à l'impossible, pour augmenter le nombre de charpentiers de hache.« Lettres de Colbert. HI. I. P., p. 103. — »Il faut faire l'impossible!« U. o. 2. série, pag. 44.

Maga Seignelay szenttanúja volt egy csatárhajó építésének, mely mindössze *hét óra* alatt készült el.¹⁾

2. Legyen a hajó minél könnyebb, mert járásának gyorsasága attól függ. Puget, a kitűnő szobrász, főkép hajóorrok faragásában remekelt. Colbert eltiltja foglalkozásától, mert »azok a nagy emberi alakok egészen hiábavalók: csak arra szolgálnak, hogy nehezítsék a hajók járását.«²⁾ Az ágyúknak is abban az időben különösen a fülét és farát ékesítették föl. A miniszter ezt a cziczomát sem engedi meg Mire való fölösleges terhet hárítani a hajóra? Jobb lesz, ha a hollandi hajókat tanulmányozzuk, mint a melyek még az angoloknál is könnyebbek. »Bizony szégyenlhetjük — írja a rochefort-i intendánsnak, — hogy könnyű csatárhajókat (frégates) még mindig nem tudunk építeni... Önnek, valamint az Ön révén az ácsoknak és tengerésztiszteknek, úgy szólván, becsületbeli dolgot kellene csinálniok abból, hogy a francia hajók, elérve a tökéletességet, bármely más idegen népénél jobbak, finomabbak s biztosabbak legyenek.«

3. Finoman és tartósan kell építeni. Az építő anyag tehát a lehető legjobb legyen. Ha pl. hitvány árboczfákat állítanak hajóira, nem engedi, hogy ott maradjanak. Cseréljék ki valamennyit.³⁾

4. A már kész hajót meg kell őrizni, jó karban kell tartani, vagyis hattyúszerű tisztaságban. »Mivel a tengerészetben — írja fiának — a hajók megőrzése a legfontosabb, erre fordítandó a legnagyobb gond. Határozott parancsok szóljanak róla, s ügyelet legyen rá, hogy rendkívül tisztán tartassanak kívül-belül egyaránt, a hajó tövétől a lobogó fokáig (depuis la quille jusqu'au baston de pavillon). Ezt a tisztaságot tartsuk a tengerészet lelkének, mely nélkül el nem lehet, s úgy viseljünk rá gondot, mint a legjelentékenyebb és legszükségesebb dologra, hogy utolérhessük, sőt felülmúljuk az idegent.«⁴⁾ Utasításaiban hasonlóan szünet nélkül tiszta-

¹⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P., 2. série, p. 121., 122., 163.

²⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P., p. 342., továbbá u. o. 254., 275., 403.

³⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P. 2 série, p. 172.

⁴⁾ Instruction pour mon fils, pour bien faire la première commis-

ságra sarkalja az arsenálok igazgatóit s a tengerészeket. »Az összes műhelyekben — írja Colbert de Terronhoz — nagy rendnek és nagy tisztaságnak kell uralkodnia, s mindenikben a lehető legszebbet és a legrendkívülibbet kell előállítani.«¹⁾ S hogy nagyobb nyomatéka legyen szavának, mindenkor a király látogatását helyezi kilátásba. »Rochefortban megsemlélvén a király hajóit — írja Colbert — azok közül néhánynak belsejét piszkosan találtam. S mivel ugyanezen hiba előfordulhat a bresti kikötő hajóin is, azért irom Önnek e czédulát, hogy tudtára adjam, mennyire fontos kötelessége Önnek és a kikötő többi tisztjeinek, a hajóknak oly tiszta állapotban tartása, hogy azokat a király bármikor megtekinthesse. Ha Ő Felsége elhatározza, hogy oda megy, igaz ugyan, hogy én néhány nappal megelőzhetném, de én sem örvidenek, ha más állapotban találánám a hajókat, mint olyanban, minőknek mindenkor lenniök kellene.«²⁾ De a király látogatása a kikötőkben soha be nem váltott ígélet maradt. Colbert nem tudta rávenni XIV. Lajost, hogy megsemlélje Rochefort, Brest és Toulon hadi kikötőit és arsenáljait.

Rochefort, mint hadi kikötő és arsenál, egészen Colbert alkotása. Richelieu inkább a közeli Brouage emelésén fáradozott, miután megsemmisítette a tőszomszéd La Rochelle-t. Látszik, hogy azon a tájon szükség van egy erődített nagy kikötőre. Colbert rokona, Colbert de Terron intendáns tanácsára a Charente torkolatánál fekvő rochefort-i kastély környékét szemelte ki hadi kikötőnek,³⁾ főleg azért, mert épen előtte fekszenek a már megerődített vagy könnyű szerrel megerődíthető oléron-i, aix-i és ré-i szigetek. Néhány év alatt egész új város támadt a régi kastély és falu környékén. Az arsenál nagy arányait logjobban mutatja az a tény, hogy csu-

sion de ma charge (dd. 1671.). Minute autographe de Colbert. Lettres de Colbert. T. III. 2. P., p. 55.

¹⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P., p. 368.

²⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P., p. 357. note.

³⁾ »Il (t. i. Colbert de Terron) persuada à la cour, où son nom alors l'appuyoit fort, que c'étoit le lieu du monde le meilleur pour en faire un excellent port et le plus propre aux constructions des navires. On le crut, on y dépensa des millions.« Mémoires du duc de Saint-Simon. Paris, 1878. III. 177.

pán 1671-ben tizenhárom kettős és hármas födélzetű hadihajót (vaisseaux de haut bord) készítettek benne, s harmincegyet szereltek föl. Mai napig itt van Franciaország legnagyobb arsenálja, hol pl. a krími hadjáratkor nem kevesebb mint 10,000 ember talált foglalkozást.

Brest a másik nagy hadi kikötő és arsenál az Atlanti óceán partjain, mely jó formán Colbert művének tekinthető. Itten Richelieu kezdte ugyan a munkát, de csak a kezdeménynél maradt, melyet Mazarin nem-törődömje jórészt romba döntött. Colbert teljesen fölfogta e hely fontosságát. A mi Vigo és Cartagena Spanyolországban, Spezia Olaszországban, Cattaro Ausztria-Magyarországban: ugyanaz Brest Franciaországban. Még fekvésök s a környékbeli kőzetek is hasonlóak és azonosak. Brestnél a tenger a révszájon (goulet) egy mérföldnyi hosszúságban s ugyanoly szélességben hatol be a szárazföldbe. Gránitsziklák törik meg a habokat s erősítik meg a kikötőt. A természet alkotta úgy, hogy Colbert bizvást rábizhatta legföltettebb kincsét, hajóhada élite-jét. Duquesne háromárbozosai ide vitorláztak a Földközi tengerről, s kilencz évig horgonyoztak itt, a révszáj ágyúí védelme alatt. Colbert a rév öblét még jobban kiszélesítette, s egy egész városra menő arsenált állított föl partjain.

Havre nem alkalmas hadi kikötőnek. Különben is, Rochefort és Brest mellett, fölösleges a nyugati partokon még egy hadi kikötő. Colbert aránylag keveset is tett Havre emelésére. Annál többet tett Dunkerque érdekében.

Dunkerque Franciaország legészakibb, ellenséges támadásoknak legjobban kitett városa és kikötője, mely egymásután volt spanyol, angol, francia kézen. 1661-ben XIV. Lajos szerencsés diplomatai alkudozással szerezte meg Angliától öt millióért.

Colbert a megszerzés után azonnal intézkedik, hogy a kikötőt a kereskedelmi hajók s kisebb csatárhajók számára biztos visszavonuló-helylyé tegye. XIV. Lajos még 1661-ben maga szemléli meg a munkálatokat s Vaubant megbizza, az erősítések vezetésével. A két nagy ember együtt dolgozik ezentúl Franciaország ezen legerősebb szárazföldi erősségének megépítésén, s a hadi kikötő medenczéjének megásatásán.

A munkálatoktól XIV. Lajos sem maradt el. Ő is hozzájuk járult személyes megjelenésével, minek annyival nagyobb értéke volt, mert katonák végezték a munkát, s azokra kellett hatnia ottlétével.

1671-ben 30,000 ember szállott táborba a város körüli mezőkön. E hadsereg munkarendjét Vauban állapította meg. Reggel négy órakor ágyúlövés riadó-jelére 10,000 ember sorakozott fegyveresen. Csatarendben vonultak a munka színhelyére, hol fegyvereiket ásóval, kapával, csákánynyal, taligával cserélték föl. Kilencz órakor újabb ágyúlövés, mire a munkában állottak elvonultak, helyet adva a másik tizezernek; ezeket ismét délutáni négy órakor váltotta föl a harmadik tizezer, mely este nyolczig dolgozott.

Ekkép a király seregéből harminczezer katona, miként egykor a római legionariusok, productiv munkával keresi kenyerét. Tisztjeik vezetése alatt, a király jelenlétében, ki naponként kétszer lovagol a munka színterére, többet dolgozhattak, mint azon korban a renyhe napszámosok. Néhány nappal Colbert halála előtt, Vauban már jelenthette neki, hogy Dunkerque vár- és vízművei teljesen elkészültek.« ¹⁾

Vaubant Dunkerque építése fűzte szorosabban Colbert-hez, kitől a vállalathoz a pénzt kapta. Nem szerették, de kimutatható, hogy mindig becsülték egymást. Számos rokon vonás volt jellemökben s éltök pályájában. Az egyik polgári, a másik bocskoros nemes családból, lehet mondani parasztból, emelkedett föl a király első alattvalói közé. Mind a kettő selfmademan s örök dicsősége Francziaországnak. Egyikőjük sem feledkezett meg származásáról; egyszerűek, igénytelenek maradtak mindenkor. Dunkerque főkép Vauban műve ugyan, de nem az ő szerénysége rovására esik, hanem egyedül a király dicsőségét illeti a kikötő büszke felirata:

TACEANT MIRACULA MEMPHIS.

Pályájuk abban is hasonló, hogy XIV. Lajos szerencsétlen politikája mindeniköknök épen legszeretettebb művét tette tönkre. Dunkerque erődtímenyei s vízművei, melyeket

¹⁾ Michel : Histoire de Vauban. Paris, 1879, p. 141—152.

méltán neveztek a világ nyolczadik csodájának: nem telt bele harmincz esztendő, egyenlővé tétettek a föld színével. A kikötő nagy medenczéjébe visszahordták az onnan kiásott homokot s belevetették ráadásul a lerombolt erődök koczkaköveit. Mert így kívánta az utrechti béke, melyben XIV. Lajos kötelezte magát Dunkerque megsemmisítésére.

Kétségtelen, hogy Colbert mindennek fölébe helyezte az oczeán-melléki kikötők kiépítését. A Földközi tenger inkább a múlté; korunk polgárosodása annak partjain sarjadt. De Amerika fölfedezése s a Kelet-indiai tengeri út föltalálása óta az Atlanti oczeáné az elsőség. Ez lesz a jövő nagy hódítások legfontosabb országútja. S előttem ez magyarázza meg — valamint a hollandi háború előérzete — azt a tényt, hogy Colbert a touloni óriási építkezésekbe csak akkor fogott, mikor már az oczeánra néző Brest és Rochefort nagyjából készen voltak. A Földközi tenger mellékén Toulonban a kikötőt és a várost megnagyobbíttatta; továbbá Marseille és Cette, valamint Port-Vendres kitágíttatásához és mélyítéséhez is hozzáfogott, hogy ekkép a spanyol határokon is legyen alkalmas hadi kikötője. A kalózok kiirtására és a hollandok kiszorítására tett intézkedései, egybevetve a hadi kikötők jó karba helyezésével: együtt s külön, mind csak arra czéloznak, hogy birtokába vegye a Földközi tengert. »Mindig oly rendszabályokon jártassák eszöket, — írja a consulokhoz — melyek által a király ura lehet a Földközi tengernek.« Fiaának is, de Seignelay marquisnak, mintegy politikai végrendelete gyanánt hagyományozta azt az eszmét, hogy állandóan forgassa elméjében, mikép tehetné a királyt a Földközi tenger urává (maistre de la Méditerranée)? »Legyen ez — így szólt kevéssel holtá előtt — fiam szellemének rendes foglalkozása. Tegye úgyszólván becsületbeli kötelességévé, s mindenkép rajta legyen, hogy sikert arasson.«¹⁾

Ugyanaz a velencei követ, a ki legelőbb vette észre a francia tengeri haderő félelmes emelkedését, megirta egyszersem azt is, hogy egy ideig még sem kell tartani ettől a haderőtől. »A (francia) hajók pompás kiállítása — úgymond

¹⁾ Lettres de Colbert. T. III. 2-me partie, p. XVI.

Morosini János — faragványaik, aranyozásuk, általában szépségök minden képzeletet meghaladók. Ha e pompának és szépségnek megfelelő bizonyos számú jó tengerészük s kapitányaik lennének: ezt a hajóhadat a világon legerősebbek és leghatalmasabbak közé lehetne számítani. Voltaképen azonban még csak gyermek-korát éli, mert . . . a tengerészet ügyét hajdan elhanyagolták s csak a legutóbbi időben fordítanak rá gondot. S nincs az a hatalom, mely egyszerre szerezhetné meg azt a nagy előnyt, mely a tengerészetben csakis a tapasztalat és idő gyümölcse lehet.« ¹⁾

A hadsereg minden alkatrésze más és más dolgokban való jártasságot és ügyességet kíván. Törvényszerű igazság, hogy az a legjobb hadsereg, melynek katonái, a seregbe lépve, csak folytatják előbbeni életmódjukat. Viszont, ha a polgári életmód nem egyezik a katonai föladatokkal, nem sokat ér az egész sereg. Iparosok mint lovasok, parasztok mint tűzérek vagy tengerészek egyaránt rossz katonák. Tengerészetről szólva a katonai nevelésnek s kiképzésnek nem lehet egyéb feladata, mint hogy a már kész tengerészt tengerész-katonává képezze ki.

Colbert ily kész tengerészeket hazájában nem találhattott. A husz rossz hajónak, melyet átvett, épen olyan rossz volt a személyzete. Különben is elégtelen lett volna a hirtelen megszorodott hadi hajók ellátására. Külföldön azonban, különösen a spanyolok, hollandok s angolok flottáiban nagy számmal szolgáltak franczia tengerészek. A miniszter mindezeket rendeli vissza, mintegy fölélesztve Richelieu-nek 1635-iki hasonló rendeletét. De mivel kétségkívül tudta, hogy a bibornok parancsának semmi foganatja nem volt, jelentékeny változtatást tett rajta. Ő ugyanannyi fizetést ígért a hazatérő tengerészeknek, mint a mennyit Hollandiában vagy másutt húztak. Ez már csábító! Nem kell idegen földön csatangolniok, otthon is csak úgy megkereshetik ezután kenyérüket.

Sokan térhettek vissza e rendeletre Franciaországba.

¹⁾ Relazioni degli stati Europei, etc. Francia, III. 218.

Annyival inkább, mert a visszamaradókat, ha kezébe kerülnek, gályarabsággal fenyegette.¹⁾

Mind a mellett, megszokásból vagy egyéb okokból, még mindig maradtak idegen, főkép holland szolgálatban francia matrózok. Colbert türelmetlenkedik. A nemzetközi nehézségeket elhárítva, módot talál, hogy idegen hajókról erőszakkal elvonszolja a francziát s kivégeztesse. Látszik, hogy ő a francziát, ki tehetségeit idegen állam számára bocsátja áruba, hazaárulónak tartja. Vérszomjas erőszakosságait csakis ez a mély meggyőződése mentheti ki némileg.

1669-ben így ír Pomponne-hoz, a hágai francia követ-hez: »Az egyezmények czikkelyein nem ejtünk erőszakot, ha visszahozzuk ő Felsége alattvalóit, bárhonnét, a hol találjuk. Ha a rendeletben adott határidő elmúlik, azokat a francziákat, kiket idegen hajókon találunk, felkötöttjük a legmagasabb árboczra (au grand mast) irgalom-kegyelem nélkül. A király már ki is adta erre nézve a parancsot, s nem hiszem, hogy egy-két példa statuálása után maradna még francia tengerezs idegen országokban.«²⁾

S a fáradhatlan miniszter ettől fogva mindig igen vigyázott arra, hogy meggátolja francia matrózok külföldre menetelét. 1680-ban, midőn már arsenáljai oly jó karban voltak, hogy külföldről is kaptak megrendelést, így ír Du quesne-hez: »Ő Felsége azt akarja, hogy minden nehézség nélkül bocsássa útjára azt a hajót, melyet egy livornói magán ember építtetett Toulonban, csak arra ügyeljen, hogy ne menjen vele senki tengerészeink közül; mivel e hajó, mint Ön írja, valóban külföldre megy, — itt ismétli a tilalmat — ne hajtsák francia matrózok.³⁾

Drákói törvényeivel egyszer s mindenkorra elejét akarja venni a francziák idegen szolgálatba lépésének. A mellett a matrózok érdekeit sem hagyja figyelmen kívül. Emberséges bánásmódra utasította a kapitányokat a matrózokkal szemben, s gondoskodott arról, hogy ezentúl jobban legyenek ellátva; akkor majd kevésbé kíváncznak külföldre!

¹⁾ Lettres de Colbert. T. III. 2. P., p. 721.

²⁾ Lettres de Colbert. II. 506.

³⁾ Lettres de Colbert. T. III. 1. P. 2. série, p. 182.

»Nem tehetne semmit, a mit jobb néven vennék, — mondja a király nevében Beaufort herczegnek — mint ha előmozdítja a kereskedelem minden ágát, és ha szigorúan ügyel a kapitányokra, hogy jól bánjanak matrózaikkal hajóikon, szolgálatuk leteltével elbocsátva őket s nem vesztegettetve el velők zsoldjuk java részét hitvány élelmiszerek fejében.« A tengerészek jó élelmezésére szintén nagy gondot fordított. Volt is szükség reá. A kapitányok mindaddig e részben mindenhatók voltak s alig állottak ellenőrzés alatt. Jó részök tehát, mert visszaélhetett helyzete előnyeivel, meg is tette, a mire a rendszer lehetőséget nyújtott. Colbert sok mindent próbált az ismeretes visszaélések meggátlására. Végre abban állapotodott meg, hogy a szárazföldi hadsereg fölfelfűzésére bízta a hajóhad élelmezését is.¹⁾

A hazatért, s otthon az előbbeni viszonyokhoz képest jobb bánásmódban s ellátásban részesülő matrózok egyáltalában nem voltak elegendők a hajóhad keretei betöltésére. A régimódi kötéllelfogdosás (la presse) sem elégíthette ki Colbert kívánalmait. Mindaddig, mihelyt kitörőfélben volt valamely tengeri háború, a franczia kormány hirtelen elzáratta a kikötőket, s a magán hajók összes legénységét erőszakkal hurczolta el saját hajóira matrózokul. Képzeltetni, mily gyűlöletet halmozott fel egy-egy ily katonafogdosás, s a mellett mennyire ártott a kereskedelmi érdekeknek. A hajósaitól megfosztott kereskedőnek összedugott kézzel kellett várnia jobb időkre, midőn visszakaphatja embereit.

Richelieu alatt a tengerészet emelkedett ugyan, de a katonafogdosás dolgában alig-alig javultak az előbbeni állapotok. Ő minden évben összeíratta valamennyi kikötő összes matrózait, hogy háború esetén tudja mennyire számíthat, hogy mennyit fogdostathat össze. Mazarin alatt a hajók száma leolvadt húszra, fogdosásra nem volt szükség!

Colbertnek, ki mindenben a tisztességes rend embere, s mindenbe rendszert akar behozni, ez az esetlegektől függő, csúf rendszabály nem lehetett inyére. Tudja ugyan, hogy Angolország nagy sikerrel űzi a kötéllel fogdosást. De annak

¹⁾ Lettres de Colbert, T. III. 1. P., p. 13.

más a kulesa. Ott, abban a szigetországban, bőven lehetett válogatni az elfogott matrózok roppant számából. Franciaországban, melynek kisebb a tengerpartja, mint Angliának, hol a népnek semmi hajlama a matróz életre, s aránylag kevés is a matróz: ha csak kötéllel fogdosás útján akarta volna ellátni hajóhadát, el kellett volna fogatnia válogatás nélkül valamennyi kereskedelmi hajó matrózait, akár alkalmasak katonai tengerészeknek, akár nem.

Colbert kezdetben úgy akart segíteni a bajon, hogy a tengerparti községekre kivetette, hány hadi tengerészt kell kiállítaniok. Ezzel a rendszerrel azonban nem sokra vitte. A legtöbb község — mivel a katonai szolgálatot akkoriban még meg lehetett váltani pénzen — jobbnak látta tengerész helyett pénzt küldeni. »Provence partvidékein — írja maga Colbert 1662-ben — a községek legnagyobb része pénzen akarja megváltani a tőlök kívánt matrózokat.« Ennélfogva a folyton nagyobb szükségletet nem fedezhette semmikép az igen csekély számmal bevonuló matróz-sereg. Változtatni kellett a rendszeren.

Colbert hosszú ingadozás után végre a tengerészek rendszer sorozását (rôle g^{énéral}) rendelte el, kezdetben Bordeauxtól Nantes-ig, a Garonne és Loire közti partvidéken, később az egész francia tengerparton. A besorozott matróz egy évig szolgált a király hadi hajóin, két évig a nagy társaságok kereskedelmi hajóin. A király szolgálatában töltött egy év alatt legalább félévig tényleg a tengeren kellett lenniök, a másik félét, a szükséghez képest, a kereskedelmi hajókon tölthették, mely esetben csak fele zsoldot húztak, ezt is csak 1672-ig. A holland háború után a felényi zsoldtól is elestek.

Colbert így szervezés véglegesen hajóinak legénységét. Rendszerét örökössé akarta tenni, a miért is minden kigondolható előnyben részesíté tengerészeit. A besorozott matróz házába katonát nem kvártélyoztak; segélyt kapott, ha megsebesült; s mivel »azon matrózok családjai, kik hosszú tengeri úton vannak távol, ezen idő alatt nagy nyomor martalékai«: Colbert állami pénzen alkotta meg a tengerészek pénztárát (caisse des gens de mer), melyből a rokkant matrózokat vagy a szerencsétlenül jártak családjait mindenkor segíyezhették.

Legnehezebben tudott képzett tiszteket és kapitányokat szerezni; pedig meggyőződése, hogy jó tisztek hijával kárba vész minden fáradsága.¹⁾ Ennélfogva visszahívja az idegen szolgálatban álló francia tiszteket. Hadi tengerészeti iskolákat állít, s minden módon erre a pályára próbálja terelni a nemeseket. »Mivel — úgymond — mondhatni egyáltalán nincsenek gályakapitányaink, tudjuk meg, hogy a gályák vezénylésére alkalmas francia lovagok közül kik szolgálnak a máltai gályákon s nyerjünk meg közülök egynehányat.« »Mivel a hadi tengerészet kapitányok hijával van — mondja ugyanott, — igen jó és igen előnyös lesz a király szolgálatára nézve, ha a Franciaország kikötőiből kiinduló valamennyi hadi hajóra önkéntesekül a király századából való két vagy négy nemes muskétást osztunk be, kik közül a tengerészetre alkalmasak három vagy négy tengeri út után jó altisztek, később pedig kitűnő hadi tengerész kapitányok lesznek.«²⁾ Ez a gyakorlati iskolázás nagy eredményeket idézett elő. Már a hollandi háború alatt, 1672-től 1678-ig, Duquesne, Château-Renault, Vivonne, d'Almeras, Tourville, Martel, Valbelle koruk legelső tengerész-katonái gyanánt szerepelnek, megverik Trompot és Ruytert, azt a »bravoure audacieuse«-t fejtve ki velök szemben, melylyel francia ember mind addig csak a szárazföldön tűnt ki, de a melyre Colbert által szakadatlanul ösztönöztettek a tengerészek is.

A hadi tengerészet XIV. Lajos alatt mintegy palladiumává lőn a gyarmatoknak, valamint az összes tengeri kereskedelemnek. Hadi hajók tisztították meg a Földközi tengert a kalózoztól, hadi hajók kísérték teljes biztonságban a nagy kereskedelmi társaságok hombár-hajóit és gályáit.

Colbert kitűnő pénzügy- és belügyminiszter volt. De munkásságának dereka kétségtelenül a tengerészetre esik, melyet önmaga is tevékenysége »legfontosabb és legszebb részének (la plus importante et la plus belle partie)« tartott.

¹⁾ »Tout ce qui s'est fait jusqu'à présent et se fera à l'avenir pour la marine est inutile, si l'on n'a de bons officiers.« Lettres de Colbert. T. III. 1. P., p. LXVI.

²⁾ Avis pour la marine. Minute autographe de Colbert, dd. 1669, Lettres de Colbert, T. III. 1. P., p. 142., 143.

Ide vágó kifogástalanul tökéletes alkotásaira nem annyira a tapasztalat próbája, mint inkább a lángészt jellemző intuitio vezérelte, mely úttalan úton is a legegyszerűsebben halad óhajtott célja felé.

XVIII.

Régi társadalom az új világban.

Egy cambridge-i egyetemi tanár legújabb művében a két utóbbi század egyetemes történetének sarkpontjául Anglia és Franciaország gyarmatügyi versengését tünteti föl,¹⁾ melyet, miután a francziák gyarmataikban teljes vereséget szenvedtek, csak a legújabb időben váltott fel a Kelet-India birtokáért angol és orosz közt támadt, szintén világátölelő küzdelem.

E vélemény, bár túlzó, mind a mellett szükségkép erős hatással lesz az újkori világtörténelem főirányzatának helyes megállapítására; mert ha nem is fogadjuk el Seeley nézetét egész terjedelmében, elég, ha ama kétségkívül nevezetes tényezőre kellő figyelmet fordítunk, mit eddig senki sem tett.

Annyi bizonyos, hogy Franciaország a gyarmatosítás történetében legalább akkora helyet foglal el, mint Anglia, melylyel egyidejűleg tette első fölfedezéseit s alapítá gyarmatait.

Dieppe-i és rouen-i kereskedők már a XIV. század közepén ügynökségeket alapítottak Afrika partjain. IV. Henrik Sully ellenére gondjaiban részesíté a gyarmatokat, Richelieu hasonlóképen; mert az eseményeket alapindokaikig nyomozó éles szeme észrevette, hogy Hollandiára s Angliára nézve fölöttébb nagy áldás a gyarmatok birtoka. Távol vidékek zsirján gyorsan gazdagodnak. Richelieu figyelme Canada és Új-Franciaország felé fordult. Nagy kereskedő-társulatokat alapít, melyeknek roppant területeket engedett át. Fel-

¹⁾ »The whole period stands out as an age of gigantic rivalry between England and France.« Seeley: The expansion of England. London, 1883., p. 19 – 36.

hatalmazza a pártfogásába vett társulatokat, hogy a koldúsokat és csavargókat Franciaország-szerte összefogdostassák, s hat évig, ruhával és élelemmel látva el, a gyarmatokban tartsák.

A nagy társulatok azonban egymásután megbuktak. Szertelen kiváltságaik hiábavalóknak bizonyultak, mert a társulatokon nem segítettek, az új gyarmatosokat pedig tönkre tették.¹⁾

Colbert, mint Richelieu föltétlen bámulója, a gyarmatok ügyében is az ő nyomain járt, mi ellen egyáltalában nem lehet kifogást tenni. Mert mi volt a feladat? Az, hogy Franciaország számos gyarmataiban egyszerre keljen versenyre a roppant tőkékkel rendelkező hollanddal és angollal. Ehhez képest mi volt a teendő? Az, hogy az állam nagy erejével menjen segítségére a különben gyöngye, erőtlen gyarmatoknak, pótolva a magánvállalkozók tökehiányát saját nagy tőkái befektetésével.

Richelieu nagy társulatainak végzetes bukása figyelmeztethette volna ugyan Colbert-t, hogy nem ez a módja a gyarmatok ügye előmozdításának. Ott másformák az életviszonyok mint Európában, s azért, a mi az ő világban sikert arathatna, csúfosan megbukhat az új világban. Ő azonban úgy látszik nem a kizáró szabadalmú társulatok benső természetében, hanem abban kereste a baj forrását, hogy a társulatokat az állam nem gyámolította elegendőképen.

Midőn Colbert miniszterré lett, csak egy külkereskedelmi társaság állott fenn, a »Compagnie de la terre ferme d'Amérique«; ez is csak névleg. Colbert e társulatot, miután birtokait azonnal összevásárolta, 1664-ben »Compagnie des Indes occidentales« név alatt újjászervezte. A 3000 livre-es részvényekre alapított társaság negyven évre kizáró kereskedelmi szabadalmat nyert az afrikai tengerpartra a Zöldfoktól a Jóreményfokig s az összes amerikai birtokokra, melyek legjelentékenyebbjei: Canada és az Antillák. Telepítvényeit s újabb hódítmányait hűbér-birtok gyanánt királyi adományban kapja

¹⁾ Caillet: Administration en France sous le ministère du card. de Richelieu. Paris, 1860. 2-me éd. II. 87. et suiv.

meg. A király a gyarmatokban a társaságra ruházza összes főhatalmi jogait, melyek jelképi elismeréseül harmincz márka súlyú arany-koronát kap a társaságtól. A francia kikötőkből a gyarmatokba szállított minden tonna portékáért harmincz livre, a gyarmatokból Franciaországba szállított árúk tonnájáért negyven livre jutalomdíj fizettetik az állam pénztárából stb.

A miniszter bizott abban, hogy a rengeteg területre szóló monopolium s eddig példátlan nagy szabadalmak birtokába juttatott társaság, átvéve a feloszlott »Compagnie de la terre ferme« hajóit s annak régi összeköttetéseit megújítva, rövid időn sikeresen versenyezhet hollanddal és angollal egyaránt. Hiú reménykedés! A társaság már 1672. őszén liquidált, nem egészen tíz év alatt nem kevesebb mint negyedfél milliónyi veszteséget mutatva föl. A liquidáláskor a király még 1.300,000 livre-t adott a társaságnak a gyarmatokban engedélyezett souverainitás s egyéb jogok és szabadalmak, valamint a társaság összes javai váltságául.

E szabadalmazott társaság nem egyedül bukott; vele együtt ment tönkre a gyarmatokban a kereskedés és a földművelés. Mert a társaságnak kisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy a francia gyarmatokat szilárdul megalapítsa. Csupán a közvetlen haszonra nézve, kizárólag saját pillanatnyi érdekeit tartva szem előtt: jövedelmeit minden módon s nagy hirtelenséggel akarta fölszigázni. Jobbára selejtes árút vitt a gyarmatokba, mégis drágán adta el a gyarmatosok és az indiánoknak; míg a gyarmat termékeit a lehető legalacsonyabb árakon vette át. Mivel a gyarmatosok termelése, mert szükségleteiket szerfölött drágán szerezhették be, igen sokba került, viszont termelésökön csak igen alantas árakon tudtak túladni: a munka minden ösztöne mesterséggel irtatott ki belőlök. Szegény gyarmatosok! ime kényre-kegyre kiszolgáltatva egy pusztán nyereszkeskedő szabadalmazott compániának, mely fenékgig kizsákmányolja előnyös helyzetét.

A gyarmatosok és a rézbőrűek, a társaság érdekei megóvása végett, szigorúan eltiltattak az idegenekkel, különösen a hollandokkal való kereskedéstől. A társaság azonban nem bírja kielégíteni a gyarmatok összes szükségleteit. Tűrhetetlen

állapotok következnek, melyek fonákságát De Baas, az Antillák kormányzója komolyan fejtegeti Colbert előtt. Martinique s Guadeloupe ültetvényesei már-már fegyvert ragadnak. San Domingo gyarmatosai tényleg fellázkodtak a monopoliumos társaság ellen, melynek portékáit 66⁰/₀-al drágábban kellett fizetniök, mint a hollandoktól csempészeteket.

Colbert-t mindez nem ingatja meg. Csak kivételesen engedi meg egyeseknek, hogy az idegenekkel kereskedjenek. Egyébként folytonosan arra inti a kormányzókat, hogy mindenekfölött az idegenekkel kereskedést akadályozzák meg; foglalják le a külföldiek hajóit; ítéljék el, rontsák meg bármi módon az idegen kereskedőket irgalom-kegyelem nélkül. Nyilvánvaló, hogy a társaságot akarta megmenteni, a mi nem sikerült. De nem sikerült a csempészet meggátlása sem, mely miatt szünet nélkül sopánkodnak a társaság igazgatói. Főkép a hollandok mindig jobb áron vették a gyarmatosok terményeit, s külön és olcsóbb árút szállítottak érték cserébe; miért is, kivált az indiánok, állandó összeköttetésben álltak velök.

A »Compagnie des Indes orientales« szervezése már bajosabban ment, mint a nyugatindiai társaságé. Nem felejtették még el, hogy IV. Henrik s Richelieu alatt egymásután három keleti társaság bukott meg. — Colbert hangulatgerjesztés végett több röpiratot íratott, — a legnevezetesebb Charpentier akadémikus szónokias hangon írt műve — melyekben a társulat forgalmi központjául kiszemelt Madagascar szigetének természeti előnyeit magasztaltatta. Aláírási ivatek bocsátott ki, melyeket a király kamatot nem hajtó három millió livre-rel nyitott meg. Ez egyúttal tartalék-tőke; az első tíz év netaláni vesztesége ebből az összegből fedeztetik. A párizsi nagy pénz-emberek, a parlamentek tagjai, a főhivatalnokok, a városok előljárói fölhivattak aláírásra, mi akkor parancsszámba ment. Séguier korlátnok 50,000 livre-rel lépett az alapítók közé, a pénz-emberek azonban tartózkodtak, s bár a hivatalos pressio keményen dolgozott, a toulouse-i s bordeaux-i parlamentek, valamint a párizsi parlament egyes főtisztjei semmit sem írtak alá. ¹⁾

¹⁾Corresp. adm. III. 354 — 386. — Lettres de Colbert. II. 428., 785. app.

A társaság nagy nehezen tudott tizenöt milliónyi alap-tőkét szerezni, melylyel 1664-ben, két hónapra a nyugat-indiai társaság megalakulása után, működését megkezdhetette. Hollandi mintára huszonegy tagból álló választott igazgatótanácsra bízta vezetését; főigazgatójává a francia eredetű Caront hívták meg, ki addig a japáni holland kereskedő-társaság élén állott.¹⁾ A társaság kizáró szabadalma ötven évre szólt, s a Jóreménység fokától Kelet-Indiáig, valamint a Keleti és Déli tengertől környezett gyarmatokra terjedt ki. Minden fölfedezendő tartomány a társaságé, teljes főhatalommal s hűbér-úri tulajdonjoggal. Ezenkívül kamat nélküli előlegek a király részéről, jutalomdíjak, vámmentesség stb. biztosítvák a társaságnak.

Azt lehetett volna várni, hogy az ily alapokra fektetett társaság be fogja váltani a lobogóira irt legendában foglalt ígéretet: *Florebo quocumque ferar!* Annyival is inkább, mert a társaságra roppant előnyei fejében semmi egyéb terhet nem róttak, mint hogy gyarmatain szentegyházakat és törvényszékeket állítson.

A »Compagnie« élén voltakép Colbert állott, ki állandóan sűrű levelezést folytatott az igazgatókkal. Azonban kitör a hollandi háború. Ettől fogva Colbert levelezése ritkúl, kevésbé lelkesült, nem csak a háború előkészítésének nyomasztó súlya, nem csak megingatott miniszteri állása miatt, hanem mert a társaság is bukófélben. Mély bánat tör ki soraiból, mikor tudatja, hogy a szükséges pénzt, hajót s embereket nem teremtheti elő. Kell a pénz hadi szerre! S már 1671. october 33-án így sóhajt fel: »Nagy erőfeszítésre volna szükség, hogy e társaság romlása be ne következzen.«²⁾

Az erőfeszítés Colbert részéről nem maradt el; de a társaságot még sem menthette meg a bukástól. Ez is azon nagy kereskedelmi társaságok sorsára jutott, melyekhez a francia államférfiak annyi balsiker tanulsága ellenére, az egész ancien régime alatt szívósan ragaszkodtak. Morellet 1769-ben kimutatta, hogy addig az ideig ötvenöt kizáróan

¹⁾ Jorat: Jean-Baptiste Tavernier, d'après des documents nouveaux et inédits. Paris, 1886., p. 263.

²⁾ Lettres de Colbert. T. III. 2. P., p. LXVIII.

szabadalmazott nagy külkereskedelmi társaság bukott meg, s ezeknek több mint fele franciaországi.

Végig tekintve a nagy társulatok történetén, úgy látszik, mintha Colbert ez alkotásait egyenesen szeretete nagy voltában vesztette volna el. A következés körülbelül azt mutatta, hogy a monopóliumok s kizáró szabadalmak, melyeknél fogva egy-egy gyarmat minden szükségletét egyetlen nagy társulattól kényszerült beszerezni, s viszont annak az egy társaságnak kellett eladnia termékei összes fölöslegét: általában véve többet ártottak, mint használtak. De az a kérdés, vajjon tehetett-e máskép Colbert s nem volt-e erősen indokolva a nagy társaságok alapítása? Lássuk közelebbről.

Ő szünet nélkül a hollandokon jártatta szemét, hogy kifürkészsze, mi módon lett e nép Európa legvagyonosabb nemzetévé? Honnan van, hogy Hollandiában annyi a pénz, hogy csak három 0/0-ot hajt? Az az ország csupa legelő, kiszáritott tó-fenék és homokbuczka, melyeken nem terem se bor, se búza. Dúsgazdagságának tehát nem a saját sivar földje vetette meg alapját, hanem igenis külkereskedelme, főképp keletindiai gyarmatai.

A hollandok példája lebeg Colbert előtt, midőn kimondja a maximát, hogy a gyarmatok és a tengeri kereskedelem az egyedüli és igazi eszközök oly fényre deríteni a kereskedelmet (de mettre le commerce dans l'éclat), minőben az idegeneknél ragyog.

,A hollandok árúval megrakott 30 nagy hajót küldenek évenként Kelet-Indiába, nem véve számba a kíséző hajókat. Mért nézné összefont kezekkel továbbra is Franciaország élelmes szomszédja mikép ragadja el előle távol országok ropant kincseit? Angol, portugall és dán, Indiákon megél a holland mellett. Csak Európa első koronája nem tudna mérkőzni velök? Kábaság! Mire valók: felsarjadó hadi tengerészetünk, hazatért matrózaink, kitűnő hajós-tűzéreink, kereskedelmi gályáink, kikötőink s Isten adománya: a két tengerre néző hosszú partvidék, ha egyiknek sem vesszük hasznát, ha nem merünk oly vállalatokba fogni, melyeket egyéb nemzetek, angolok, portugallok és dánok sikerrel tudnak fentartani.'

Kettős csábítás alatt állott Colbert: egyfelől a hollan-

dok gyarmatainak virágzása, másfelől saját művének, a hadi tengerészetnek használatba vétele utáni vágy kapta el s ragadta magával.

A hollandok kelet-indiai társaságának 1602-ben négyezer livre kibocsátású részvényei, tizenegy év múlva, 10,400 livre-en váltattak be, s a részvényesek beváltott részvényeik arányában továbbra is érdekelve maradtak a társaság alap-tőkéjében. 1661-ben a részvényesek 40⁰%, 1663-ban 30⁰% osztalékban részesültek.¹⁾

Az tehát világos, hogy Indiák gyarmati kereskedése ontja a kincset. De ama szerencsés társaságokkal szemben oly állam, mely a gyarmati kereskedésben még az első lépést is alig tette meg, ugyan képzelhető-e, hogy megindulhat a gyarmati kereskedés pályáján máskép, mint hogy összes erejével maga veszi kezébe az egész ügyet, vagyis úgy jár el, mint kezdetben a hollandok, angolok, portugallok és dánok? 'A szabadalmazott nagy társaságokkal állami eszközökkel támogatott nagy társaságokat kell szembe állítani.' Hogy nagy társaságok nélkül lehetetlen a tengerentúli nagy kereskedelem, mélyen be volt vésve az egykorúak gondolkozásába; nálók ez nem elfogultság, se nem utánczás, hanem világismeretükből merített tiszta meggyőződés.²⁾

Nem szabad még felejtenuünk, hogy abban az időben a hajók, a kalózok sokasága miatt, messze útra csakis nagy fedezettel, csoportosan indulhattak. S Franciaországban magán-vállalkozók egyáltalában nem rendelkeztek akkora tőkékkel, melyek ily hajójáratok indítására elegendők lettek volna.

Colbertnek tehát nem volt más választása mint hogy: vagy belenyugszik, hogy Franciaországnak nincs és nem is lesz külkereskedelme;

vagy pedig azon bizalommal, mely a nagy szándékok törvénye, az állam erejének latba vetésével szervez a külkereskedelem megalapítását célzó nagy társaságokat.

*

Smith Ádám szerint a kizáróan szabadalmazott nagy társulatok tették tönkre Franciaország gyarmat-birtokait.

¹⁾ Joubreau : Études sur Colbert. I. 352.

²⁾ V. ö. Savary : Parfait négociant, livre II., chap. 1., p. 453.

E véleményben nem osztozhatunk. A francia gyarmatok tengődésének s később elvesztésének vannak egyetemesebb okai, melyek nem a nagy társulatok, vagyis — alkotójukat tekintve — nem Colbert, nem is egyedül az államkormány hibáiból és balfogásaiból eredtek, hanem számos egyéb tényezőből, melyeket lehetőleg csoportosítva szándékozom bemutatni.

A francia államférfiak Colbertig, sőt többé-kevésbé ő maga is — az új világban *Franciaország régi társadalmát akarták megvalósítani.*

Ez az egyik alaphiba, nemcsak a francziák, de általában minden román nép, spanyolok és portugallok gyarmatosításában, mely homlokegyenest ellenkezik a germán népek, angolok, hollandok és dánok eljárásától. A francziák gyarmatai leginkább azért fejlődtek oly lassan, s azért vénhedtek el idő-nap előtt, mert mind elejétől fogva feudális alapra helyeztetek. Nemes emberek, jobbára katonák, roppant hűbértokokat (seigneuries) kapnak ott királyi adományba. Parasztjaik feudális szolgalmányok föltétele mellett művelik földjeiket (rotures). Ha nem is minden hűbéri jog, de a legfontosabbak, valamint a föld tulajdonából származó haszonvételek, le egész a malomjogig (four banal): érvényben vannak Új-Franciaországban, hova azon mód plántáltattak át az anyaországból.

Ily viszonyok mellett, a francia embert semmi sem csábíthatta arra, hogy régi honát fölcserélje az új világgal. Minek is tette volna? A gyarmatokban ugyanazon rohadt, a szegény embert eltipró intézmények járma várt reá, mint a minőt otthon hordozott.

A Kelet- és Nyugat-indiai társaság változtatás nélkül vitte be a párizsi szokásjogot (coutume de Paris) a gyarmatokba. Szegény gyarmatosok! az anyaország törvényei és rendeletei szerint kell élniök. Vajjon a régi világban kifejlett szokásjog bele illik-e a gyarmatok vadonatúj társadalmába? Magának a miniszternek is kételyei támadtak; 1675-ben megbízta a canadai új intendánst, járja utána »nem lenne-e szükséges valamit változtatni (a párizsi szokásjogon), tekintetbe véve a lakosok erkölcsseit, szokásait s vagyoni viszo-

nyait?«¹⁾ A bajok már nyilván jelentkeztek; de mivel szervi hiba tünetei, »valami változtatás« nem segíthet rajtuk.

Az intendánsok intézménye, melynek despotismusát Tocqueville remek rajzából ismerjük, — átment tengerentúlra is. A gyarmatosokat még legközelebbi érdekekbe vágó dolgokban sem kérdezték meg. A kormányzati elv velök szemben: de vobis, sine vobis! Szerencsétlen rendszer. Még az az eredménye se lett, hogy általa a kormány és közigazgatás nagyobb egységre s szabályozottságra tett volna szert. Sehol nem volt annyi visszavonás a tisztek s testületek közt, mint a francia gyarmatokban. A kormányzók, intendánsok, a papok csaknem mindig hajban voltak egymással. Hogy' vihettek volna egységes tervet keresztül, ha sohasem értettek egyet!?

A közigazgatás költséges volt s elárasztva csalással. A rendszer is rossz, de a rendszer szolgálai tán még rosszabbak. Marquis de Mondevergue, Madagascár szigetének, vagy a mint a Keletindiai társaság elkeresztelte: île Dauphine-nak kormányzója, börtönben halt meg. Guadeloupe kormányzóját tisztátalannak (impropre) nyilvánította maga Colbert. Canada kormányzója souverain jogokat gyakorol, sáp fejében önkényesen alkalmazva bírakat. Az Antillákban a tengerésztisztek maguk szakállára kereskednek, bár ez nekik s minden hivatalnoknak megtiltatott. S t. eff. visszaélés, csalás, lopás a közjó rovására.

Ily megbízhatlan közegek kormányozták a gyarmatokat a mindenbe beavatkozó megrendszabályozás rendszerével. — »Mindenkor úgy tegyen — írja Colbert a canadai kormányzóhoz — és úgy kormányozzon a mint nálunk (t. i. az anyaországban) szokás.«²⁾ Az állami gyámkodás annyira ment, hogy a miniszter rendelete szerint a helyi kormány szabta meg a belpiaczokon a fogyasztási czikkek árát, s jó ideig erőszakolta a csere-kereskedést: árú árúért adassék s ne pénzért (sans souffrir que le trafic des habitans se fist avec de l'argent). Kijelöltettek a fejlesztendő iparágak. Viszont pl. Canadában eltiltva a dohánytermelés azon okból, mert az inkább az Antilláknak való.

¹⁾ Lettres de Colbert. T. III. 2. P., p. LXX.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 13. juin 1673. T. III. 2. P., p. 558.

A közigazgatási bajokat mintegy megtetézték az egyházi vonatkozásúak. A román népek gyarmataik révén nemcsak nemzetük, hanem a keresztyénség birodalmát is tágítani igyekeztek. A vallási szempont döntő érv még Colbertnél is; szerinte a Kelet-indiai társaság főcélja az evangyeliom világosságának elterjesztése.¹⁾ Ily gondolkodásmód folytán mind ama népek gyarmataiban rövid időn roppant terület került holtkézbe részint a király, részint magánosok adományaiból. A holtkéz földesurasa egyebüttl sem kedvező a földművelés és népesedés előmozdítására. De az új földeken egyenesen nyomasztónak és károsnak bizonyult, mert együtt járt vele a papi tized behozatala. Már pedig az új foglalású földek virágzásának alapföltétele, hogy vagy egészen adómentesek legyenek, vagy legalább minél kevesebb adó legyen rajtuk. Ekkép maga a dézma elegendő lett volna a román népek gyarmatai boldogulásának megsemmisítésére. Colbert belátta e visszásságokat; azért írta a canadai intendánsnak, hogy »a mennyire csak lehetséges, apaszsa a papok, barátok és apácák nagy számát: ne legyenek többen, mint a mennyien a lelki szükségletek ellátására s a szentségek kiszolgáltatására szükségesek.«²⁾

Az egyházi, főkép a jezsuita hatalom szerfölötti térfoglalása némely gyarmatban úgy tűnik fel, hogy esetleg még a király főhatalmára is végzetessé válhat. Colbert, Uj-Franciaország ujonnan kinevezett intendánsához intézett utasításában, részletesen ismerteti, mikép buktatták meg a jezsuiták a volt kormányzót, báró Dubois d'Avaugour-t, ki aztán kivándorolva, Zerinvárnál, Zrinyi a költő oldalán esett el a törökök elleni harczban. Elmondja, hogy' túrnak ki mindenkit a kormányhivatalokból, a ki rendjöknek devotusává vagy confráterévé nem lesz; elmondja, hogy az in partibus püspök, a francia gyarmatosok és a vadak egyaránt kizárólag jezsuita befolyás alatt állanak,³⁾ stb. stb. Így lévén meggyőződve, foly-

¹⁾ »Le principal dessein d'un si grand établissement estant de porter les lumières de l'Évangile en ces pays éloignés.« Lettres de Colbert, dd. 20. nov. 1664. II. 428.

²⁾ Lettres de Colbert, T. III. 2. P., p. LXXI.

³⁾ Lettres de Colbert, dd. 27. mars 1665, T. III. 2. P., p. 391.

ton féltékeny szemmel kíséri a jezsuiták tetteit, s azokhoz képest intézkedik. Taktikája velök szemben a lehető legügyesebb. »A pétrée-i püspöknek és a jezsuitáknak, vagy jobban mondva a jezsuitáknak a püspök nevében gyakorolt túlságos nagy hatalma ügyében — írja a canadai főkörmányzóhoz — igen eszélyesen s nagy körültekintéssel járjon el. Mert ha a tartomány népesebb lesz, a királyi tekintély bizonyára felül fogja múlni az egyházit; . . . addig is, a nélkül, hogy szakítani látszanék velök vagy pedig részrehajlónak tünnék fel: szép szerével akadályozza meg, hogy szerfölött nagy vállalatokba ne fogjanak.«¹⁾ De a miniszter nem csupán közigazgatási közegeivel, hanem egyidejűleg egyházi renden lévőkkel is ellensúlyozni próbálta a jezsuiták hatalmát. A cseri-barátokat (recoleti), Canada első hittérítőit, buzgón istápolja: megszorítja számukat, gondja van rá, hogy csak erős testszervezetűeket küldjenek e terhes missióra; velök fogódkozik, hogy legyen egyházi rend is, mely segítségére van a jezsuiták elleni küzdelmében.²⁾

A gyarmatok jezsuitái és az állam között állandósult surlódás nem nyílt mérkőzés, hanem teljesen ellentétes irányban haladó vakandok-munka volt mindkét félről. Kiegyenlíthetetlen érdek-különbségek forogtak fenn, melyek közül egy-kettőt megpróbálok feltüntetni.

A jezsuiták, mondja Colbert, a kiközösítés félelmének eszközével s túlságos szigorral akarják meggyökereztetni hatalmukat. A rézbőrűeket távol kívánják tartani a francziáktól. Nem engedik a vadak gyermekeit oktatásban részesíteni, azon ürügy alatt, hogy a vallást tisztábban tartsák fenn

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 15. may 1669. T. III. 2. P., p. 451.

²⁾ A Mr. l'évêque de Pétrée, dd. 15. may 1669. Lettres de Colbert. T. III. 2. P., p. 452 et note. »Le provincial des Récollets a fait partir depuis huit jours deux religieux, qui doivent s'embarquer pour se rendre dans leur couvent de Canada; et, pour en augmenter toujours le nombre, je fais dire aujourd'hui au mesme provincial qu'il en fasse partir deux autres des plus forts pour s'y rendre, et mesme je tiendray la main à ce que l'on en fasse passer tous les ans quelques-uns, afin de pouvoir balancer par ce moyen, la trop grande autorité que les Jésuites se sont donnée en ce pays-là.« Au gouverneur du Canada, dd. 13. juin 1673. L. c. T. III. 2. P., pag. 559.

közöttük. Ez azonban hamis nézet (*«c'est une maxime fausse»*), mely ellen kötelesség a küzdelem. Szerinte éppen az a feladat, hogy érintkezésbe lépve a vadakkal, azokat a kiviteli czikkek fogyasztóivá tegyék, mire mintegy útegyengető gyermekeiknek neveltetése. Eszméi megvalósítása végett a vásárokra kívánja szoktatni az indiánokat. Vásáros-helyeket jelöl ki számukra, hova árúikat vihessék. S midőn így nem ér czélt a miatt, hogy a kormányzók sápot csikarnak ki a vásárra menőktől, — évenként 25 francziának szándékozik engedélyt adni, hogy a vadak közé menjenek kereskedni. Az indiánok oktatását pedig ekkép köti a pétrée-i püspök szívére: »Ő Felsége hatezer livre-nyi díjat engedélyezett Önnek, szükséges kiadásai fedezésére, s főkép a vadak gyermekei neveltetésére, kiknek iskolásait azt óhajtja, hogy minél inkább szaporítsa, semmi sem lévén ama gyarmat előmenetelére s a vadak boldogulására fontosabb, . . . mint hogy a vadak együtt s egyformán éljenek a francziákkal (*que de les joindre à la vie commune des François*).«

A jezsuiták azt állítják, mondja Colbert, hogy a vadakat a szeszies italok élvezete mámorossá teszi, s e miatt renyhékké válnak a vadászásban. A kereskedők ellenben azt erősítik, hogy inkább éppen a vadászatra hajtja s ott szemfülesekké teszi őket annak a reménysége, hogy ekkép eszközt nyernek az italok vásárlására. Azért, midőn a jezsuiták pórázán járó québeci püspök felelőssé tette a kocsmárosokat az elharapózott részegség és dőzsölés miatt, s kocsmanyitási engedélyhez kívánta kötni üzletök folytathatását: Colbert az iparszabadság mellett nyilatkozik: »kinek-kinek szabadságában áll azt a mesterséget választani, mely éppen tetszik neki (*il doit estre libre à chacun de prendre tel métier qu'il luy plaist*).« S nem engedte meghonosítani a kocsmanyitási engedély szokását.¹⁾

*

Colbert a gyarmatok benépesítésében látta azok virágzásának s az anyaállamtól való függőségnek biztosítékát. De

¹⁾ Lettres de Colbert. T. III. 2. P., pag. 589, továbbá LXXI., LXXII. 452.

a francia gyarmatok *colonies sans colons*, mikép a némettség: *colons sans colonies*; utól kell érni az angol gyarmatokat, melyek tökéletesek, mert *colonies avec colons*.

Am a normand, breton és gascognard, bár örömet száll hajóra s él a hullámokon: szívósabban ragaszkodik hazája földjéhez, hogysen állandóan odahagyná. Nem megy túl a tengereken *családostul* jobb hazát keresni. Túlnépesedés sem viszi, hajlama ellenére, mint valami ultimum refugiumba a gyarmatokba. Ily okok kényszerítik Richelieu-t, majd Colbert-t arra, hogy mesterséges úton-módon szaporítsák a gyarmatok népességét. A mely mesterlegény kiment a gyarmatokba s ott hat évig gyakorolta mesterségét, hazájába térve, mester-remek készítése, a czéh felkövetése s egyéb költséges szertartás nélkül is mesternek tekintetett. A mely francia elvesztette francia polgárjogát, mert külföldre telepedett: azonnal visszanyerte, ha kiment a gyarmatokba s t. eff. Még többet reméltek elérni a csavargók és dologkerülők deportálásával. »Férfi- és nő-koldusokat és naplopókat szednek most itt össze, — írja Guy Patin Falconethez 1665. június 9-én — hogy dologra küldjék őket Madagascarba, s benépesítsék velők a tartományt.« ¹⁾ 1673-ban Colbert hatvan bukott nőt küld Canadába. »Mihelyt ez a hatvan leány oda érkezik — így osztja parancsát a kormányzónak — gondja legyen reá, hogy mindenik megtalálja a maga párját (qu'elles soyent promptement pourvues); mert a király érdekeire nézve semmi sem fontosabb és szükségesebb, mint az, hogy a gyarmatok házasságok révén benépesíttessenek.« ²⁾

A csavargók és ringyók deportálásánál bizonyára jóval biztosabb záloga lett volna a sikernek, a politikai és főleg vallási okokból üldözött vagy elégedetlen népelemeknek a gyarmatokba terelése. Angliának kivándorló dissidensei, puritánai, katholicu-

¹⁾ Közölve: Lettres de Colbert. T. III. 2. P., p. 415. note — e csipős megjegyzéssel: »Cela déchargera un peu la France de tant de gens oiseux qui y abondent; mais il me semble, qu'il seroit bon d'y envoyer aussi des moines, car nous en avons beaucoup trop, et ici et ailleurs; ils n'aiment pas à travailler, au moins serviroient-ils à peupler, et ils ne servent ici à rien du tout.«

²⁾ Lettres de Colbert. T. III. 2. P., p. 557.

sai, quakerei, royalistái alapították a világ legvirágzóbb gyarmatait; Braziliát az elitélteken kívül főkép zsidók. Francia- és Spanyolországban azonban a kiirtás olaszos politikája *épen a politikai és vallási eretnekeket tiltotta el a kivándorlástól*. Ez a türelmetlen szellem, mely az eretnekek teljes megsemmisítésére törekedve, nem enged nekik kibúvót: ez, a már felhozottakon kívül, egyik legfőbb oka a francia gyarmatok néptelenségének. A nantesi edictum visszavonásakor, mely egy millió francziát kényszerített kivándorlásra, összetett kezekkel könnyörögnek az emigráns-jelöltek, hadd mehessenek a gyarmatokba. De a kormány nem engedte, készakarva szalasztva el a gyarmatok benépesítésére kínálkozó alkalmat, mely egy rettenetes politikai bűnt és esztelenséget tett volna némileg jóvá.

Colbert alatt, míg ő kormányon volt, a türelmetlenség nem mehetett ily messze, s neki alkalma sem lehetett vallásuk miatt üldözötteket s elégedetleneket tömegesebben küldeni a gyarmatokba. De oltalmazhatta s meg is oltalmazta a már letelepedett másvallásúakat a vakbuzgóság minden támadása ellen.

Martinique szigetén egy Acosta nevű brazilai zsidó 1654-ben meghonosította a cukornádat.¹⁾ Attól fogva hitfelei közül számosan telepedtek a szigetre, hol mint ültetvényesek s kereskedők keresték kenyeröket. A mint azonban megsaporodnak, zaklatni kezdik őket; mire Colbert az amerikai szigetek kormányzójához oly királyi parancsot küld, melyet mint a francia gyarmatügyi politikában elszigetelve álló tényt érdemes lesz egész terjedelmében irnom ide. »Miuután — úgymond — arról értesültem, hogy a Martinique-en és egyéb szigeteken letelepedett zsidók elég jelentékeny költséget fordítottak a földművelésre, és egyre szorgalmaskodnak üzletük gyarapításán, úgy hogy ennek a közügy hasznát látja: tudatom Önnel azon akaratomat, mely szerint az említett szigetek többi lakóiéval egyenlő kiváltságokban részesítse őket, és hogy teljes lelkiismereti szabadságot engedjen nekik

¹⁾ Rambaud: Histoire de la civilisation française. Paris, 1887, II. 253.

(»une entière liberté de conscience«), mind a mellett nem mulasztva el a szükséges elővigyázati rendszabályokat, hogy vallásuk gyakorlata okot ne adjon a katholicusok megbotránkoztatására.«¹⁾ Ő általában abban a meggyőződésben élt, hogy a régi gyarmatosokkal éreztetett jó bánásmód, az igazságszolgáltatás s közigazgatás jó hite s neve minden bizonynyal új telepedőket csődít majd a gyarmatokba.

Másik módja a lakosság szaporításának, ha a legényeket már 18—29, a leányokat 14 vagy 15 éves korukban házassítják össze, minek megvalósítására a kormányzó ne csak intéseivel bírja rá a szülőket, hanem, ha a szükség kívánja, a községekhez a király nevében intézett rendeleteivel is.²⁾ Ez utasításnak mintegy kiegészítő részletezése az a Canadára vonatkozólag kibocsátott királyi parancs, melyet Colbert sajátkezűleg fogalmazott, következőképen: »Ő Felsége rendelte és rendeli, hogy jövőendőben az említett tartomány minden lakosának, kinek törvényes házasságból született tiz élő gyermeke van, föltéve, hogy egyik sem pap, barát vagy apácza: az említett tartományba küldött pénzből évenként háromszáz livrenyi járadék (pension) fizetessék, a kinek pedig tizenkét gyermeke van, annak négyszáz livre. . . . Úgy akarja továbbá a Felség, hogy az intendáns rendeletére minden legénynek, ki húsz éves korában vagy még hamarább, s minden leánynak, ki tizenhat éves korában vagy annál is előbb lép házasságra: lakadalmuk napján húsz livre fizetessék, mely a király ajándékának (le présent du roy) fog neveztetni; hogy azon lakosok, kiknek igen sok gyermekök van, mindig előnyben részesíttessenek a többiek fölött, ha csak valami fontos ok nincs ez ellen; és hogy a helyi kórházak részére fizetendő bizonyos pénzbirdsággal sujtassanak azok az atyák, kik fiaikat húsz, leányaikat tizenhat éves korukban meg nem házassítják.«³⁾

A franczia nemzet szaporátlansága nem titok a miniszter előtt, s ez rémítő memento arra, hogy segítsen a bajon

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 23. may 1671. T. III. 2. P., p. 522., 523.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 16. sept. 1668. T. III. 2. P., 408., 409.

³⁾ Ordonnance du roi, accordant des pensions aux familles nombreuses et encourageant les mariages au Canada. Minute autographe de Colbert, dd. 5. avril 1669. Lettres de Colbert. T. III. 2. P., p. 657. app.

bármikép. Ezért megy nehezen a gyarmatosítás, de minél nehezebben megy, vérmérsékleténél fogva, mely a nehéz munkában leli gyönyörűségét, — annál erősebben dolgozik rajta. Innen az a fentebbi törvény, melylyel mintha csak az Utópia egy fejezete volna életbe léptetve. S innen ered az a sok egyéb utasítás, melyet csak a rajongásig fokozódott hazaszeretet, és a közügyek imádása magyarázhat ki.

»Ő Felsége azt is kívánja, — írja a canadai kormányzóhoz — hogy évenként adasson számot a házasságokról, a tartományban született legények és leányokról, *sőt a születendő gyermekek számáról* (et mesme du nombre des enfans qui naîtront), és hogy számomra minden év végével küldje be a püspök és a papok által megerősített ezen jegyzékeket.«¹⁾

Újdonat új eszmék, combinatiók űzik-hajtják a minisztert a fölsímt veszedelem elhárítására. Valamennyi közt legújabb az, melyben részemről látni vélem, hogy már Colbert fölsímta *a nemzeti közoktatás nemzet-képző erejét*.

Abbé de Quéhus-szel ekkép közli ide vágó gondolatait: »Ő Felsége nem kételkedik, hogy Ön, szemináriumának papjait erősen ösztönözni fogja a vadak gyermekeinek oktatására, képesekké téve ez által azokat francziás életmódra, a végett, *hogy egészen egy néppé forrjanak egybe* (afin de n'en composer qu'un mesme peuple), mi által annál inkább megerősödnek a gyarmatok.«²⁾

A jezsuiták ellene szegülnek terveinek. S azért pártfogolja a cseri barátokat és a québeci orsolya-rendi szűzeket, »hogy továbbra is szedjék el a vadak kicsinyeit s oktassák azokat.«³⁾ A nemzet szaporátlansága veszélyeit új népelemeknek a nemzetbe való beolvasztásával törekszik ellensúlyozni. Több mint száz esztendőre lesz még szükség, hogy az államférfiak meglássák a közoktatásnak állami szempont-

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 13. juin, 1673. T. III. 2. P., p. 558.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 10. mars 1671. T. III. 2. P., p. 452. note.

³⁾ »Pour continuer à prendre de petites sauvagesses et les instruire; il n'y a point d'aumosne ni de charité qui doive estre plus recommandée à tous les habitans du pays que celle-là.« Lettres de Colbert, T. III. 2. P., p. 581. V. ö. u. o. 560.

ból ezen legfontosabb, nemzet-képző hatását. S maig nem akadt senki, a ki észrevette volna, hogy ez már a XVII. század egyik legnagyobb államférfia előtt nem volt rejtély!

Colbert húsz esztendei feszített munkásságának eredménye maig érezhető. Gyarmatait: Canadát, Dominique, Trinité, San-Domingo, Sz.-Móricz és a Séchelless szigeteket, bár a francziák jórészt elvesztették, maig jobbra francziák lakják. Canadában, melyre a legnagyobb figyelmet fordította, még 1674-ben az összes európai lakosság csak 6705 főre rúgott, már 1681-ben a népesség összes száma több mint tizezer lélek, vagyis aránylag több mint a spanyol gyarmatoké, melyek pedig tűrhetőleg sikerültek. A canadai tizezer európai-ból csak igen csekély százalék a családotól kivándorolt normand és breton paraszt. — Nagyobb szám esik a Colbert rendeletéből 1665. és 1669-ben oda küldött francia ezredekre, melyeknek, mint egykor Róma legióinak Barbaricum-ban, ott kellett letelepedniök. Ha ezek vagy egyéb gyarmatosok vissza akartak térni hazájokba, a kormányzónak utasítása volt rá, hogy szegüljön ellent szándokuknak, tegye lehetetlenné, ha máskép nem, erőszakkal.

A hatalom mindig hű marad azon alapokhoz, melyekből hódításaira kiindult. Az ó-kori Róma gyarmatai katonai foglalások, melyek katonai jellegöket csak akkor veszti el, midőn a birodalom terjeszkedése folytán megszűntek véghelyek lenni. Az új-korban Spanyolország, Portugallia s Franciaország szerezte s gyarapította ily módon gyarmatait. S mind ezek a régi rómaiak nyomain járnak, kiknek véréből valók.

A francia gyarmatokban nem a földművelésre, hanem katonai kalandor vállalatokra pazarolják a meglevő erőt. A kormányzók legfőbb gondja a új fölfedezések által a terület terjesztésére irányul; épúgy mint a gyarmatosoké fölfedező utazásokra és a meg nem hódolt indiánok elleni harcra.

Canada kormányzója, Frontenac, a Szent-Lőrincz folyamon fölmege a nagy tavakig, honnan Észak-Amerika közepéig hatol, s nem hogy a meglevő, különben is rengeteg területnek a civilizáció teljes birtokba vételével bajlódnék, hanem inkább minden erejét amaz új foglalásokra, s azoknak katonai állomásokkal való biztosítására fordítja. Cavalier de

la Salle, miután az Ontario tava mellett várat emelt, 1670-től 72-ig Ohión át keresve a Chinába vezető utat, váratlanul a Mississippire bukkan. Ugyanakkor egy canadai gyarmatos és egy jezsuita a Hudson-öbölíig hatolnak. Két év múlva egy másik jezsuita, szintén egy canadai lakossal, a Wisconsin folyón evez le egész a Mississippihez. A fölfedezések híre a központi kormányban és a gyarmatosok képzeletében vérmes reményeket ébreszt. Colbert már azzal foglalkozik, hogy a mexicói öbölben hadi és kereskedelmi kikötőt létesítsen. Egy cseri-barát, mint született versenytársa a jezsuitáknak, részt követel dicsőségükből, s egy canadaival összefogva, a Mississippinek egészen a forrásáig hatol. Cavalier de la Salle folytatja útazását s az ellenkező irányban lemegy a folyó torkolatáig, s birtokába veszi az ott elterülő tartományt, melyet XIV. Lajosról Louisiane-nak nevez. Katonai őrhelyek és állomások feladata összekötni s a francia király iránti hűségben megőrizni a mexicói öböltől a Szent-Lőrincz öbölíig terjedő, toronyiránt is több mint ötszáz földrajzi mérföldnyi hosszúságban húzódó roppant gyarmat-birtokokat.

Kalandos dolgok! Imhol rengeteg gyarmatok, melyek nem földműveléssel és kereskedelemmel jegyeztetnek el Franciaország számára: hanem lobogócskák letűzésével jegyeztetnek meg, hogy Franciaországéi. Legnagyobb részökben a vadon egyedüli lakói palánkok mögött heverő katonák és vadászok, kik összefont kezöket, ha nem vadásznak, legfőljebb azért emelik föl, hogy csapkodják a legyeket lábok szárán.

Szóval nem a francia civilizál, hanem inkább ő veszi föl civilizálatlan népek életmódját és szokásait. Néhol, mint Madagascarn s Canadában, született francziák egyenesen beállanak a vadak főnökeivé.

Colbert a francia népelemek ily rohamos acclimatizálását sem téveszti szem elől, s látja a veszedelmet, melyre ez az átalakulás vezet. Jól tudja, hogy gyarmat-birodalmat az európai szokások és életmód teljes levetkőzésével nem lehet alapítani. Két intézkedése mutatja különösen, mennyire fölismerzte a gyarmatokban lábra kapó kalandor-szellem végzettségét.

Utasította a canadai intendánst, hogy mivel a gyarma-

tosoknak egymástól való elszigeteltsége legnagyobb gátja a gyarmatok virágzásának: ezentúl csak nyomról-nyomra előhaladva törjenek föl új földeket, akkép, hogy két birtok közt meg nem mívelt föld ne maradjon. Mert csak így alakulhatnak egybefüggő községek, a civilisatio ezen alapföltételei, s csak így védelmezhetik meg magokat a gyarmatosok sikeresen, minden nagyobb erőfeszítés nélkül, a benszülöttek támadásai ellen.¹⁾

A másik hasonló irányú törekvés Colbertnél, az erdőjáró francziák (*coureurs des bois*) elleni küzdelemben határozódik, kiket méltán nevezett Uj-Francziaország csapásainak. Gyarmatosokul oda ment, de le nem telepedett fegyelmetlen tömegek ezek: hét-nyolczszáz francia, összeverődve innen-amonnan, kik benyomulnak az őserdőkbe s vadászatból élnek, koronként hajóra szállva, mint a kalózok szövetségei. Európai emberek lesülyedve a vadak színvonalára. »Ő Felsége akaratából — írja Colbert 1673-ban a canadai kormányzóhoz — mindennél nagyobb munkát kell fordítania azon francia kóborlók és vadászok megsemmisítésére, kik erre s arra bujkálnak az erdőkben.« Egyszersmind rendeletet mellékel az utasításhoz, melyben meghagyja az erdőjáró francziák szigorú üldözését, s megtiltja a gyarmatosoknak, hogy 24 óránál tovább tartózkodjanak az erdőségekben.²⁾

Mind e rendeleteknek azonban kevés foganatja volt. A kalandor szellem elevenen lüktet továbbra is a hazájokból kivándorolt francziákban. Vérök ingere újabb és újabb fölfedező utakra hajtja őket, melyekben csodás erély, bátorság és vállalkozó szellem nyilvánul. Gyarmatokban azonban ily munkának nincs láttatja. Ott a világ nem a kíváncsiaké, kik fölfedezik, végig futnak rajta, vagy vadállatokra vadásztatnak; hanem a türelmes munkásoké, kik szívósan megőrizve európai szokásaikat s életmódjukat, állandóan letelepednek; kik magukévá teszik a földet verejtékes munkájokkal, s a megmívelt föld által oda kötik magukat uj hazájokhoz.

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 27. mars 1665; 1. may 1669. T. III. 2. P., p. 393., 445.

²⁾ Lettres de Colbert, T. III. 2. P., 558. et note.

A francia gyarmatok megsemmisülésének egyik legátalánosabb oka a fentebb vázolt kalandorszellemben keresendő. Jó részben az a szellem okozta kora halálukat, mely lázas és változó, mely kitartó munkára nem képes, mely nem elégzik meg mérsékelt jövedelemmel, hanem gyorsan keríthető zsákmányra megy, mint azon kor zsoldosai.

Mégis, mind e mai napig, a francia gyarmatok bukásáért első sorban Colbert-t és rendszerét teszik felelőssé.¹⁾ Méltatlanul, a mennyiben a gyarmati gyámkodás nem az ő találmánya. Ő a gyarmatokban már megalapítva találta a régi társadalmat, melyet a gyarmatlakók tehetetlensége miatt kényszerűségből fejlesztett tovább; vagyis fölvette a tusát a lehetetlenséggel itt is, mint a pénzügyekben.

Nem egy ember, nem is csupán a kormányrendszer, hanem ezenkívül faji, közgazdasági, egyházpolitikai s egyéb megmásíthatatlan tényezők idézték elő a francia gyarmatok pusztulását vagy elszakadását. — Franciaországhoz régi, legszebb gyarmatainak jó részét ma már nem köti más, mint a nyelvközösség. De ezt az egyetlen, ugyancsak tartós kapcsolatot a szaporátlan francia nemzet Colbert lehetetlenkedő politikája nélkül nem szerezhette volna meg soha.

XIX.

„Une bête à cent têtes.“

L'intendant des galères à Colbert, dd. 10. mars, 1668.

A XIV. Lajos korabeli francia köznépről alig tudunk többet, mint ugyanazon kor vad népeiről. Ki gondolt volna a paraszttal? La Bruyère az egyetlen remekíró, ki XIV. Lajos udvara ragyogása mellett, mint egy XVII. századi Rousseau, megpillantja az árnyékot: a breton parasztot. Him és nőstény

¹⁾ Egyesegyedül Pauliat kivételével, a ki szerint (La politique coloniale sous l'ancien régime, d'après des documents inédits. Paris, 1887.) gyarmatosítás dolgában »le XIX-me siècle ne mérite même pas entrer en comparaison avec le XVII-me et XVIII-me.«

állatok görnyednek munkájok alatt szerteszét a mezőkön : fölemelik fejöket, s ime emberek !

Barom és paraszt ! Jó idő óta nem tesznek köztük különbséget. Az uralkodó osztályoknak épen legkiválóbbjai, a legnagyobb államférfiak elméjében az a kétfajta élőlény, a nagy parasztlázadások leveretése óta mintegy azonos fogalomná vált. Jegyzeteimből százötven évnyi időszak minden nemzedékének megemlítem néhány jellemző nyilatkozatát.

Ulrich von Schwaben szerint (1512.) a paraszt *igavonó barom*, mely, ha terhe alatt összeroskad, néhány ostorcsapás s megint talpon áll. Granvella bibornok (1562.) nem beszél róla másképp, mint »ce mechant *animal*, nommé le peuple.« Richelieu szerint (1629.) úgy kell bánni a néppel, mint a *teherhordó állattal*, melynek kimérik az abrakot, nehogy nagyon megerősödjék s csökönyössé váljon, vagy — mondja máskor — úgy mint az *öszvérrel*, mely úgy megszokta az igavonást, hogy hamarább válik ártalmára a pihenés, mint a munka. (Test. Pol. IV. 5.) S Colbert korában (1668.) már nem Colbert, hanem egy intendánsa így ír hozzá : »Negyven éve bajlódom a néppel (szegény nép !), melyet, mivelhogy *százfejú barom* (une bête à cent têtes), úgy kell vezetni, hogy ne tudja, hova vezetjük.«

Egy rettenetes mondás, mint kifejezője a közgondolkodásnak, adott irányt világszerte a paraszttal való bánásmódnak :

Rustica gens est optima flens, sed pessima gaudens,
Ungentem pungit, pungentem rusticus ungit.¹⁾

A franczia ezt így fejezte ki :

Oignez vilain, il vous poindra ;
Poignez vilain, il vous oindra.

S nálunk maig él itt-ott nemesi curiakon a hasonló értelmű közmondás : ha szarvat adsz a baromnak, döf !

Mivel a parasztság föltétlenül ki volt szolgáltatva földesurainak, kiknek hatalmát lelkiismeretökön kívül semmi egyéb nem korlátozta : meg kellett ismertetnem azt a lelkiis-

¹⁾ Nugae venales. 1689. 12-r. p. 5.

meretet. Annnyival is inkább, mert szerintem a pór nép helyzetének megítélésében az uralkodó osztály — főntebb bemutató — tiszta meggyőződésen alapuló gondolkodásmódjára, még a parasztság állapotáról szóló pozitív jelentéseknél is nagyobb súlyt kell fektetnünk. Maga az a gondolkodásmód elegendő lett volna arra, hogy a parasztságot nyomorba döntse. És e pszichologiai bizonyossággal szemben, úgy véljük, hiába erőlködik egy legújabb író a régi uralom alatti parasztság tűrhető állapotát bizonyítani. »A nagy válságok kivételével — mondja Babeau — a népek élete is olyan, mint a magán-embereké: ha csak veszületett baj vagy orvosolhatlan hanyatlás nem sorvasztja, nem a betegség, hanem az egészség nála a szabály. De az egészséget bajos leírni, mert nem érzeti magát úgy mint a betegség, mivelhogy ez a rendes állapot, s főlöszlegesen látszik tüneteit megállapítani. Innen az a sok história, mely nem beszél másról, mint bünökről, háborúkról, dögvészekről s inségről, és a melyek nem szólván másról mint csapásokról, elhitetik az emberekkel, hogy csupa nyomorúság volt az egész világ. E bajok kétségkívül megvoltak, de nem tartottak szakadatlanul.«¹⁾

Igen szellemes beszéd; kár hogy — a régi Franciaországról lévén szó — oly csekély köze van az igazsághoz. Régebbi forrásból is ismerjük azt a gondolatot. Már Talleyrand kimondta, hogy »a ki nem élt (17)89 előtt, nem tudja, mi a boldogság.« De a nagy diplomata szavait csak az úri rendre magyarázhatjuk; míg Babeau a parasztságra vitte át a boldogság eszméjét. Holott abban az időben egyedül a IV. Henrik hires »tyúklevese (poule au pot)« tünteti föl a parasztot ember-sorban. Egyedül IV. Henrik sorolta az állam nagy feladatai közé a földművelők anyagi sorsának javítását.

Tárgyunk természete kívánja meg, hogy szemügyre vegyük, mikép és miért emelkedett föl egy időre a parasztság.

Mikor IV. Henrik célul tűzte maga elé az adóssággal túlterhelt állami pénzügyek rendbehozatalát: az ipar révén nem érhetette el célját, mert az alig lézengett, megteremtésére

¹⁾ Albert Babeau: *La ville sous l'ancien régime*. 2-me éd. Paris, 1884; s ugyanattól: *La vie rurale dans l'ancienne France*. 2-me éd. Paris, 1885.

pedig nem akart vállalkozni. Az ipartól csak akkor várhatott volna valamit, ha oly multja lett volna mint a földművelésnek, a mely által Franciaország már ő előtte, ép úgy mint ő alatta, Nyugat-Európának valóságos élelmező tárháza. 1621-ben Angliába oly mennyiségben s oly olcsón szállítanak francia gabonát, hogy az angolok saját piaczaikon sem tudnak vele versenyezni. Ez időtájban Spanyolország, Portugallia, Anglia és Svájc, magukra nézve nélkülözhetetlen gabnatárnak tekintették Franciaországot, annyival inkább, mert a lengyel buza, még Colbert alatt is, nedvessége miatt nem állta ki vele a versenyt, a magyar gabona pedig Bécsen s Velenczén túl nem ment; egy esetet tudok rá, a harmincz éves háború korából, hogy ezerháromszáz kocsí élelmi szert vitettek Magyarországból az ostromlott *regensburgi* helyőrségnek, s egy-kettőt a következő időszakból, hogy a magyar gabona *Danczkáig* vitetett. Egyéb ország gabnafölösleggel nem rendelkezett.

Ezen egyeduralmi helyzetnél fogva, Franciaországban a legjövödelmezőbb kiviteli czikk, s ennél fogva a legtöbb jövedelmet hajtó vámtárgy, a gabona. A Sully után következő, pénzzavarokkal küszködő kormányok, a gabonának és a Hollandia s Angliába szállított bornak vámját egyre emelték, nem a kivitel megakadályozása, hanem a vámjövedelem emelése végett. A vám emelésével karöltve emelkedett a *taille*, e jó részben személyi és nem dologi legfontosabb adónem, mely 1609-től 59-ig, vagyis Sullytól Colbertig, 15 millióról 57 millióra csigáztatott. Egyéb adónemek is évről évre súlyosabban nehezültek a termelőre. S még nagyobb baj volt az adóbehajtás rendszere, mely mellett lehető volt, hogy pl. 1626-ban 19 millió behajtott adóból csak 10 millió folyt a állampénztárba, a többi elsikkadt a Sully által méltán *grand voleur*-öknek nevezett adóbérlők körmei közt.

Ily körülmények közt a Sully halálától eltelt ötven év alatt a francia gabnakereskedelem tönkrement, s a föld népe már megindult a baromi állapotokhoz vezető lejtőn. A nagy földesurak már az udvar fényében sütkéreztek, a köznép már kezdte otthagyni az ekét és boronát, hogy nagy városok proletariátusát szaporítsa, az otthonmaradtak már roskadoztak terheik alatt, semmi ösztönt nem érezve komoly munkára.

Középszerü földet nem miveltek többé: nem fizette ki magát; csak a legjobbakat zsákmányolták ki; s végre az évről évre pusztítóbb hatású tőkehiány befejezte a rombolás művét.

Közvetlenül Colbert kormányralépte előtt a Fronde nagy polgárháborúja adta meg a kegyelemdőfést a parasztságnak. — A rettentő nyomor enyhítésére Vincent de Paul alkotta meg hirneves társaságát, mely a mily csodálatos, ép oly elégtelen erőlködéssel fáradozott célja elérésében. E társaság 1650-től 55-ig havonkénti jelentést adott ki a köznép sorsáról, adakozásra hiva föl a könyörületes szívűeket. Ime néhány mutatóvány:

1650. sept. Guise-ben az ostrom alatt a lakosság lyukakba és barlangokba menekült, mindnyájan segély nélkül, nagy részök éhen fog veszni. Ribemont-ban még rosszabb a soruk; Saint-Quentin, La Fère, Ham lakói ugyanoly állapotban. — 1650. oct. — 1651. jan. Aisne megyében az erdőkbe szaladt lakosság nagy része éhen halt. — 1651. jan. — febr. Leirhatatlan nyomor Champagne- és Picardiában. A templomok kifosztva, mindenütt éhség, néhol éhhalál s a holttestek temetetlenül. A megmaradtak a tarlókon böngésznek kicsirázdott, s félig rohadt búza- és zab-kalászatokat. Kenyerök czopákás, mintha sárból volna, s oly egészségtelen, hogy az, a ki eszi, élőhalott számba vehető. Alig vetnek ki egy döglött lovat az istállóból, csakhamar hús nélkül lelik föl csontjait. Héri-ben egy ember három napig elásott döglött kutyát kapart ki, hogy csillapítsa éhségét. A bocskoros nemesek is nyomorognak; ez az »egyenlőség a nyomorúságban (l'égalité de la misère)!« — 1651. tavaszán Bazoches, Fismes, Laon-ban ennyi nyomorúsághoz járúl még a só-behajtók (archers du sel) szigorúsága, kik lehúzzák a szegény emberről az inget s elszedik fazekait. Nincs egy darab kenyérök; élelmök zöld béka és csigabiga (grenouilles et limaçons). Saint-Quentinben 450 betegből, nem tudván tovább eltartani őket, kétszázat szélnek eresztettek, kiket az országúton láttunk éhen veszni. — 1651—52. telén Champagne és Picardiában a nép földet és füvet eszik, széttépi rongyait s azokat tömi magába. — 1653—54. Laonban tizenkét évesnél fiatalabb hatszáz árva tengődik szégyenletes meztelenségben. Attigni-ban nincs egy

csipet szalma, a melyen fekhethnének. Az éhhaláltól megmenekült lakosok Rocroi börtöneiben fetrengnek, hova adótartozás miatt hurezoltattak. — Ile-de-France, Guyenne s Lotharingia hasonló inségben. A szertelen nyomor 1656-ban enyhült egy kevésse, de itt-ott újra meg újra felütötte kísérteties ábrázatát.¹⁾ S még 1661—64-ben is, Colbert uralma kezdetén, rettenetes inség gyötörte a föld népét. A király Danczkából három millió értékű gabonát hozatott, s értéken alól adatta el vagy egész ingyen osztotta ki, hogy kiki annyira-amennyire elláthassa magát élelemmel. A miniszter földművelési politikája megítélésében nagy súlyt kell helyezni arra a lélektani momentumra, hogy épen kormányzata kezdetén, mekkora hatással lehetett egy hozzá hasonló államférfira az általános nyomor ijesztő képe?

Azért vetettünk egy futó pillantást a Colbert előtti időszakra, hogy abból magyarázzuk ki a parasztság irányában tanúsított magatartását, valamint általában földművelési politikáját. Igaz, hogy ő olyanformán pártfogolta az ipart, mint Sully annak idején a földművelést; de az is bizonyos, hogy Franciaország nemzeti vagyonsága egyikőjük működésének sem látta kárát. Mind a mellett, főkép közvetlen utódai, a physiocraták, oly hirbe keverték, hogy iparügyi törekvéseinek áldozatul ejtje a földművelést. Holott, ha fontolóra vesszük a korabeli összes közviszonyokat, kivált a földművelés sanyarú helyzetét, úgy fogjuk találni, hogy e részben is nem az a dolog veleje, vajjon rendszere mellett volt-e az elméleti igazság, mint inkább az, vajjon a meglévő állapotok között kereshette-e más úton a nemzeti jólétet? Azt hiszem, nem kereshette: Franciaország tényleges viszonyai nem engedték meg, hogy ama főntebb bemutatott, erkölcsileg és anyagilag elpusztult paraszti néposztályra s annak tönkrement keresetágára bizza a nemzeti jólét megmentését. Ő a munka s tőkének legnagyobb fejlődésre képes tényezőit az iparban és kereskedelembe találta meg, melyeket szigorúan gyakorlati

¹⁾ Alph. Feillet : Un chapitre inédit de la Fronde. Revue de Paris, 15. août 1856. — Önállóan Feillet : La misère au temps de la Fronde et saint Vincent de Paul, ou un chapitre de l'histoire du paupérisme en France. Paris, 1868. 4-me éd. 18-r.

politika s nem holmi téves elméleti nézetek alapján, elébe tett a földművelésnek, — ám ezt sem hanyagolta el.

Ha a korabeli parasztot nézzük, úgy találjuk, hogy állapota adóterhének könnyítése által inkább javult, mint hanyatlott, s van még rajta emberi ábrázat, nem úgy mint a physiocráták korában. Még többet tett helyzetük javítására a robotszolgálmányok szabályozása és leszállítása, melynél fogva a parasztságban az a nézet vert gyökeret, hogy ez a kormány gondol velök, s ha nem is kecsegteti tyúkkal kaláccsal, de legalább nem akarja kivenni szájukból az utolsó betevő falatot. Az intendánsok leereszkednek hozzájuk, hogy Colberttől vett parancsaik értelmében körültekintsenek házuk táján s megfigyeljék életmódjukat és szokásaikat. »Vizsgálja meg utazásai alatt, — írja Colbert a toursi intendánshoz — vajjon a parasztok talpra állnak-e már valamennyire, mikép öltözködnek, minő a holmijok, s jobban vigadnak-e ünnep napján vagy lakodalomkor, mint annak előtte; mert erről a négy pontról ítélhető meg, vajjon némileg jobb állapotba lépett-e a parasztság, mint a minőben a háború alatt, s a béke-évad első éveiben volt.«¹⁾

A parasztság sorsa lényegesen attól függött, mikép gyakorolják vele szemben az urasági jogokat. Colbert nem tűri a visszaélést e téren sem, s e téren tán legkevésbé; mert nem csak a paraszt-ember védelmezéséről, de a nemes-ember taraja vereséséről is volt itt szó. »Az Ön kerületének nemeseit s hatalmas embereit — írja a limoges-i intendánshoz — egyre azzal vádolják, hogy erősen zsarolják a népet úti vám, robot, szálló-dézsma, dupla taille, a földesúri adók megkésztetése és megháromszorozása s t. eff. által. Nem tehetne Ön hasznosabb szolgálatot a királynak, mint ha jól megismerkedik mind azzal, a mi erre a dologra vonatkozik, s úgy ad róla számot ő Felségének, hogy az kiadhassa a szükségesnek ítélt rendeleket. Ennélfogva utazgatásai alatt kísérje folytonos figyelemmel az idevágó ügyeket s terjeszsen elő azokról emlékiratot. Ő Felsége kívánja, vizsgálná meg azt is, vajjon a visszaélések nem akkorák s nem oly általánosak-e, hogy indokolva

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 21. nov. 1670. II. 551. note.

lenne a rendes bíróságok mellőzése és rendkívülinek alkalmazása?«¹⁾

Másfél év múlva, miután az intendáns beküldte emlékiratát, a miniszter így irt hozzá: »Igen örvendek, hogy egy nemes embert se talált, a ki dupla taille-t szedne. De a mi azokat illeti, a kik illetéktelenül szednek úti vámot s hajtják robotba az embereket: szemelje ki közülök a legvétkesebbeket, hogy példát mutassunk szigorú megbüntetésökkel. S bár nagy bajjal fog tanukat kapni e nemesek ellen, de ez csak kezdetben, a legelsőnél lesz így; mihelyt egyet megbüntettünk, valamennyi paraszt sietni fog Önhöz, hogy föltárja a többiek erőszakosságait.«²⁾

Marquis de Pellevé megvert egy parasztot. A szegény ember személyesen járult panaszával a király elé, ki a kihallgatást senkitől sem tagadta meg.³⁾ S az udvaroncز őgróf oly súlyos jeleit tapasztalta a kegyvesztésnek, hogy engesztelő áldozatul indítatva érzé magát egy egész ezrednek saját költségén való fölszerelésére.⁴⁾ ,Ehol a nyomorúltak bőre, hogy' fölment az ára! A király és kormánya még csakugyan beváltja azt az ígétét, hogy szigorú igazságszeretettel védi meg a szegényeket a hatalmasok ellen.«⁵⁾

Itt-ott szemünkbe ötlük egy-egy parasztember, ki kalapját szemébe vágva daczosan követel vissza jogtalanul elfoglalt földeket a nemesektől, melyekhez ritkán juthat ugyan, de már az maga, hogy ki mer kötni az urakkal, mutatja, mily ortalmazójának tekinti a kormányt zsarnokaival szemben.

A parasztok földjeire állandó nagy csapásként szállott

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 20. févr. 1680. IV. 143., 144.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 8. nov. 1681. II. 172.

³⁾ A nyilvános audientiák kezdetét »Facilis ad principem aditus. M. DC. LXI.« feliratú érem örökitette meg. Metszvényben Bruzen de la Martinière-nél: Histoire de Louis XIV. La Haye, 1741. III. 11.

⁴⁾ H. Martin: Histoire de France. XIII. 164.

⁵⁾ »(Sa Majesté) seroit sévère et juste tout ensemble pour maintenir les pauvres contre l'oppression des puissans.« Mémoires (de Colbert) sur les finances, dd. 1663. Lettres de Colbert. II. 67. »Nous vivons sous un roy dont le principal soin et application tendent à desliver les foibles de l'oppression des forts.« Dd. 21. janv. 1682. Correspondance administrative. III. 297.

a galambok sokasága. Galambot akkor tájban hasonlíthatlanul többet tartottak, mint napjainkban. Valamint a középkorban a bőjtök megtartása folytán a halak, úgy a XVII. században a szárnyas állatok — a francia ínynek egyébként is különös kedvencei — jóval jelentősebb élelmi cikkek voltak, mint jelenleg. Innen magyarázható az a fontosság, melyet Franciaországban a *droit de colombier*-nek egész eltörléséig, t. i. 1789-ig, tulajdonítottak. Egész addig a galambtartás voltaképen elsőrendű hűbéri kiváltság, mert a legtöbb szokásjog csak azoknak engedte meg, kik a *haute justice* (mely körülbelül a. m. nálunk a pallosjog) jogával élhettek. Mind a mellett a nemesek, sőt néhol a polgárok is, kényők-kedvők szerint állítottak föl több-kevesebb galambházat, melyek lakói — nagy károkat okozva — a szomszéd földek vetésein táplálkoztak.

A parasztok kevés úri jogot gyűöltek erősebben, mint a galambdúcokét. S Colbert ez intézményt ép oly szemmel nézte, mint a legvéresebb szájú province-i klumpás. »Erőszakoskodás vagy bitorlás ez — úgymond — a nép irányában, melyet nem tűrhet el a király, kinek hivatása, hogy a gyengét az erős ellenében oltalmazza. Páratlan nagy teher a nép vállán a galambház, melynek lakói nem a tulajdonosuk, hanem a mások által elvetett magvakon élősködnek.« Az aix-i intendáns, kivel ezen ügyben sűrűn levelezett, azt állítá, hogy náluk Provence-ban még a roturier-nek is szabadságában áll galambdúczot állítnia. Mire a miniszter ezt a jellemzetes választ adta: »Higye meg s vegye tőlem jó néven, ha kijelentem, hogy Ön nem hatolt be eléggé ezen tárgy ismeretébe. Igen valószínűtlen, mondhatnám lehetetlen, hogy ez a szokás úgy állna fenn, a mint Ön állítja; és ha mégis úgy lenne, akkor is minden nehézség nélkül el kellene törölni. Provence az írott jog (*droit écrit*, t. i. római jog) szerint kormányoztatik, mely nem ismer semmi szolgálmat (*servitude*); és mivel a szokásjognak alávetett tartományokban az összes hűbéri jogok közt nincs nagyobb szolgálom, mint a galambdúcok és a tengerinyúl-ólaké (*garennnes*), minthogy ez állatok a nép rovására élnek: ... ez a visszaélés csakis az ottani parlament végzése útján csúszhatott be, vagyis akkép, hogy magok a bírák is

érdekelt felek valának.«¹⁾ Határozottan el van tökélve, hogy a paraszt-birtokot megmenti a galambok sáskajárásától. Mikor e szolgálat megváltását emlegetik előtte, azt válaszolja, hogy arról szó sem lehet; hanem igen is a galambházak rövid úton való eltávolításáról: »Minél több galambdúczot vernek le, annál jobban érzi magát a nép (tant plus il y aura de colombiers abattus, tant plus les peuples en seront soulagés).« Erős galambdúcz-taksa alá kívánja vetni azokat, kik e jogokat bitorolták, minek az lesz a következése, hogy vagy szétverik a galambdúczokat, menekülendők a nagy adó alól, s ebben az esetben célzott ér a király, mert a nép a galambok pusztításától megszabadul; vagy megfizetik az adót, s akkor abból földözhetvén a király egynémely állami kiadásokat, ugyanannyival kevesebb adót kell behajtatnia a néptől. Szerencsés alternatíva, mert — a szűz vállakra hárítván a terhet — mindenkép csak a nép és a király húz belőle hasznót. Colbert egy-egy galambdúcz adóját ezer livre-ben állapította meg s a befolyó jövedelmet a languedoc-i csatorna költségeire rendelte fordíttatni.²⁾ Ebbeli rendszabályainak jelentékeny része egész a forradalomig fenmaradt; úgy hogy még a XVIII. század második felében is, rotourier-k szigorú kizárásával, tisztán nemesi kiváltság a galambdúczok tartásának joga.³⁾

A robotszolgálmányok leszállítása Colbert azon rendületlen meggyőződésének eredménye, mely szerint a szakmáymunka hasonlíthatatlanul rosszabb a szerződésesnél.⁴⁾ És ő szakmáymunkásokul tekinti nem csak a várerődítéseken dolgozó katonákat,⁵⁾ de még a némi napi bér ígérete mellett felfogadott napszámosokat is. »Járjon a végére — írja Renart

¹⁾ Correspondance administrative, dd. 25. déc. 1681., 21. janv. 1682. III. 295., 296.

²⁾ Correspondance administrative. III. 297—301. Lettres de Colbert. IV. 157., 162., 165., 169., 170.

³⁾ »En Dauphiné, en Bretagne, en Normandie, il est prohibé à tout roturier d'avoir des colombiers, fuies et volière; il n'y a que les nobles qui puissent avoir des pigeons.« Tocqueville: L'ancien régime, pag. 448.

⁴⁾ Lettres de Colbert, dd. 23. mars 1674. 28. may 1677. V. 102., 191.

⁵⁾ Lettres de Colbert, dd. 6. oct. 1674. V. 123.

várerődítési intendánsnak — csakugyan jó dolog-e, a mit nekem ajánl, hogy tudniillik napszámosokat kér a falvaktól (paroisses), s a férfiaknak tíz, az asszonyoknak hét garas napszámot fizet. Mert én erősen kételkedem abban, hogy ez az eszköz jó lenne, mivel mindenütt, a hol csak alkalmazták, azt tapasztaltam, hogy csütörtököt mondott. Szerintem sokkal többet ér, ha kötelezik a vállalkozókat, hogy, bár valamivel drágább, de *önkéntesen* jelentkező munkásokat fogadjanak.«¹⁾

A farkasok, vagy újabb műszóval, a dúvadak irtását (louveterie) szintén robotban végezték a parasztok. Hajtókül úgy hajtották be a parasztot, gyakran oly időszakban, midőn javában állt a mezei munka. Colbert elrendelte, hogy a hajtóvadászatok akkor tartassanak, mikor azokban a paraszt mezei munkája kára nélkül vehet részt (sans préjudice de pour leurs travaux).²⁾

Mi foganatja volt mind ezen atyáskodó rendszabályoknak? A legnehezebb kérdés, melyet korviszonyokra vonatkoztatni lehet.

Első pillanatra, úgy látszik, hogy kárbaveszett Colbert minden gondoskodása. A köznép nyomorúlt, még pedig úgy tetszik épen az adóteher miatt. Lázadás lázadást ér. XIV. Lajos hosszú kormánya alatt a mily nyugodt a főváros, melynek csöndjét s ünnepeit alig-alig zavarja meg egy-egy utczai ribillió; ép oly nyugtalan a vidék.

A nyugtalanságot — sajátságos tünemény — első sorban a kormány atyáskodása idézte elő. Alap-indok minden lázadásnál épen az adóteher *arányos* elosztása, mely megkívánta, hogy időről időre bizonyos adónemek csökkentése mellett más egyéb új adónemek terjesztessenek ki eladdig azoktól mentes vidékekre.

Másik, sokkal egyetemesebb indoka a lázadásoknak az a szerencsétlen helyzet, melybe a parasztot az sodorta, hogy — a mint föntebb kifejtettük — egyidejűleg két államot, egy hűbérit és egy modernt kellett fentartania. Rémületes igaz-

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 14. avril 1677. V. 186.

²⁾ Règlement, daté du 3. juin 1671. Lettres de Colbert. IV. 296. note.

ság e korban az a mondás: *Suo labore omnes alit vir rusticus* (Klocknál: *De aerario*).

Egy harmadik ok, hogy palliatív rendszabályok, melyeknél különbet Colbert-nek sem állott hatalmában alkalmazni, nem segíthettek a parasztság porig sujtott állapotán. Nem int feléjük semerről a jobblét reménye. A kétségbeesés örvényébe sodorva, az ember mindenkor hajlandó kétségbeesett salto mortalékra. „Rosszabb sorunk úgy sem lehet, de van egy reménysugár, hátha jobb lesz!” La Fontaine megdöbbenő igazsággal tünteti föl a korabeli paraszt lelki állapotát:

Quel plaisir a-t-il eu depuis qu'il est au monde ?
 En est-il un plus pauvre en la machine ronde ?
 Point de pain quelquefois, et jamais de repos :
 Sa femme, ses enfants, les soldats, les impôts
 Le créancier et la corvée
 Lui font d'un malheureux la peinture achevée.
 Il appelle la Mort¹⁾

A paraszt-lázadások eredetökre s alapszinökre nézve alig különböznek egymástól. A hollandiai háború előtt jobbra a nemesség izgatja a népet, úgyszólván suba alól. A paraszt-lázadások közös oka többnyire az, hogy adó-kiváltságokban részesített vidékek, minden áron, ha másképp nem lehet nyílt lázadás árán is, meg akarják őrizni mentességeiket. A háború után azonban a nemesség többé nem ártja belé magát a paraszti bajokba, s attól fogva a lázadást vezető értelmi elem a polgárságból kerül ki.

Mindjárt Colbert kormányraléptekor lángba borúl Boullonnais. Colbert 1662-ben új adók czimén 30,000 livre-nyi rendkívüli, de állandósítandó adót kívánt a tartománytól, mely saját vallomása szerint különben is szorult viszonyok közt volt. A miniszter ekkor e szavakkal fordul megbizottjához: »Boullonnais lázadása azt a gondolatot támaszthatná a királyban, hogy megsemmisíti a tartomány minden kiváltságát, melyek erősen nagyok, mert a *nép* ott föl van mentve a rovatál, az ital- és a sóadó, s általában minden impositió alól.«²⁾

¹⁾ Oeuvres complètes de La Fontaine, éd. Walckenaër. Paris, 1835. Livre I. fable 16, p. 17.

²⁾ Nem áll tehát, a mit Clamageran mond: Histoire de l'impôt en

A lázadók természetesen leverettek. A katonasággal összetűzve közel hatszázan estek el vagy estek sebbe, köztük száztiz gyermek s kétszáz aggastyán. Ezrekre ment a foglyok száma, kik közül négyszázan hurczoltattak pórázra fűzötten a gályákra. Meg kellett mutatni, hogy a mély nyomorúságnál is van feneketlenebb, s a mi még fontosabb, el kellett látni a gályákat évezősökkel, kiket máskor pénzen vettek, most pedig ingyen jutottak hozzájuk.

1664-ben Berryben lázad föl a nép a bor-adó emelése miatt. Akasztófa és galya-rabság a főczinkosok bére.¹⁾

A nyugati Pyrenaei tartományok s Gascogne nevezetes kiváltsága a só-adótól való mentesség. E kiváltság észszerű is annyiban, mert azon vidéken egész a legújabb ideig különben is spanyolországi sóval él a lakosság, s ha ez kincstári kezelésbe vétetik, menten megered a lehető legmerészebb s legrendszeresebb só-csempészet. Colbert nem fosztja ugyan meg a tartományt kiváltságától, de némi só-taksát vet reá 1664-ben, mire kitör a lázadás. »Azt állítják, — írja az intendáns, — hogy nemes emberek is benne vannak az összeesküvésben.« Ez, úgy látszik, nem henye vád, s nem a kormány közegei által koholt gyanúsítás, kiknek érdekében állott a lázadásokat nem a nép nyomora, hanem a nemesség izgatásai kifolyásául tüntetni föl; — mert ez alkalommal a bujtogatás *bebizonyított* ténye miatt törtek kerékbe s fejeztek le néhány nemes embert.

A lázadás élén is egy nemes ember, Audijos állott, kit szintén kerékbe törtek, de csak in contumaciam; mert bár éveken át gyilkolt, rabolt, gyujtogatott, kézre keríteni nem tudták. Hiába kergette hét-nyolczezer katona. Audijos a spanyol határokon garázdálkodott, s ha szorongatták, mindig spanyol területre menekült, honnét többszöri felszólítás dacára sem adják ki. Módjában állott el-elűnni s meg-megjelenni. Első felkelése után még tiz évre is egyszerre csak előpattan rejtekéből mint Deus ex machina. Végre is egyez-

France. Paris, 1868. II. Partie, T. II., p. 684, hogy a lázadás csupán »à propos des tailles (dont le pays avait été exempt jusqu'alors)« tört volna ki.

¹⁾ Correspondance administrative, I. 723., 725.

kedik a királylyal s egy draganyos-ezred parancsnokságával végzi be kalandor életét.

1668-ban lázadás Roussillon-ban szintén a sóadó behozatala illetőleg visszaállítása miatt. A sócsempészet meggátolására rendelt militia (les miquelets) a nép pártjára áll. Riquet, a sóadó bérlője és a languedoc-i csatorna megteremtője, kétségbe esésében a lázadók falvainak felgyújtását hozza javaslatba a miniszternél. Szerencsére nem egy Louvois-féle államférfinak osztogatott tanácsokat. Colbertnél siket fülekre talált. A miniszter utóbb módját ejtő, hogy mindössze néhány kivégzés árán, vagyis a nagy tömegre nézve szép szerével, csendesítse le a zivatart.¹⁾

1669-ben az italadó lázadást gerjeszt Lyon táján, mely a következő évben átsap a szomszéd Vivarais-ba. Elemi csapások, fagy és viharok mintegy előkészítik, fogékonnyá teszik a nép képzelmet a legképtelenebb mendemondák kigondolására és elhívésére. Egyszerre hire szalad, hogy egy újabb kormányrendelet szerint tíz livre-t fizet az, a kinek fia születik, ötöt a kinek leánya, három livre-t a ki új ruhát varrat stb. »Itt az idő — rikoltják a zendülők, — hogy beteljék a profétia: a cserép-fazekak összetörnek a vas-fazekakat (les pots de terre casseront les pots de fer).« Ez azonban mégsem következett be. Hanem igen is az, hogy kevés idő múlva megint vagy öt-hatszáz parasztot küldtek a gályákra.

1674-ben zendülés Normandiában és Saintonge-ban az akólási és borkimérési adó (droits de jauge et de courtage sur les vins) miatt. Ugyanakkor Angoulême-ban az elégtelenség megszalasztják az intendánst, kihez Colbert e miatt kemény dorgálást intéz. Őn — úgymond — »a király képe (t. i. képviselője)« a tartományban, tehát a fennforgó nehéz körülmények között is meg kellett volna állnia helyét; mert semmi sem jár súlyosabb következményekkel, mint az, ha a király szolgálja ily természetű ügyekben bármi jelét adja annak, hogy fél a néptől. Kár volt Önnek meghátrálnia! Hogy ezt a hibáját legalább némileg helyreüsse, tegye köz-

¹⁾ Clamageran : Histoire de l'impôt. II. P. T. II., p. 685. téved, midőn e lázadást 1666-ra teszi s azt állítja, hogy Andijos vezette volna.

hirré, miszerint a király Párizs környékén 20,000 embert tart fegyverben a végett, hogy tüstént azon tartományok leverésére küldje, melyekben lázadás mutatkozik. ¹⁾

A következő évben tán minden eddiginél nagyobb lázadás tör ki Guyenne-ben és Bretagne-ban, s egy kisebbszerű, sehol nem említett ribillió (une esmotion) Mans városában. ²⁾ Mind a három helyen jóformán azonos okok idézték elő a fölkelést. A bordeaux-iak hadi kiáltása: *Vive le roi! sans gabelle*. De a gabellán kívül, egyéb fogyasztási adók is, mint az ital-, gabona-, hús- és dohányra vetett adó, továbbá az újonnan behozott bélyeg-adó (papier timbré): többé-kevésbé szítják a lázadásokat.

Sévigné asszonynak leányához Grignan grófnéhez írt leveleiből apróra ismerjük a bretagne-i népmozgalmakat, melyek 1673-tól 75-ig tartanak. Régóta lappang a zsarátnok hamu alatt a La Bruyère breton parasztjai közt; ki-kitör, meg' elalszik. 1675-ben lángol legerősebben. Madame de Sévigné remek előadásában mintegy élőképékül tűnnek föl előttünk: a dohány és bélyegraktárak fölveretése, kifosztása; összeütközések a katonasággal; tizezer katona a tartományban, kik »úgy élnek mintha még a Rajnán túl volnának« (ez időre esik a palatinatusi francia-dúlás); akasztások s elevenen való keréketöretések; a saint-malo-i püspök, a mint vad megtorlásra bizgatja a hatalmasokat s »bált ad a nőknek (domnant le bal aux dames),« mikor haldokló breton parasztok s polgárok ezrei várnák tőle a vigasztalást.

A bretagne-i zendülés már a végét járja, 1675-ben, midőn Nevers, Limoges és Toulouse-ban is kiüt egy-egy kisebb lázadás: elhaló utóhangja a zendülések hosszú sorozatának. Ettől fogva Colbert haláláig nincs többé néplázadás Franciaországban.

A köznép nyomorúsága, nézetem szerint, a lázadások megszűnte perczében érte el telőpontját. A lázadás kétségkívül kóros socialis állapotok tünete; de sohasem a végső feloszlásé. Ellenkezőleg, mindig bizonyos erő, vagy legalább

¹⁾ Lettres de Colbert. II. 360—362.

²⁾ Correspondance administrative, dd. 16. juin 1675. I. 869., 870.

képzelt erőérzet kifolyása. Ellenálló erejét érzi, melyet a jóreménység duzzaszt: hátha sikerül a küzdelem. A ki még küzd, az még nem lehet egészen inaszakadt, nem lehet még egészen földre sujtva. Ellenben a reménytelen helyzet symptomája, midőn a küzdelmekben elalélt, eltompult szenvtelenséggel tűri balsorsát. Mikor erőt vesz rajta a lemondó kétségbeesés: *lasciate ogni speranza!*

XX.

Providentia victrix.

Érem-főirat 1672-ből.

Közgazdasági írók Colbert gabnakereskedelmi politikáját, Sullyével ellentétben, kitünőleg tilalmi politika gyanánt mutatják be, melynek ő lett volna a megalapítója. Ezen általánosan elterjedt, s az irodalomban maig fennálló nézet ellenkezik a történelmi igazsággal, először azért, mert az a politika a tilalmi jelleget csak nagy ritkán ölté magára; másodszor azért, mert már az előző időszakban, az 1631. sept. 30, 1643. ápr. 9 és okt. 2, 1649 sept. 4-ki rendeletek tanusága szerint a gabnakivitel rossz termések idején államilag korlátoztatott.

Különben is, úgy vélem, a kereskedelmi politika történetének nem azt kellene kutatnia, vajjon akkoriban a törvényhozás szabad kereskedelmi volt-e vagy prohibítív, hanem első sorban *indokait*. Annyival inkább, mert a gabnakereskedelem szabadsága a földmivelést s gabnakereskedelmet, ép úgy nem óvta meg a bukástól, mint a hogy nem volt oka a bukásnak.

A XVII. század rossz közlekedési viszonyai mellett Franciaországban csaknem állandó csapás az éhség. Gyakran történt, hogy az ország egyik fele saját zsírjában fuldokolt, míg a másik fele éhhalállal tusakodott. 1664-ben országos inség, míg Languedoc-ban annyi a gabona, hogy az aigues-mortes-i mocsárok lecsapolását az ottaniak keményen ellenzik a miatt, mert attól tartanak, hogy az ujonnan nyert földeken a gabnatúltermelés, lenyomva a gabnaárakat, koldúsbotra

juttatja őket.¹⁾ E visszas állapothoz megszüntetésére czéloz a Colbert által behozott magtározási rendszer. Ő országszerte magtárakat állított fel, melyek központi kezelés alatt állva, egyenlően voltak ellátva készlettel, s azt eredményezték, hogy Colbert alatt 1666-tól fogva 1683-ig Franciaország nem szenved többé hiányt élelmi szerekben.

A magtárak fölállításakor Colbert érmet veretett, melynek fölirata: *Providentia victrix*, s aláírása: *Horrea et armamentaria ubique constituta. M.DC.LXXII.*²⁾ Egy nemtő koszorúzza meg a Providentiát, ki kezében az igazság pallosát s a bőségszarut tartja. Körülötte gabnakévék: a földmivelés; tonna: a kereskedelem, s ágyúk és bombák: a hadügy jelképei hevernek. E symbolumokban mély értelem rejlik, mert a magtárak s Colbert gabnaügyi politikája mindama közgazdasági és nagypolitikai tényezőket szorosan érdekelték.

A magtározási rendszeren kívül az élelmezési viszonyok javítását, az élelmi szerek egyformább elosztását czélozták Colbertnek a száraz és vízi közlekedési eszközök javítására tett intézkedései. Ez vitte bele a minisztert a languedoci csatorna világraszóló nagy vállalatába, mely Gibraltar elkerülésével Keletet Nyugattal, a Földközi tengert az Atlanti oceánnal köti össze. Riquet idevágó tervét a languedoci rendek visszaútasították, Colbert örömmel karolta föl. Az a nagy terv, melyre a rómaiak kora óta csupán I. Ferencz és IV. Henrik alatt gondoltak, de akkor sem mentek tovább a gondoltnál: most, nehéz munka és pénzáldozat árán sikerült. »A király szólt — mondja Corneille — és a hegyek engedtek.« Ime a királyság, mely a tellur viszonyokat is le tudja küzdeni! A csatorna a mellett, hogy előbbre vitte az egységesítő politika érdekeit, mert a mind addig közgazdaságilag a két tenger szerint elkülönzött Franciaországot egyesíté: egyszersmind olcsó közlekedést biztosítván Dél-Franciaország tartományainak, a déli vidékek gabnacszerését lehetővé tette, úgy hogy

¹⁾ »(Ils) sont imbus de la crainte que l'abondance fera leur pauvreté.« Correspondance administrative, dd. 2. févr. 1664. I. 148.

²⁾ Képmását adja Lacroix: *XVII-me Siècle. Institutions, usages et costumes.* Paris, 1880, p. 300.

az országnak fele részében ezentúl mondhatni lehetetlen a gabnakészlet hiányából eredő inség.

Nagy okok tették szükségessé az inség eltávolítására irányuló rendszabályokat. A Fronde és Mazarin alatt tönkrement a földmivelés. A parasztközségek közbirtokait városi nagy tőkések váltották magukhoz nevetséges áron. Ennek következménye a közlegelőktől megfosztott falvakban a marhatenyésztés megsemmisülése. A nyomasztó adóviszonyok miatt csapatostul áll be a paraszt-fiatalság inasnak és csatlósnek a városokba húzódtott urakhoz. Ennek következménye nagy munka idején a munkaerő hiánya. Elegendő még a mindenütt érezhető tőkeszegénységre utalnunk, hogy világossá legyen, miért jutott a földmivelés a végromlás szélére Mazarin kormány alatt.

Ezen okokhoz járúl Colbert uralma kezdetén egy mind azoknál, erősebb és lesújtóbb baj, mely egyelőre orvosolhatatlan, mint minden a mi elementáris csapás. 1661-től, lehet mondani 66-ig, egyik rossz év a másikat éri. Mintha csak az egyiptomi hét szűk esztendő akart volna ismétlődni. Kenyeret, kenyeret! ez a szó nyilallik át az egész országon, az ország szívé, Párizst sem véve ki. A jajkiáltás a királyig ér: »Felség! a párizsi inségesek tömérdeken vannak, s roppant szükségben. Könyörögnek, legyen irántuk irgalommal. Nyomoruk elérte a tetőpontot.«¹⁾

Ez az időpont jelzi a közgazdasági fordulatot, mely Nyugat-Európában Franciaország hátrányára állott be. — Egész addig Franciaország, mintegy monopolizálva a gabna-kereskedelmet, Nyugat-Európának a gabnatára. Most egyszerre, több évben egymásután, a szomszéd országok gabonájára szorul, hogy éhen ne vesszen lakossága. 1661-ben, a külföldön drága pénzen beszerzett gabona-kiosztáskor így szól a párizsi kereskedők testülete a királyhoz: »Immár nélkülözhetik az idegenek gabonánkat és borainkat; küldünk ugyan nekik búzát, mikor híjával vannak, de gyakran ráhajt bennünket a szükség, hogy nagy áron vegyük vissza tőlük, a mit potom áron vettek meg tőlünk.«

¹⁾ Pétition des pauvres de Paris au roi (May, 1662). Correspondance administrative. I. 654., 655.

Colbert kormányzata első inséges éveiben a gabna-árak rémítő magasra szöknek. 1660-ban egy párizsi mérő (sétier) vagyis 156 liter búza átlagos ára 32 frank 65 centime, 1661-ben 49 fr. 82 c., 1662-ben 62 fr. 78 c., 1663-ban 38 fr. 70 c., 1664-ben 32 fr. 9 c., 1665-ben 25 fr. 90 c., 1666-ban 24 fr. 31 centime.¹⁾ Vagyis, az inséges évek derekán, 1662-ben, oly magasan áll a gabona ára, a mennyire száz esztendőn át annakelőtte, s száz esztendővel azután, sohasem emelkedett.

E rémséges gabnaárak előidézésében, a tönkre ment földmivelés és a rossz termésen kívül, jó része volt a veszedelmet fenéig kizsákmányoló gabnatőzsérek üzelveinek. Colbert, kinek iparügyi politikája szükségkép általában kedvező a gabnabehozatalra: most, a leginségesebb négy esztendő alatt, hogy határt vessen a gabnakereskedők határtalan üzelveinek, egyenes állami intervencióhoz folyamodott. Hogy a magasra csigázott gabnaárakat lenyomja, államköltségen külföldön vásárolt töméntelen mennyiségű gabonát osztatott ki a nép között. »Ő Felsége — írja Colbert — Lengyelországban, Hollandiában, Siciliában, Afrikában, s a hol csak hozzájuthatott, gabonát vásároltatott össze, hogy elláthassa Normandiát, Rouen és Párizs városát s a Loire melléki tartományok mindenikét, jobb' szeretvén összevonni egyéb kiadásait, még saját háztartását is, hogysem ily fontos alkalmalmmal szűkölködni hagyná népét. Ő Felsége 1662 február elsejétől aratásig nemcsak hogy Párizs mind azon testületeinek s magánosainak juttatott e gabonából, a kik csak kérelmeztek, hanem azon kívül naponként harmincz-negyvenezer font kenyeret osztatott ki közöttük. Ugyanez ment végbe Rouen városában és a Loire mellékén. S annyi gabona volt készletben, hogy Párizs, Rouen és Tours városában, az aratás beállta miatt, tizenhatezer sétier maradt kiosztatlan.« Néhány sorral alább emez eljárásának így adja indokolását: »Meg kell gátolni a gabnatőzséreket, kenyérsütőket és egyéb mesterembereket, hogy méltatlanul ki ne zsákmányolják a nép nyomorát.«²⁾

¹⁾ Garnier után, kinek művét nem láttam, Araskhaniantz: Die französische Getreidehandelspolitik bis zum Jahre 1789. Leipzig, 1882. S. 117., 118.

²⁾ »Pour empêcher que les marchands de bleds, boulangers et

A szakadatlan egymás után következő inséges évek folytán beállott kényszerhelyzet s nem holmi mercantil szempontok birták Colbert-t a gabnakivitelt korlátozására. — Állításomat mindennél inkább igazolja a hirneves Colbert-féle tarifa kiadásának időpontja, t. i. 1664, azon esztendő, mely az inséges évek sereghajtója. Ez a tarifa húsz livre vámot vet az országból kiviendő minden muid gabonára: egy muid annyi mint 36 húszpintes sétier vagyis 5616 liter.¹⁾

Azonban alig jelenik meg a tarifa, midőn a termelési viszonyok hirtelen, minden átmenet nélkül megváltoznak. Az egyik szélsőségből a másikba csapnak át. A hét szűk esztendőt hétnél több bő, sőt egészen Colbert haláláig, vagyis tizenhét éven át egymásután legalább is jó középserű aratást felmutató esztendő váltja fel, mi forrása lesz újabb gazdasági zavaroknak.

Az 1670-es években *lehetetlenné* tette a gabnakivitelt, nem a mercantilismus, hanem az, hogy nincs ára a gabonának, s egész Európa, Gibraltártól Erdélyig,²⁾ saját zsirjában fuldokol. »Nem csupán nálunk, — mondja Colbert 1670-ben — hanem átalában egész Európában sehol se lehet eladni a gabonát, úgy hogy ez orvosolhatatlan baj (c'est un mal sans remède).«³⁾ »Európaszerte csodás bőségben termett a gabona (l'abondance prodigieuse qu'il y a de bledz dans toute l'Eu-

autres artisans ne profitassent induement de la misère des peuples.« Mémoires sur les affaires de finances de France pour servir à l'histoire. Minute autographe de Colbert, dd. 1663. Lettres de Colbert. II. 52., 53. V. ö. Oeuvres de Louis XIV. T. I., p. 52., 53. és Lettres de Colbert. II. 227. IV. 1.

¹⁾ Araskhianantz: Französische Getreidehandelspolitik, S. 105, mivel a tarifát bizonyára nem olvasta, s a gabnaűrmértékeknek azon korban mintegy egysége a sétier: abban a jámbor hiszemben él, hogy a húsz livre-nyi vám egy sétier-re vagyis 156 liter gabonára volt kivetve, s aztán »der hohe Zoll von 20 livres per septier des Tarifs von 1664« alapján teszi számításait. A ki ily képtelenséget le tud írni, az, miután csakugyan huzamosan foglalkozott a tárggyal: lehet, hogy kitűnő szakember, de bizonyynyal gyenge gondolkodó.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 12. déc. 1670. II. 596, note.

³⁾ »Teljes életemben olyan szép idővel járó, tiszta és sok búzával, sok és igen jó borral bőves esztendőt nem értem, mint ez az 1673.« Gróf Bethlen Miklós önéletírása. Kiadta Szalay. I. 427.

rope) — írja Colbert a következő évben, s utána veti mintegy megnyugtatótásul — de ez nem tarthat örökké, s akkor majd lesz kivitele a gabonának és gabnapállinkának is.«¹⁾ De mikor áll be ez az idő? Még 1673-ban csak fokozódik a baj; némely helyt »a gabonát már semmikép nem lehet eladni (le bled ne se vend point).«²⁾ 1667: 16 frank 89 centime; 1668: 14 fr. 92; 1669: 15 fr. 23; 1670: 15 fr. 82; 1671: 17 fr. 59; 1672: 18 fr. 30; 1673: 14 fr. 76; 1674: 17 fr. 74; 1675: 26 fr. 89; 1676: 19 fr. 13; 1677: 21 fr. 81; 1678: 27 fr. 16; 1679: 30 fr. 83; 1680: 23 fr. 79; 1681: 25 fr. 33; 1682: 24 fr. 21; 1683: 21 fr. 25. Vagyis 1673-ban oly alacsonyan áll a gabna ára, mennyire a XVII. században annakelőtte csak 1602., 1605. és 1620-ban, azután pedig csak 1688. és 89-ben hanyatlott.

Az 1667 s még inkább 1669 óta oly gyökeresen megváltozott termelési viszonyok az eddigi rendszabályok gyökeres megváltoztatását vonták maguk után. Eddig, rossz terméskor, azzal arányban szabta meg a kiviteli tilalom időtartamát, s a kivitel részleges korlátozását a gabnaárak helyi emelkedésével egyidejűleg rendelte el. Ellenben előmozdította a külföldi termék behozatalát, s pl. 1663-ban sérelmet kovácsol abból, hogy a spanyol területen fekvő dôle-i parlament halálbüntetés alatt tiltotta meg, hogy ott a tőszomszéd francia Burgundia számára gabonát vásároljanak.³⁾

A mint azonban a dús termések hosszú évsora köszönt be s a gabnaárak hanyatlani kezdenek: azonnal kitiltja a külföldi gabonát a francia piacokról. »Mivel — így szól — úgyis úszunk a gabonában, meg kell gátolni minden idegen gabona behozatalát.«⁴⁾

Viszont, ettől fogva nem hogy tilalmazná, hanem inkább mindenkép elősegíti a gabona kivitelét. Különben is a gabna-fölösleg belföldön többé már nem értékesíthető, mi a mellett, hogy súlyos csapás a földbirtokosra, nem hajt megfelelő hasz-

¹⁾ Correspondance administrative, dd. 25. août 1671. III. 544.

²⁾ Correspondance administrative, dd. 21. nov. 1673. I. 296.

³⁾ V. ö. Correspondance administrative, dd. 25. sept. 1663. et 3. août 1663. III. 341.

⁴⁾ Lettres de Colbert, dd. 26. déc. 1670. II. 596.

not a munkásnak és iparosnak. »Ilyenkor — úgymond — szükséges, hogy a gabnaszállítás szabad legyen, mert nagy kárt szenvednének a király alattvalói, ha gabonájukat nem adhatnák el külföldön, ámbár nagy bővében vannak odahaza.« Ezért mozditja elő a gabona kivitelét a következő időszakokban; igaz, hogy nagy mérséklettel, mert meg tudta becsülni, mily károsak a sűrűn változó tilalmak és engedélyek a gabnakereskedelem érdekeire nézve.¹⁾

1669. máj. 20-tól okt. 1-ig általános, teljesen vámmentes kiviteli engedély, mely szept. 27-én, majd ismét 1670. márcz. 8-án néhány tartomány részére fél-fél esztendővel hosszabbítatik meg. 1671. decz. 31-én ugyanazon tartományok megint kedvezményben részesülnek, csakhogy a gabonát ekkor már nem egészen vámmentesen, hanem az 1664-ki tarifa megszabta vámösszeg felének, vagyis minden muid után tiz livre fizetése mellett vihetik ki az országból.

1672. ápril 2-án a Rhône és Saône-on szedett gabnavámok felényire szállíttatnak le.

1672. okt. 16-tól 1673 végéig kiviteli engedély: az 1664-ki tarifa vámtételeinek csak fele része fizetendő.

1672. nov. 6-án Champagne, Picardia és az elfoglalt holland városokban a kiviteli vám egynegyedrésznire csökkentve.

1673. ápril 25-én minden kiviteli gabonavám megszüntetve Közép-Francziaország tartományaiban (Provinces des Cinq grosses fermes = pays d'Élection), mely vámmentesség 1673. május 13-án Provence és Poitou-ra is kiterjesztetik.

1677. jul. 6-án kiviteli engedély a vámhatáron Peronneau-tól Calais-ig.

1678. máj. 4. és 27-én kiviteli engedély Languedoc, illetőleg Provence részére, mely jun. 4-én kiterjesztetik az egész országra.

Számításomból, mely Delamarre adataira támaszkodik s eltérő Clément-étől, az jó ki, hogy 1669-től 1683-ig 124 hó-

¹⁾ »Le Roy ne veut pas donner mainlevée des défenses de sortir des bleds du royaume, Sa Majesté ne voulant pas changer si souvent en une matière de cette conséquence.« Lettres de Colbert, dd. 7. juin 1679. IV. 273.

napig volt felszabadítva a gabna kivitele, s mindössze csak 56 hónapig tilalom alá vetve. A kiviteli engedmények igaz, hogy rendesen csak egy negyed vagy fél évre szóltak, s igen ritkán egy egész esztendőre: de az évenkinti, előre nem tudható terméshez simuló, a szerint változó gabnapolitikai rendszer nem engedte, hogy egyszerre hosszabb időre is kiterjesztessenek. Ez azonban nem változtat az eredményen, mely szerint Colbert sohasem alkalmazta ridegen a mercantilismusban elfogúlt politikusoknak a kiviteli tilalomra vonatkozó elveit,

A gabnakivitel föltétlen tilalmazása csupán 1699, illetőleg 1704 óta, azaz csakis Colbert utódainál vált közigazgatási türelmetlen, intransigens dogmává, mely halálos büntetéssel fenyegette az ellene vétkezőket. Míg ellenben Colbert nem hogy elvileg, mindenkor és egészen eltiltotta volna a gabna kivitelét, hanem inkább azon fáradozik, hogy miként az iparczikkeknek, úgy a gabonának is új piacokat szerezzen. »A máltai rend — írja a marseille-i gályák intendánsának — évenként körülbelül 5—600,000 livre-nyi készpénzt kap az országtól; s ennyiért vásároltat Siciliában gabonát és különféle élelmi szereket, melyekkel az egészen sivár Málta szigetéről nem láthatja el magát. Úgy, hogy Spanyolország minden évben nagy összeget nyer a máltai rendtől, a király (t. i. XIV. Lajos) jósága megengedvén, hogy ily módon kimenjen a pénz az országból. Szükséges volna tehát, hogy Ön gondosan utána járjon, vajjon nem lehetne-e nekünk küldeni élelmi szereket Máltába azon az áron, a mibe azok Siciliában kerülnek. Ez esetben rászoríthatnók a szerzeteseket, hogy Provence-ból fedezzék élelmi szükségleteiket, vagy pedig, visszautasítás esetén, megakadályozhatnók a pénz kivitelét az országból. Egy harmadik mód abban állana, hogy megbízást adnánk a legügyesebb kereskedőknek, Bartnak vagy a Chauvigny (keleti kereskedelmet űző szabadalmas) társaságának, miszerint hozzák javaslatba a máltai kincstárnok előtt, hogy évről évre ellátják a rendet gabonával, liszttel, besózott hússal, s minden szükségletökkel, még pedig ugyanazon árért, mint a sici-liaiak. Ha ezt a kereskedelmet megalapítjuk, Franciaország-

ban tarthatjuk vissza az eddig ezen az úton kivitt nagy öszszegnek jelentékeny részét.«¹⁾

Látni való, hogy a gabnakivitel teljes tilalmazása némileg ellentétben lett volna Colbertnek a belföldi készpénz-készlet fölhalmozására vonatkozó gondolataival; de nézetem szerint még erősebben támadta volna meg a tengeri kereskedelem emelését czélzó terveit.

Colbert megsokasodott tengeri hajóit a gyári czikkek magukban véve nem tölthették meg. Az ő hajói is ki lettek volna téve annak a veszedelemnek, mi az angol kereskedelmi flottát érte a XVI. században, midőn nagy térfogatú kiviteli czikkek hiányában gyakorta bizony csak kővel s homokkal megrakodva vitorláztak. Colbert tehát, bár tudta, hogy a gabona kevés pénzt hoz az országba, kivitelének teljes megtiltását már csak azért sem rendelhette el, mert a gabona, mint nagy helyet foglaló s mégis igen könnyen szállítható áru, legalább foglalkoztatta kereskedelmi gályáit.

Szóval, az állandó gabnakiviteli tilalom Colbert közgazdasági politikájának fenséges összhangjában éles dissonantia lett volna: míg az időhöz kötöttet a viszonyok egyenesen parancsolták. S ha gabnapolitikáját Sullyével szemben akarjuk jellemezni, a fordulatot részünkőről nem a Richelieu-féle prohibítiv rendszabályok alkalmazásában, hanem azon megváltozott viszonyokban találjuk, melyeknél fogva a gabna-kereskedlem nem lehet többé elszigetelt önczél, mint Sully alatt; ezentúl inkább csak eszköz — mint fentebb bemutattuk — a földművelés és tengerészet, továbbá — a mint be fogjuk mutatni — a kézműipar és hadsereg érdekei biztosítására.

A kézműipar és az állandó nagy hadsereg, a középko-riasan gyenge állami jövedelmek mellett, *olcsó kenyeret* tettek szükségessé. Colbertnek tehát arra kellett törekednie, hogy a földművelés érdekei kimélésével lehetőleg olcsó gabnaárakat állapítson meg.

Bár egy századdal élt Turgot előtt, ki először formulázta a munkabér tanát: már ő is kétségkívül fölismerte a munkadíj s az élelmi szerek közt fennálló benső kapcsolatot. Az

¹⁾ Lettres de Colbert, dd. 10. may 1669. II. 467.

élelmi szerek közül legfontosabb a gabona, melynek áráira az országban lévő gabnamennyiség gyakorol legnagyobb hatást; a gabnakészlet pedig a ki- és beviteli viszonyoktól függ. Ezek tehát akkép szabályozandók, hogy a kenyér országszerte olcsó és egyáru legyen: előmozdítandó a belföldi gabnakereskedelem ¹⁾ — melyre Sully keveset adott, — valamint rossz termés idején, midőn az árak emelkednek, lehetőleg korlátozandó a gabona kivitele.

Franciaország akkoriban, a mentességek nagy száma miatt csekély pénzforrásai mellett, mint vezérhatalom százezer főnyi sereget tart, mely már valódi állandó had, télen is fegyverben áll, s így élelmezése szerfölött sokba kerül. Colbertnek elő kell teremtenie a hadügyi roppant költséget, a nélkül, hogy a pénzügyeket zavarba hozná! Ezért tartá főnn magának, a míg csak tehetette, a katonák bekvártélyozását. Oda helyezte a csapatokat, hol bővében voltak a gabonának és szénának: a hely színén eteti meg a termést a katonával és lovával. Oly rendszabály, melyet már a rómaiak ismertek s gyakoroltak. De ez egymagában még nem lett volna elegendő a pénzügyek megmentésére; kivált miután egy zordon katona vette át a sereg elhelyezésének ügyét, kire Colbertnek nincs akkora hatása, hogy vele szemben a közgazdasági szempontokat érvényre emelje.

A sereg egyébként is jobbára a határokon van, harczra készen, vagy éppen háborúban. Colbert nemcsak a határokon, de még idegen földön sem engedi, hogy a francia hadsereg ne francia kenyéren éljen. »Midőn Ő Felsége hadserege Flandriában (t. i. Spanyol-Németalföldön) tartózkodott, — úgymond Giustiniani — Colbert a sereg számára nem engedett máshonnét hozatni kenyeret és egyéb élelmi szert, mint Franciaország tartományaiból, jól tudván, hogy más külön-

¹⁾ »Jama's l'on n'a défendu le commerce des bleds des provinces au-dedans du royaume«; »le commerce des bleds n'a jamais esté interdit de province à province, au dedans du royaume«; »l'intention du Roy n'est pas d'empescher la voiture des bleds d'une province en une autre, en dedans de son royaume«; »la communication du commerce (de bleds) des villes et des provinces doit estre toujours libre«: Lettres de Colbert. IV. 277., 282., 286., 298.

ben az idegenek erszényébe menő pénz szegényítné az állam lakosait.«¹⁾

»Leszállítandók — írja Colbert három évvel az után — Ő Felségének az átengedett tartományokban tartott csapatai, ... s úgy helyezendők el, hogy az eltartásukra szükséges összes élelmi szerekhez az ország belsejéből, valamint La Fère tájáról, hol sok a rétség, s a Meuse-melléki Verdun környékéről, könnyű szerrel juthassanak.«²⁾

Nem csupán iparpolitikai érdekből kellett tehát lenyomni a gabnaárakat: hanem mindenekfölött azért, hogy olcsón lehessen élelmezni a hadsereget, melyet békében és háboruban, a határokon és a határokon túl, mindig Francziország lát el élelemmel.

Sajátságos, s mutatja a szaktanulmányok egyoldalúságát, hogy e szembeötlő tényt, Araskhaniantz ázsiai örmény származású nemzetgazda, ki e tárgyról egész könyvet írt, beleesve az iparpolitika miatti olcsó kenyér tormájába, egyáltalában nem veszi észre. Pedig első sorban a hadügyi viszonyok magyarázzák meg a gabnakiviteli tilalmakat. Ezért állíttatott vissza a hollandi háború alatt, 1674. ápr. 19-én, az 1664-iki tarifa, mely a kivitt gabonára súlyos, minden muidnél hús livre-re menő vámot állapított meg. Ugyanazon évben a határszéli Picardiában és Champagneban téli szállásokra megy a sereg, s a gabna ára azon vidékeken tüstént felszökik. Colbert erre azzal felel, hogy 1674 utolsó napjaiban az illető tartományokat szigorúan eltiltja a gabona kivitelétől.

1676 april 11-én újabb rendelet, mely szerint Picardia, Soissonnais, Champagne és a németalföldi elfoglalt tartományokból tilos a gabnát kivinni. A rendeletben nincs ugyan benne, mind a mellett nyilvánvaló, hogy mivel épen azon határtartományokban fekszik az egész francia hadsereg: e rendeletnek sincs más célja, mint hogy olcsó prófontot juttasson a seregnek. E tilalom 1677 okt. 6-án megújíttatik az említett határtartományok jó részére vonatkozólag.

¹⁾ Relazioni degli stati Europei lette al senato dagli ambasciatori Veneti. Francia, III. 184.

²⁾ Mémoires au roi sur les finances. Minute autographe de Colbert, dd. 1670. Lettres de Colbert. VII. 254.

S általában, szinte stereotyp kifejezése Colbertnek: »fentartani a gabnabőséget az országban (maintenir l'abondance dans le royaume), hogy könnyebben lehessen ellátni téli kvártélyaikon a csapatokat.« Mi más szóval azt jelenti, hogy Colbert gabnaügyi politikája, — mely annyszor volt sérelmes a földmivelés érdekeire nézve, — szintén jó részben a rettenetes *Leviathan*-nak, ama mindent elnyelő ó-testamentomi szörnyetegnek hozott áldozat volt, melylyel Hobbes a mindent elnyelő államot symbolizálta.

XXI.

Subsidium belli, ornamentum pacis.

Cicero.

Alig bukott meg Fouquet, Colbert már intézkedett a királyi erdőségek zárlatáról és szabályozásáról. 1661 okt. 15-ki rendeletét nyomon követte a nov. 17-iki. Látszik mennyire szíven viseli az erdők ügyét, melyeket a legjobb karba óhajt helyezni; mert szerinte az erdők megőrzését nem csak az állam általános, hanem az alattvalók külön érdeke is megkívánja.

Első rendeletében szokása szerint előadja az ügy múltját, jelen állapotát s körvonalozza a teendőket. Nagy dolgokra készül. Az erdők annyira elhanyagolvák, hogy végső pusztulásuk küszöbön áll. A királyi erdőségek egy része elzálogosítva, más része, több mint negyven év óta, úgy szólván semmit sem jövedelmez; mert ha az előbbeni, közel egy millió livre-nyi jövedelem 50,000-re apad: ¹⁾ az már alig számítható. Az erdőtisztek tömérdeken vannak s nincsen rendszeresített fizetésök. Mintegy utalva vannak a szabad lopásra. Csáki szalmája a közvagyon, melylyel oly lelkiismeretlenül gazdálkodnak, hogy itt-ott felgyújtják az erdőségek egy részét, hogy a másik felére is, melyet már elherdáltak, rámondhassák: véletlenségből leégett az *egész* erdő. ²⁾ A visszaélés annyival könnyebb,

¹⁾ Mémoires sur les finances. Minute autographe de Colbert, dd. 1663. Lettres de Colbert. II. 63.

²⁾ »De prendre le reste comme brûlé par accident.« Mémoires de Louis XIV. pour l'instruction du Dauphin, dd. 1662; éd. Dreyss. II. 473.

mert a központban jóformán azt sem tudják mennyi s minő erdősége van a koronának.

Colbert, e bajokon segitendő, mindenekelőtt munkába veszi a tisztek szertelen nagy számának apasztását; de a kit bent hágy hivatalában, annak »oly fizetést ad, hogy megélhet belőle, a nélkül, hogy lopnia kellene.«¹⁾ Egyszersmind apróra meg akarja ismerni a tényleges állapotokat. E célból a megyékbe küldi szemen szedett legügyesebb s legderékabb számtisztjeit (ayant fait choix des plus habiles et des plus gens de bien de tous les maistres de requêtes), hogy számba vegyék az erdőket, a raktárakat s a faállományt, fajtaik szerint osztályozva; továbbá, hogy mire használják a fát, mennyit vágtak 1635 óta, mennyi s mily természetű a magánosok faizási és legeltetési joga. S ha már mind ezzel készen vannak, észleleteik alapján tegyenek javaslatokat az erdők ezentúli jobb kezelésére vonatkozólag.¹⁾

Az ember és állat leltározásával egyidejűleg megy az erdő fainak leltározása! Mert az új miniszter, ha már magára vállalt mindent, hogy mindent tehessen, előbb meg akar ismerni mindent.

A leltározásnak már 1662-re készen kell lenni, s addig a királyi erdők zárlat alá vettetnek. Ile-de-France erdőinek szabályozását mondhatni személyesen vezeti maga Colbert. Főlvéteti s örök időre megállapítja az ottani erdők területét s határait. Védelmezi a bitorló faizás ellen. Mindeddig tömérdeken bitorolták a faizási és legeltetési jogot; mert senki sem kereste jogczimöket. Most a kiküldött erdőkerületi biztosok mindenkit felhivnak arra, hogy álljon elő jogosítványával, mutassa ki mily czimen gyakorolja a faizási jogot?

Tűzértisztek vágatják a compiègne-i erdőt. Nincs joguk hozzá, — így ír a miniszter a királyi biztoshoz; tüstént fogja őket perbe. »Ez esetre és minden effélére vonatkozólag meg kell jegyeznem, — úgymond — hogy mindig és mindenki írá-

¹⁾ »Il est nécessaire . . . leur établir des gages en sorte qu'ils puissent vivre sans voler.« Instruction sur la réformation des forêts, dd. 10. mars 1663. Lettres de Colbert. IV. 202.

²⁾ Arrêt du conseil pour la clôture et le règlement des forêts du domaine, dd. 15. oct. 1661. Lettres de Colbert, app. IV. 563—565.

nyában igazságot kell szolgáltatnia. Ne féljen senkitől: bizhat benne, hogy erősen pártfogolom.»¹⁾

A következő évben kimerítő részletes útasítást ad ki Colbert a királyi és alapítványi, a holtkéz és a községek birtokában lévő erdők megmentése végett. Meg kell vizsgálni a biztosoknak, mennyiben részesek az erdészek és az erdőcsőszök az erdők pusztításában, adtak-e erről idejekorán jelentést, a hivatalnokok szabtak-e ki birságot, s a büntetések érvényesítették-e? Eleve tudja, ismerve a régi kezelést, hogy a büntetések jó része csak papíroson maradt. Ezeket utólag kell behajtani, nem ismerve semmiféle tekintetet. Üdvös félelmet akar elterjeszteni (*que la crainte s'établisse*) az emberek közt, hogy többé eszök ágában se forduljon meg az erdőpusztítás és a vadorzás. Ezért kívánja azt is megállapíttatni, vajjon az erdővétség birsága elég nagy-e annak a megakadályozására, hogy a megbirságolt másnap megint az erdőbe ne menjen fa-lopni?

Mivel Colbert szerint az erdők végromlása magában véve meggyőző bizonyíték általában minden erdőtiszt ellen (*la ruine entière des forests est la preuve convaincante contre tous les officiers en général*): a biztosok szigorú vizsgálat alá vegyék valamennyit. Rendes és rendkívüli fa-eladásoknál húztak-e sápot? felsőbb megbízatásból eszközölték-e a rendkívüli fa-eladásokat? csikartak-e ki őket meg nem illető illetekeket? nem vettek-e több tüzelőfa-járandóságot, mint a mennyi törvényileg meg van szabva? nem engedélyeztek-e fajárandóságot barátaiknak? nem léptek-e szerződésre a fa eladása körül velők czimboráló kalmárokkal, vagy éppen cselédekkel?²⁾

Már ezen kérdőpontok sejtetik a visszaélések nagyságát, melyek megtorlása foglalja el Colbert kormányzásának első néhány évét.

De a megtorló rendszabályokkal egyidejűleg oly méretű munkára vállalkozik a miniszter, mely hivatva leendő megörö-

¹⁾ »Sans crainte de qui que ce soit, vous assurant que vous serez fortement protégé.« Lettres de Colbert, dd. 2. oct. 1662. IV. 188.

²⁾ Instruction sur la réformation des forêts, dd. 10. mars 1663. Lettres de Colbert. IV. 197—203.

kíteni nevét e téren is. Az 1669-ki erdő-törvényt (*ordonnance des eaux et forêts*) értem.

Fölöttébb tanulságos e törvény bevezetése, melyen első pillanatra fölismerhető, hogy merőben a miniszter műve. Úgyszintén bizonytságot tesz a mellett, hogy Colbert ezt a codexet is ép oly módon készíté mint egyéb törvénykönyveit.

»Ámbár az erdőink ügyében elharapózott rendetlenség — mondja a bevezetés — annyira általános volt és úgy megveteredett, hogy orvoslása csaknem lehetetlennek látszott, mind a mellett az ég annyira megáldotta javadalmaink ezen nemes és drága részének helyreállítására fordított nyolcz évi szorgalmas fáradozásunkat, hogy ez idő szerint virágzóbb állapotban látjuk azokat, mint valaha. Bőven ontják a közönségnek mind azt a hasznót, melyet belőlük várhatni a magánélet és a hadügy szükségleteire, vagy a békeművek díszére ¹⁾ és a kereskedelem gyarapítására. . . . De mivel *nem elégséges rendet és fegyelmet hozni be, hanem szükséges azok gyümölcsét is biztosítani és az utókorra áthárítani*: ily hasznos és szükséges munka végrehajtására jónak láttuk összegyűjtetni az e tárgyra vonatkozó összes régi és új rendeleteket, a végett, hogy összehasonlítva ezeket az erdők rendbehozatalára a tartományokba küldött biztosok beérkezett értesítéseivel: mindezek alapján tiszta, szabatos, minden kétséget kizáró törvények gyűjteményét (*un corps de lois claires, précises et certaines*) szerkesztük egybe, mely az előbbieket minden homályát eloszlatja, s nem ad alkalmat a hibába esetteknek ürügyekre és kifogásokra. Ennélfogva, miután meghallgattuk az értelmes és a tárgyban jártas egyének véleményét« stb.

Van-e a világ történetében codex-munkalat, mely nagyobb körülményekkel ment volna végbe, mint a Colbert-féle törvénykönyvek alkotása, melyek valamennyiéről képzetet alkothatunk a föntebbi mutatvány alapján. Colbertnek mindeniknél legelső gondja összegyűjtetni az összes addig kibocsátott törvények- és rendeleteket. Meg kell ismerni a múltat.

A közvélemény, a vidéki érdekek és viszonyok ismerete,

¹⁾ »Pour les nécessités de la guerre, ou pour l'ornement de la paix«; voltaképp franczia átirása Cicero gondolatának: »silvae, subsidium belli, ornamentum pacis.«

ily alkalmakkor alkotmányos monarchiában a képviselők révén érvényesülne. Colbert tán azoknál is megbízhatóbb, mert általa kiszemelt s az illető ügyekben az ország különböző vidékeire kiküldött biztosoktól szerzi meg az értesülést. S van oka hinni, hogy ily módon csakugyan hiven megismeri a jelen állapotokat.

Hát a jövő, mely akkora szerepet játszik minden ő dolgában? Arról is gondoskodik. Először is azzal, hogy mint az erdő-törvéynél, úgy a polgárinál is — *nonum prematur in annum*. S az idő, tetteink legigazabb bírója, tiszteletben tartja, a mit az ő hozzájárultával készít eszes ember. A Colbert-féle erdő-törvényt Franciaországban csaknem változtatlan őrizte meg a hálás »idő,« egész 1827-ig.¹⁾

Aztán, Colbert üdvös szokása, hogy törvénykönyvei szerkesztésére a lehető legellentétebb irányú két ügyes embert hív föl, mint pl. az erdő-törvéynél anyai nagybátyját, a »tüskenyaláb« Pussort-t és Lamoignon elnököt, ki sima mint a kigyo; az egyik a pénzügyekben, a másik a törvényekben jár-tas. Mind a ketten külön-külön tanulmányozzák az ügyet, a rendelkezésekre bocsátott rendelet-gyűjtemény s a biztosok jelentései alapján. Így készítik el s nyújtják be a miniszternek jelentéseiket, melyeket most maga Colbert tanulmányoz. Végre közös tanácskozássra ülnek össze mind a hárman. A miniszter jó eleve kijelöl bizonyos pontokat, melyeket Pussort és Lamoignon az ő jelenlétében vitatnak meg. Nyolcz álló esz-tendón át folyik ez a munka, míg végre a pontról pontra meg-vitatott törvény egészen elkészül.

Az erdő-törvényen meglátszik, hogy jó részben a zordon Pussort műve. Pelengérre állítja az orv-vadászt, s számúzi, a ki fogoly-tojásokat szed ki a fészekből. Dupin ezért kárho-zatja az 1669-ki ordonnance-ot. De nem lett volna szabad felejtene, hogy az a törvény minő visszaélések visszahatása-ként keletkezett, és hogy abban az időben átalában minden törvénykönyv rettenetes szigorú azon elfogultság miatt, mely az elrettentő példa statuálásában kereste a törvény-megtartás biztosítékát.

¹⁾ Neymarck: Colbert et son temps. Paris, 1877. I. 316.

Nagy érdeme a törvénykönyvnek, hogy magába ölel mindent, a mi az erdőügyre vonatkozik, hatályon kívül helyezve minden előbbi törvényt, rendeletet, szabályzatot stb.

A tárgy ezen kimerítése, a tiszta munka, az a világosság, mely nem szakember előtt is érthetővé teszi minden sorát: ezek árulják el Colbert személyes részvételét a törvénykönyv szerkesztésében. Őt az erdők nem agricol szempontokból érdekelték. »Ő Felségének — úgymond — nem az a célja, hogy ezekből pénzt csináljon, hanem csupán az, hogy biztossítsa ezeknek megőrzését.« ¹⁾ Őt inkább azon szoros kapcsolat tartotta fogva, mely az erdők és szívének bálványa, t. i. a tengerészet ügye között van!

A hajók ácsolásához s főkép árboczfákul van szüksége különböző s első minőségű fákra, melyeket behívott svédekkel kurkásztat a rengetegekben. Azok megelélik az alkalmas anyagot, de korlátolt mennyiségben. Colbert meg akarja menteni a még le nem tarolt őserdőket, »hogy örökké szolgáltatassák (pour fournir à perpétuité) az arsenálok számára szükséges árboczokat, épületfákat és deszkákat«; »mert — írja a languedoci erdők rendbeszedésére kiküldött biztosnak — igen nagy következményekkel jár a királyság közjávára, minden ily minőségű, tengerészeti célokra alkalmas fának megőrzése.« ²⁾

Egy hivatalos okmányból tudjuk, hogy 1682-ben a királyi javak 1287, összesen 434,611 hectárra terjedő erdővel bírtak. Egy másik hiteles okirat szerint e domanialis erdők tiszta jövedelme 1661-ben 168,788 livre, mely fokozatosan emelkedve 1683-ban 1.028,766 livre-re szökik fel. A kiadás 1661-ben 158,846 livre: a brutto jövedelemnek csaknem fele; ellenben 1683-ban 388,069 livre: a brutto jövedelemnek alig több mint egy negyedrésze. ³⁾

*

¹⁾ »L'intention de Sa Majesté n'estant pas d'en tirer de l'argent, mais seulement d'establir la conservation de ses forests.« Lettres de Colbert, dd. 4. nov. 1672. IV. 257.

²⁾ Dd. 8. oct. 1672. Correspondance administrative. IV. 76.

³⁾ Bordereau général du prix des ventes des bois du roi de 1660 a 1696. Lettres de Colbert, app. IV. 607.

Az állattenyésztés, mely nélkülözhetlen a földmivelésre, valamint nyers anyagok, bőr, gyapjú stb. szolgáltatása által fölöttébb hasznos az iparra nézve: Colbert közgazdasági rendszerében azokon kívül még a tengeri hajózás, a kereskedelem és főleg a hadügy szempontjából játszott oly igen-igen nagy szerepet.

A népre és földjére nézve, mondja Colbert, semmi sem hasznosabb a baromtenyésztésnél. Egyik leggyakrabban használt maximája, hogy megint föl kell virágoztatni a földmivelést, trágyázással jobbitva a földeket (*rétablir la culture des terres... les améliorer par les engrais*). S mert így van meggyőződve, a földmiveléshez szükséges barmokat kiveszi a *taille* alól, nem engedi adóhátralék fejében lefoglalni stb. Árverés esetén egy tehén, három juh és két kecske maradjon meg a paraszt birtokában.

Atyáskodó rendszabályai messze kiható, áldásos következményekkel jártak. A marhaállomány gyorsan emelkedett,¹⁾ mi hasznára vált úgy a földmivelésnek mint az iparnak, mely bőr-szükségletét lassanként egészen hazulról fedezhette, valamint az ő fáradozásai folytán hasznára vált a tengeri kereskedelem és hajózásnak is.

Az Antillákban nincsen vágó marha, s a gyarmatosok hússzükségletüket Írlandból fedezték. Rendszerezve volt a hús-kivitel Írlandból az Antillákba *Ile de Ré*-n át, hol a raktárak voltak. Colbert, miután a nyugotindiai társaság igazgatójával közölte tervét s a *bordeauxi*, *la-rochelle-i* kereskedőket a marhakupeczkedés előnyeiről nagy nehezen meggyőzte: bezáratta az *île de ré-i* raktárakat, s a rendszerezett, állandó hús-kivittelt megkezdette.²⁾ A nyugatindiai társaságra nem csak azért volt előnyös e szállítás, mert állami jutalmat kapott érte; hanem azért is, mert nagy űrméretű hajóit volt mivel megtöltenie.

A juhtenyésztés is hármassal járt.

¹⁾ »Le nombre des bestiaux est considérablement augmenté partout, par la défense de les saisir.« *Lettres de Colbert*, dd. 16. oct. 1682. II. 739.

²⁾ *Correspondance administrative*. III. 521., 525—531. *Lettres de Colbert*. II. 580., 600.

A legfontosabb állami szempontból az, hogy a földművelő ebből pénzelt; a juh-hús mint élelmi-szer még akkor általánosabb s nagyobb fontosságú mint a marhahús. Szaporítani kell tehát a juhnyájakat, hogy fölöslegessé téve a németországi és svájci behozatalt, egyszersmind a parasztot adóterhe elviselésére képesítsék.¹⁾

Másik haszna a juhtenyésztésnek az ipar emelése. »Nagy előnnyel jár — írja Colbert a caeni intendánshoz, — hogy a barmok száma gyarapodik, főleg a gyapjas állatoké, mert úgy erősödnek meg a gyárak.«²⁾ Intendánsok tartják számon a kerületökben lévő juhokat; azok ügyelnek a foglálás ügyében kiadott rendeletek megtartására, azok adják tudtúl a kormánynak, hol terem a leghosszabb, legfehérebb és legfinomabb gyapjú.³⁾

Harmadik hasznuk hadügyi jelentőségü. A katonaság jóformán juh-húson él; minél több a belföldi juh, annál könnyebben élelmezhető a hadsereg. A miniszter a hollandi háború folyamában azért emelte föl az idegen juh behozatali vámját, hogy hazai olcsó hússal (»à vil prix«) élelmezhesse a katonaságot.⁴⁾

Állat és állat közt azonban majd akkora a távolság, mint emberfaj és emberfaj között. Angol paripa és macska-ló, segoviai jüh és kóczos paraszt-bürge, majd oly távol állnak egymástól, mint a timbuktui néger az európaiótól. Colbert tehát nem éri be a barom-mennyiség szaporításával, hanem mind elejétől fogva törekszik a *fajok nemesítésére is*.

Teendői sorába már 1663-ban fölvette e tételt: »költséget fordítani arra a kísérletre, hogy spanyol és angol juhokat

¹⁾ »De la conservation des bestiaux (juhnyájokról: »des cheptels« szól) dépend le principal soulagement des peuples, qui, par ce moyen, se trouvent en estat de satisfaire à leurs impositions.« Lettres de Colbert. IV. 239. note. »Que les Allemands ni les Suisses n'en envoient plus guère en France.« IV. 266.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 6. nov. 1670. IV. 239.

³⁾ Instruction pour l'exécution des réglemens des manufactures et teintures, dd. 30. avr. 1670. §. 40., 41. Lettres de Colbert. II. 838., 839. app.

⁴⁾ Lettres de Colbert. IV. 266., 267. note.

honosítsunk meg az országban.«¹⁾ Ettől fogva állandóan levelez a spanyolországi és angolországi ügyvivőkkel, hogy kosokat küldjenek a francia juhok nemesítése végett. O maga, saját vallomása szerint, sokat és alaposan foglalkozott azzal a kérdéssel, mi okozza a francia gyapjú silányságát és az angolénak finomságát? — s nem tud más okot találni, mint hogy Angliában a juhok szabad levegőn, kint a réten hálnak, mi ott megjárja, mert Angliában nincsenek farkasok, nem úgy mint Franciaországban.²⁾ Colbert testvérével, Colbert de Croissy londoni követtel, és bizonyos Fermanel úrral áll összeköttetésben ez ügyben, mely utóbbinak részletes utasítást ad terve végrehajtására. Egyezkedjék a hajóskapitányokkal, kiknek mindenike három-négy kos szállítván Franciaországba, évenként harmincz-negyven kos kerülne oda. Vigyázzon azonban, hogy csak oly kosokat és juhokat küldjön, melyek — kétszer is elmondja, nagy nyomatékkal — »Anglia legfinomabb gyapját hordják hátukon.«³⁾

Kevéssel ez után a cadiz-i francia konzult bizza meg két tuczat valódi segoviai kos vásárlásával.⁴⁾ Mikor aztán már annyira van, hogy bármily minőségű gyapjút termelhet Franciaország: felügyelőivel sorra vizsgálta a gyárat, vajjon honi gyapjút használnak-e föl azokban (s'ils achètent des laines du royaume)?⁵⁾

Franciaország Richelieu alatt öt milliót adott ki évenként külföldre lovakért, mert otthon rossz és kevés lova volt. E bajok megszüntetését Colbert mindjárt kormányzata kezdetén munkába vette. Már 1663 jun. 5-én körlevelet intéz az intendánsokhoz, melyben kiemelve a lótenyésztés jelentőségét, tudokra adja, hogy a király egyik lovászmesterét, Garsault urat, körútra küldi az országba, hogy megsejmelje a ménese-

¹⁾ Discours sur les manufactures du royaume ; minute autographe. Lettres de Colbert. II. CCLVIII.

²⁾ Correspondance administrative. III. 432.

³⁾ »Prenez bien garde qu'ilz ne vous apportent . . . que les béliers qui portent les plus fines laines d'Angleterre« ; »pour introduire en France les brebis et moutons qui portent les plus fines laines d'Angleterre.« Correspondance administrative. III. 843., 844.

⁴⁾ Lettres de Colbert, dd. 5. févr. 1672. IV. 234. note.

⁵⁾ Correspondance administrative. III. 852.

ket, értesülhessen tőle azok állapotáról, valamint arról, hogy hol kellene újabb méneseket állítani. Feladatai közé sorolta azt is, hogy kivált a nemesség érdeklődését ébressze föl az ügy iránt.

Garsault úgy látszik egészen Colbert kedvére való ember, kiben megbízhatott. Kiküldte őt Friziába, Oldenburgba, Hollandiába, Dániába, hogy onnét hozzon be szép fajlovakat. Azon vidékek nagy csontú, erős lovai, különösen alkalmasak igáslovak nemesítésére. A miniszter a csődöröket egész ingyen engedi át a magánosoknak, mindössze annyit követelve, hogy jókarban tartsák.¹⁾ 1670-ben több mint ötszáz állami mén volt kiosztva a vidéki nemesek, polgárok és parasztok közt.

A hágatási rendszer, — melyet Vauban később annyira elítélt (Oisivetés. I. 90.) — eleintén csakugyan kevés eredményt mutat fel. A chalus-i lóvásáron, a lótenyésztéséről egykor igen híres Limousin-ban, hiába keresnek szép csődör-
csikókat; a saint-florel-i vásáron kétezer lóból alig kelt el egynehány. Efféle jelentések izgatják s birják szélső eszközök alkalmazására a minisztert. Pusztuljon a macska-ló! A hitvány kis csődöröket tenyészképtelenné kell tenni, mit ha gazdájuk elmulasztana, bírságot rójjon rá az intendáns. — Ám ez sem pusztítja ki a gebéket! Hanem igenis a parasztok jóléte, ha t. i. a szegény embert nyomorúsága nem kényszeríti arra, hogy a tizennyolcz hónapos csikót már igába fogja.

A csekély eredmény azonban, nem hogy leverné, de még nagyobb erő kifejtésre buzdítja a minisztert. »A lehető legnagyobb hévvel fáradozzon ebben az ügyben« — írja a limoges-i intendánsnak. Majd néhány »rendkívüli szépségű« csikót kereset a chalus-i vásárban, hogy egy párt vegyen belőlük a király számára, s megfizesse úgy a hogy tartják. »Így ösztönözhetők a lótenyésztők rendkívül szép lovak (des chevaux extraordinaires) nevelésére.«²⁾

Szivós munkássága végtére itt is sikert aratott: halála

¹⁾ Aux intendants, dd. 5. juin 1663; Colbert à M. de Garsault, dd. 13. juillet 1663. Corresp. adm. III. 663. — Arrêt du conseil d'État pour le rétablissement des haras, dd. 17. oct. 1665. Lettres de Colbert, app. IV. 569., 570.

²⁾ Lettres de Colbert, dd. 13. avr. 1679; 2. mai 1680. IV. 272. 273.

előtt egy évvel 1800 szép lovat vittek a guibray-i vásárra, melyből tizenkettőt a király vett meg saját használatára.¹⁾

A hadseregnek is folyvást emelkedik ló-szükséglete. Ennek számára Saint-Leger-ben, Rambouillet mellett, külön katonai ménest állít a miniszter, melybe megint, hogy valami kiválót mutathasson föl, Marokkóból szeretne csődöröket hozatni, de nem engedi a marokkói fejedelem. Ekkor Andaluziából s Aleppóból hozat spanyol és arab nemes méneket. S még mikor ily nemes fajlovakra ad megbízatást a cadizi konzulnak, még akkor sem mulasztja el hozzátenni: »vigyázzon mindenkifölött, hogy szépek, nagyok és erős szügyes-hátasok legyenek.«³⁾

— Nemcsak emberben s emberi munkában, de ló- és juh-állományban is a föld kerekségén páratlanná, legelsővé kívánja tenni Franciaországot.

¹⁾ Colbert à M. de Garsault, dd. 7. sept. 1682. Lettres de Colbert. IV. 295.

²⁾ »Prenez garde surtout qu'ils soyent beaux, grands et bien travaillés.« Lettres de Colbert. IV. 274., továbbá 291., 294. VII. 356.

Az I. rész tartalma.

	Lap.
Bevezetés	3
I. »Ce grand Cardinal de Richelieu«	9
II. Veracity of mind	13
III. Honneur et honneurs	19
IV. Vir marmoreus	26
V. Egység	38
VI. »Une fantaisie«	45
VII. »A harpyák körmei«	61
VIII. Agenda	73
IX. Hivatalvásár	80
X. Rente és taille	87
XI. Lehető és lehetetlen	96
XII. Újmódi népoktatás	100
XIII. Türelem és türelmetlenség	116
XIV. A »becsületes« czéhek	124
XV. Mercantilismus	141
XVI. A hollandi háború	156
XVII. Taceant miracula Memphis	170
XVIII. Régi társadalom az új világban	188
XIX. »Une bête à cent têtes«	207
XX. Providentia victrix	222
XXI. Subsidium belli, ornamentum pacis	233

